

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Özge Özkoç

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı

Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik

ÖZGE ÖZKOÇ

2004 yılında Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisans çalışması, “Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika” adıyla yayımlandı. Doktora çalışmasını Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. Halen Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktor araştırma görevlisi olarak çalışmakta ve Arap Dünyası, Modern Ortadoğu Tarihi, Osmanlı Tarihi ve Modernleşme Kuramları konularındaki çalışmalarını sürdürmektedir.

Ayrıntı: 880
HistoriaAyrıntı Dizisi: 17

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı:
Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik
Özge Özkoç

Son Okuma
Ceren Ataer

© 2015, Özge Özkoç

Bu kitabın tüm yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
De Agostini / Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85 – 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım Nisan, 2015

Baskı Adedi 1000

ISBN 978-975-539-988-1
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik

Özge Özkoç

HistoriaAyrıntı Dizisi

Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam I
F. W. Hasluck

Tarihçi ve Toplumsal Hareket
Georges Haupt

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan’dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Coğrafya Her Şeyden Önce
Savaş Yapmaya Yarar
Yves Lacoste

Halk İstiyor
Gilbert Achcar

Zapata ve Meksika Devrimi
John Womack

Modern Dünyanın Doğuşu
Sir Christopher Alan Bayly

Tek Dünyaya Doğru
Warwick Ball

Ermeni Halkının Tarihi
Der: Gérard Dédéyan

*Türkan Özen için,
özlemle...*

İçindekiler

— Sunuş	9
— Giriş	11

I

Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında

Mısır'da Mehmet Ali Paşa Dönemi

19. YÜZYILA KADAR OSMANLI EYALETİ OLARAK MISIR	31
19. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MODERNLEŞME VE MERKEZİLEŞME	41
MEHMET ALİ PAŞA İKTİDARININ İLK EVRESİ	50
MEHMET ALİ PAŞA'NIN "BÖLGESEL NÜFUZ ALANI" OLUŞTURMA GİRİŞİMİ	63
Mısır'da Reformlar ve "Nizam-ı Cedit"	64
Tarım, Ticaret ve Sanayi:	
Mehmet Ali Paşa'nın <i>Tekel Ekonomisi</i>	65
Askeri Modernleşme	73
Bürokrasinin Doğuşu ve Osmanlı-Mısır Eliti	79
Eğitim "Reformu"	86
İmparatorluk'la "İşbirliği":	
Mehmet Ali Paşa'nın Gerçekleştirdiği Seferler	88
Hicaz Seferi	89
Mora Seferi	92
"İşbirliği"nden Mücadeleye	95
MISIR'IN YENİ STATÜSÜ:	
SÂLYANELİ EYALETEN EYALET-İ MÜMTAZE'YE	105

II

Özerkleşen Mısır: Hıdivlik Yönetimi

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVAM EDEN REFORMLAR VE YENİ İDARİ YAPILANMA	113
MEHMET ALİ PAŞADAN HİDİVLİĞE: "GEÇİŞ DÖNEMİ"	120
HİDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ: ÖZERKLİĞE DOĞRU	128
MISIR MODERNLEŞMESİNİN İKİNCİ EVRESİ:	
İSMAİL PAŞA DÖNEMİNDE SÜREGELEN REFORMLAR	139

<i>Tekel Ekonomisinden İhracat Odaklı Ekonomiye Geçiş</i>	141
Askeri Modernleşme ve Emperyal Mısır Tahayyülü	146
Bürokrasinin Dönüşümü	151
Eğitim Reformu ve Kültürel Hayatta Canlanma	155
BÜYÜK GÜÇLER'İN MÜDAHALESİ VE	
HİDİV İSMAİL PAŞA'NIN AZLI	159
İNGİLİZ İŞGALİ VE SONRASINDA HİDİVLİK YÖNETİMİ	162
II. Abdülhamit'in Panislamizmi ve	
Arap Vilayetlerinin İmparatorluğa "Entegrasyon"u	163
İngiliz İşgaline Giden Yol.....	169
Birinci Muhalif Dalga: Mısır Siyasetinin Yeni Özneleri,	
Milliyetçiler ve Arabi Paşa "Devrimi"	169
İngiliz İşgali ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tepkisi.....	174
Mısır'da "Örtülü İngiliz Himayesi"	181
İkinci Muhalif Dalga: Osmanlıcılık mı, Arapçılık mı?	189
Sultan ve Hıdiv II. Abbas	195
— Sonuç	201
— Kaynakça	209
— Dizin	233

Sunuş

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik başlıklı elinizdeki kitap Dr. Özge Özkoç tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda sunulmuş ve savunulmuş bir tezden ilham alarak hazırlanmıştır. Uzun bir süreden beri üniversiteler çerçevesinde yapılan çalışmalar kütüphanelerin tozlu raflarında kalıyor ve kamuoyu ile akademik dünya arasında bilgi akışı söz konusu olmuyor. Aslında Türkiye'nin düşünsel anlamda çölleşmesinin ve özellikle siyaset alanında sığ tartışmalardan öteye gidilememesinin önemli nedenlerinden birini de bu kopukluk oluşturuyor. Dikkate değer akademik çalışmaların kamuoyuyla buluşmasını bu anlamda önemli buluyorum.

Ortadoğu bölgesi giderek artan bir şekilde uluslararası ilişkiler ve dolayısıyla Türkiye gündeminin parçası haline gelmektedir. Ancak bölgeye ilişkin değerlendirmeler gazete haberlerinin ötesine geçilmeden yapıldığı için bilgi birikimimizde ve sorunları anlamlandırmamızda yol aldığımız pek söylenemez. Ortadoğu bölgesini anlamak ve anlamlandırabilmek için bölgenin tarihini bilmek bir zorunluluktur. Dr. Özkoç'un kitabı bu anlamda boşluğu dolduracak önemli adımlardan biridir.

Ortadoğu bölgesinin kaderini tarihin ilk çağlarından itibaren belirleyen üç alt coğrafya bulunmaktadır: Mısır, İran ve Anadolu. Özellikle Arap dünyası için Mısır bir kutupyıldızı niteliği taşımaktadır. Bugün Mısır'ı sosyokültürel ve siyasal açıdan anlamlandırabilmek ise 19. yüzyıl Mısır'ında yaşanan modernleşme sürecini doğru analiz etmeyi gerektirmektedir. Dr. Özkoç, Mısır milliyetçi tarih yazımının ileri sürdüğü temel tezi yani Mehmet Ali Paşa modernleşmesinin Mısır ulusçuluğunun doğuşunun başlangıcı olduğu savını reddederek, Kahire odaklı modernleşmenin İstanbul'da başlayan modernleşme sürecinin bir izdüşümü olduğunu ileri sürmektedir. Buradan yola çıkarak Mısır modernleşmesinin giderek nasıl bir merkezileşmeye evrildiğini, İstanbul'dan özerkleşme süreciyle birlikte açıklamaktadır. 20. yüzyılın

başından itibaren Türkiye ve Mısır arasında başlayan ve 1945 sonrası daha da belirginleşen anlaşmazlıkların/çatışmaların anlaşılması ve bugün Mısır'a yönelik sağlıklı bir politikanın nasıl oluşturulabileceğini düşünmek için, bu tarihsel süreç doğru değerlendirilmelidir. Dr. Özkoç'un kitabı önümüzü görebilmek için ufuk açıcı olacaktır.

Her kitap uzun, zorlu ve bıktırıcı bir süreç sonucunda doğar. Tüketici bir emek harcanır. Olumlu ya da olumsuz her eleştiri bir ses demektir ve size emeğinizin karşılığı olarak geri dönecek olan sadece bu sestir. Özge bu sesi duymayı hak eden bir çaba harcadı. Umarım çabası karşılıksız kalmaz.

Elinizdeki kitap da dahil olmak üzere Özge'nin çalışmalarına şimdiye dek hocası olarak rehberlik yapmaya çalıştım. Bundan sonra ise, Ortadoğu konusunda yapacağı çalışmalarla Özge'nin bana ve bölgeyle ilgilenenlere rehber olacağını biliyorum.

Prof. Dr. Melek Fırat

Giriş

Javier Marias'ın *Yarınki Yüzün* adlı üçlemesinin ilk kitabı *Ateş ve Mızrak*'ta dile getirdiği "hayat anlatılamaz; insanoğlunun bildiğimiz tarihi boyunca kendini bunu anlatmaya adanmış olması, anlatılamayacak şeyi anlatma ısrarı olağanüstü bir şeydir, biçimi ister mit olsun ister destan, vakayiname, tarihçe, tutanak, efsane, chanson de geste, romans, halk şarkısı, İncil, azizlerin hayatını anlatan kitaplar, tarih, biyografi, roman, methiye, film, itiraf, hatırat, röportaj hiç fark etmez. Baştan yenilgiye mahkûm bir girişimdir bu ve belki yarardan çok zararı vardır. Bazen bu adetten vazgeçmenin, olayların geçip gitmesine izin vermenin daha iyi olacağını düşünürüm. Rahat bırakmalı onları" iddiası, insanı, hayatı ve de tarihi anlama/anlatma ısrarımız konusunda bir karmaşaya sürükler bizi. Hiçbir şeyin, hiçbir zaman tam anlamıyla anlatılamayacağına ilişkin bu yargı, yazma ve anlatma hevesindeki biz faniler için bir çıkmaz sokak yaratır adeta. Hüküm baştan bellidir, "anlatamazsın" çünkü "anlayamazsın". Anlayamadıkça, insan ediminin belirlediği geçmişi kavrayabilme gayesinin kendisi beyhude bir çabadır o zaman. Ne de olsa tarihsel olguları asla geçmişte gerçekten yaşandığı biçimiyle kavramak, anlamlandırmak mümkün olmayacaktır. Yine de herkes durduğu ve gördüğü yerden kendi kurgusunu anlatır. Ve her anlatı, tam bir kavrayışla gerçekleşmeyeceği için elbette hep biraz eksik kalır. İşte, Marias da başlangıçta bu eksikliğe işaret eder gibidir. Fakat Marias, bu eksikliği bir adım daha öteye taşır, gerçekliği yansıtamamanın tehlikeli sularından korunmak gerektiğinin üzerine basar. O yüzden bu beyhude girişimin "yarardan çok zararı vardır" diye uyarır. Oysa, eksik olandan ziyade yanlış olanın, egemenin diline sıkışmış milliyetçilik(ler)le bezenen resmi anlatıların el birliğiyle her ulusun tarihindeki karanlık dönemleri daha da kararttığı ve böylece yeni bir karanlığın kapısını araladığı durumlara sık sık rastlanır. Bense Marias'ın uyarısını *sadece* tarafgir anlatıların potansiyel tehlikeleri bağlamında okumaktan yanayım, eksik anlatıların değil. Evet, her anlatı eksiklik taşıyan bir anlatıdır ve tehlikeli olmayabilir.

İşte, 19. yüzyıl Mısır'ına ilişkin bu kitap milliyetçiliğin iki yüz yıldır geçirdiği farklı formlara ayak uydurarak şekillenen tarih yazımları dışında bir anlatı kurgulayabilme hevesinin sonucu olarak ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından Türk ve Mısır (zaman zaman Arap) milliyetçiliğine sirayet eden Mısır'ın tartışmalı 19. yüzyılına ilişkin tehlikeli anlatıların egemenliğini bir nebze olsun sarsabilmek amacıyla kaleme alınan yazından ilham aldı.

Elinizdeki çalışma, Mısır'ın Mehmet Ali Paşa'nın 1805'te iktidara gelişinden 1914 yılında İngiliz protektorası ilan edilmesine kadar "uzun 19. yüzyıl"daki¹ özerkleşme sürecini Osmanlı-Mısır modernleşmesi karşılaştırması ve merkez-çevre (İstanbul-Kahire) ilişkileri ekseninde ele almak amacıyla yazılmıştır. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa dönemi, 1867 yılında Osmanlı padişahının fermanıyla Mısır valilerine atfen kullanılmaya başlanan hıdiv² unvanıyla literatüre giren hıdivlik yönetimi ve her iki dönemde Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisinde değişen statüsü çalışmanın merkezinde yer almaktadır.

1. "Uzun 19. yüzyıl" kavramı, 18. yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi kapsamaktadır. Söz konusu nitelendirme, Eric J. Hobsbawm'ın *Devrim Çağı, Sermaye Çağı ve İmparatorluk Çağı* üçlemesinde ele aldığı 1789-1914 yılları arasındaki dönemi, "uzun 19. yüzyıl" olarak adlandırmasından esinlenilerek kullanılmaktadır. Bkz. Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, 1998; Eric J. Hobsbawm, *Sermaye Çağı, 1848-1875*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, 2003; Eric J. Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, Çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, 2003. Ayrıca, İlber Ortaylı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılını ele alan eseri de benzer bir analiz çerçevesinden ilhamla kaleme alınmıştır. Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 2005. Bu çalışmada, Mısır'ın uzun 19. yüzyılı ile Mehmet Ali Paşa'nın iktidara gelişine zemin hazırlayan 1798'deki Fransız işgalinden 1914 yılına kadar olan tarihsel süreç kastedilmektedir.

2. Hıdiv terimi, Farsça'da "lord, prens" anlamına gelmektedir ve genellikle Osmanlı sadrazamına eşit bir statüyü karşılamak için sadece Mısır valilerine atfen kullanılmıştır. Hıdiv kelimesinin nasıl yazılacağına ilişkin bir karışıklık söz konusudur. Bu karışıklık, kavramın Arap harflerinden Türkçeye nasıl çevrileceğine dair bir sorundan kaynaklanmaktadır. Söz konusu kavram, Arap alfabesinde Türkçe'de var olmayan kalın "h" harfiyle, "خديو" şeklinde yazılmaktadır. Bkz. James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 2. Basım, Çağrı Yayınları, 1992, s. 834. Bu kavram, Türkçeye yaygın biçimde "Hidiv" olarak çevrilmektedir. Bu çalışmada, Arap harflerine özgü vurguyu karşılayabilmek için, terimin "Hidiv" yerine "Hıdiv" şeklindeki yazımını tercih ediyorum. Öte yandan, bazı kaynaklarda 1805 yılında Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa için hıdiv unvanı kullanılsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun bu unvanı resmi olarak 1867 yılında itibaren kullanmaya başladığının ve bu unvana sahip olan ilk Mısır valisinin de Mehmet Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın valilik dönemini hıdiv unvanıyla nitelendiren iki çalışma için bkz. F. Robert Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, Cairo, The American University of Cairo Press, 1999 ve Judith Mendelsohn Rood, "Asi Bir Hidiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa-İsyanının Kökenleri" Jane Hathaway (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınevi, 2007, s. 179-200. Ayrıca, Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot'un konuyla ilgili çalışmasında hıdiv unvanının kullanımına ilişkin zamansal bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Marsot, 1849 yılında Mısır valisi olan I. Abbas Paşa'yı hıdiv unvanıyla anmaktadır. Bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 90.

Osmanlı dönemi Mısır'ına ilişkin çalışmaların uzun bir süre ulus-devletleşme süreçlerinin baskısı altında şekillendiğini söylemek mümkündür. Osmanlı'nın yıkılmasıyla kurulan Türkiye'de ve İngiliz işgalinin sona ermesiyle bağımsızlığını kazanan Mısır'da, Şarkiyatçılığın da etkisiyle, söz konusu dönemi ele alan çalışmaların resmi tarih anlatılarına büründüğü bir gerçektir. Oysa, geleneksel tarih yazımlarının aşılması her iki coğrafyayı karşılıklı etkileşim bağlamında okumak, tarih algımızın "temizlenme"si ve görece daha objektif bir anlatı kurulumayabilmemiz açısından önemli bir girişim olarak karşımızda durmaktadır. Elbette ki, "ortak tarih bilincinin yaratılması", "Türk-Mısır kardeşliğinin" vurgulanması gibi yeni bir resmi tarih anlatısı tuzağına düşme ihtimalini de akılda tutmak gerekir. Fakat bu kitap söz konusu tehlikenin ancak yeni bir söz söylemeye imkân tanıyacak farklı bir yöntem geliştirilerek aşılabacağı düşüncesinden hareketle kaleme alındı.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tarih yazımı uzun bir süre "gerileme" paradigmasının etkisi altında kaldı. Bunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrolarının Osmanlı İmparatorluğu'yla bağlarını koparmak istemelerinin etkisi büyük bir rol oynadı. Kendilerini gerileyen ve çöküşe yüz tutmuş bir imparatorluğun halefi olmak yerine, yeni bir ulus-devletin "yaratıcı"ları olarak konumlandırmaya çalışan kurucu unsurlar, Cumhuriyet'in İmparatorluk'la olan tarihsel bağlarını kopararak ulus-inşa sürecini başlatmaya odaklandılar. Bu durum ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda olduğu gibi tarih yazımında ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin kurgulanan anlatıda da etkisini gösterdi. Bu kopuş gayesi çerçevesinde "gerileme", "çöküş" ve hatta "bozulma" kavramları Osmanlı tarihi çalışmalarına damgasını vurdu.³

Geleneksel Osmanlı tarih yazımında Osmanlı'nın "uzun tarihi" Kuruluş (1299-1453), Yükseliş (1453-1566), Duraklama (1566-1699), Gerileme (1699-1774) ve Çöküş (1774-1922) dönemselleştirmesi temelinde incelenir.⁴ Gerileme dönemine geçişin en önemli göstergelerinden birinin Osmanlı fetihlerinin 16. yüzyılın sonlarından itibaren yavaşlamaya başlaması olduğu dile getirilir. Bu anlatıya göre, fütühatçı geleneğin bozulmasıyla, fetihlerle elde edilen gelirden büyük bir düşüş ortaya çıkmış ve bunun sonucunda da Osmanlı İmparatorluğu gerileme aşama-

3. Büşra Ersanlı, "The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline" Fikret Adanır ve Suraiya Faroqi (Ed.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leiden, Brill, 2002, s. 115-154.

4. Mustafa Armağan, "Osmanlı Gerilemesi", *Masallardan Hayanmak!* Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 52.

sına girmiştir. İmparatorluk gelirindeki düşüşe paralel bir şekilde, tımar sisteminin bozulması sonucunda iltizam usulünün yaygınlaşması ve taşrada ortaya çıkan yeni yerel elitlerin (âyanların) güç kazanmaya başlamaları, yani merkezi yönetimin zayıflaması, gerilemenin diğer temel nedenleri arasında sayılır. Bunun yanı sıra, Osmanlı gerilemesini, 17. yüzyıl sonlarında dönemin düşünürleri tarafından kaleme alınmış, Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısının bozulmasına ilişkin tespitler barındıran nasihatnameleri temel alarak değerlendiren önemli bir literatür de mevcuttur.⁵ Bu literatürün Cumhuriyet dönemi Osmanlı tarihçilerinin en önemli referans kaynaklarından biri olduğunu ve bu belgelerden hareketle Osmanlı'nın "gerileme" dönemine girdiği tezinin literatürde hâkim söylem haline geldiğini belirtmek gerekmektedir.

Leopold von Ranke'den⁶ başlayarak, Şarkiyatçılara,⁷ oradan da Türkiyeli Osmanlı tarihçilerinin⁸ yazımına damgasını vuran 16. yüzyıldaki "Altın Çağ" ve sonrasındaki üç yüzyıllık bir gerileme ya da çö-

5. Abou-El-Haj, Koçi Bey, Lütfi Paşa, Ömer al-Hafâci ve Mustafa Naima Efendi'nin 17. yüzyılın başlarında dönemin yönetimini ele alan risalelerinden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal, ekonomik ve toplumsal yapısındaki bozulmaya ve "çürümüşlüğe" işaret eden bu yazımı eleştirir. Abou-El-Haj, nasihatname türünün Osmanlı'ya ilişkin gerçekliği yansıtmaktan uzak olduğunu altını çizmekte ve bu dönemin nasihatnameleri okunurken özellikle yazarların haletiruhiyelerinin, dönem koşullarının ve bu dönemdeki iktidar ilişkilerinin incelenmesi gerektiğini dile getirmektedir. Bkz. Rifa'at Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Canay Şahin ve Oktay Özel, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 55-77.

6. Ranke'ye göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra "iktidarsız" padişahların tahta çıkmasıyla Osmanlı gerilemeye başlamıştır. Bkz. Leopold von Ranke, *The Ottoman and Spanish Empire in the Sixteenth Century and the Beginning of Seventeenth*, Çev. W. K. Kelly, Philadelphia, Lea and Blanchard, 1845.

7. Bu konuda yazan en önemli Şarkiyatçılardan biri, hiç şüphesiz Bernard Lewis'dir. Lewis'e göre, Osmanlı, Batı dışı bir imparatorluk olduğu için gerileme evresine girmiş ancak 18. yüzyılın sonunda Batılılaşma yönünde adımlar atmaya başladıkça tarihin bir "özne"si haline gelmiştir. Lewis'in Osmanlı gerilemesine ilişkin 1958 yılında yayımlanan makalesinin çevirisi şu eserde yer almaktadır: Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler" Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 59-79.

8. Bu geleneksel anlatı ilk, orta ve lise tarih kitaplarında yer almasının yanı sıra önemli Osmanlı tarihçilerinin metodolojisine de yansımıştır. Örneğin, İsmail Hakkı Uzunçarşılı kapsamlı eserlerinde Osmanlı'nın ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısını ayrıca incelemek yerine, padişahlar üzerinden bir dönemlendirmeye gitmekte ve Osmanlı'nın gerilemesi de bu yazım içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Uzunçarşılı'nın dört ciltlik Osmanlı tarihi, söz konusu tarih yazımının örneğidir: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, I. Cilt: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, 4. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1982; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Cilt: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, 4. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1983; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, III. Cilt-I. Kısım: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşması'na Kadar*, 3. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1983; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, III. Cilt-II. Kısım: XVI. Yüzyılın Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, 3. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1982; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, I. Kısım: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, 3. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1982; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, II. Kısım: XVIII. Yüzyıl*, 2. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1983.

küş dönemi anlatısı, Batı'nın yükselişi ve buna karşılık Batı dışı bir imparatorluğun ya da medeniyetin çöküşü kurgusuyla örtüşmektedir. Fakat bu anlatının bazı kusurları bünyesinde barındırdığının altını ısrarla çizmek gerekir.

İlk olarak, Osmanlı tarihinin, yükseliş döneminden çok daha uzun süren bir gerileme ve çöküş dönemi temelinde ele alınması, gerileyen ve çökmeye yüz tutan İmparatorluğun nasıl olup da üç yüzyıl daha ayakta kaldığına ilişkin oldukça önemli bir soruyu açıklayamamaktadır. İkincisi, bu kavramsallaştırma Osmanlı tarihçilerinin Şarkiyatçıların temel tezlerini benimsemelerine neden olmuş ve İmparatorluğun kendine has özelliklerinin görülmesini engelleyen, Batı merkezli bir tarih yazımının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bir anlamda, Şarkiyatçıların Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra İmparatorluk'ta bozulmanın başladığına ilişkin tezleri, Osmanlı tarih yazımında kendisine büyük bir yer edinmiştir. Üçüncüsü, kuruluş-yükseliş-duraklama-gerileme-çöküş dönemselleştirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş döneminde savaşçı bir devlet ya da gaza devleti⁹ olması, sonrasında ise bu özelliğini kaybetmesi tezine dayanmaktadır. Bu geleneksel yaklaşım, hemen hemen 1970'lere kadar sorgulanmadan Osmanlı tarih yazımındaki egemenliğini devam ettirmiştir. Oysa, fetihlerin azalmasını gerilemenin bir işareti olmaktan çok, İmparatorluğun yeni koşullara uyum sağlamasının bir örneği olarak ele almak yeni bir tarih anlatısının kurgulanabilmesi açısından elzem görünmektedir.

Böyle bir anlatının doğal sonucu olarak, İmparatorluğun 19. yüzyılı çöküşe karşı geliştirilen modernleşme paradigması çerçevesinde

9. Paul Wittek tarafından geliştirilen gaza devleti teorisi, Osmanlı fetihlerinin Hristiyan devletlere karşı İslami değerler çerçevesinde gerçekleştirildiğini ve bu İslami değerlerin yarattığı fetih düşüncesinin de kuruluş aşamasında hâkim olduğu fikrini temel alır. Gaza teorisi için bkz. Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, Çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 2000, s. 47-68 (Kitabın ilk baskısı 1971 yılına aittir). Gaza teorisine göre, İmparatorluğa dini açıdan bağlı olan savaşçılar ya da gaziler, devletin topraklarını genişleterek İslamiyet'i Hristiyan topraklarında egemen kılmaya ve ganimet kazanmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, Osmanlı henüz bir beylikken dahi sadece İslami değerler tarafından motive edilen askeri güce dayanmıştır. Ancak henüz kurulma aşamasında olan bir beyliğin sadece askeri güce dayalı bir politika izlemesi mümkün görünmemektedir. Ayrıca, yine kuruluş aşamasındaki beyliğin İslami rengi, iddia edildiği gibi, beyliğin politikasını yönlendirecek kadar belirgin değildir. Nitekim, İmparatorluğun İslami kimliği 1517'den sonra Osmanlı padişahının halife unvanını kazanmasıyla oldukça belirgin hale gelecektir. Gaza teorisine yönelik eleştiriler için bkz. Rudi P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, Research Institute for Inner Asian Studies, 1983 ve Ronald Jennings, "Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler" Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 429-441. Ayrıca, bu tartışmaya yer veren iki çalışma için bkz. Barış Ünlü, *Osmanlı: Bir Dünya İmparatorluğunun Soykütüğü*, Dipnot Yayınları, 2011, s. 12-26 ve Gökhan Erdem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasie Geçiş Süreci" (yayınlanmamış doktora tezi), A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 132-137.

ele alınmıştır.¹⁰ Osmanlı modernleşmesinin kendi iç dinamiklerinin genellikle göz ardı edildiği, dış dinamiklerin etkisine fazlasıyla vurgu yapıldığı bu paradigma çerçevesinde, Osmanlı modernleşmesi Batılılaşmayla eşanlamlı kullanılmış, reformların “başarı”sı da Batı tarafından çizilen rotanın ne kadar ve nasıl izlendiğine ilişkin bir kıyaslama temelinde değerlendirilmiştir. Bu yüzden de, Osmanlı tarih yazıcılığı uzun süre kendisini Şarkiyatçılığın etkisinden kurtaramamıştır. Benzer şekilde, Mısır modernleşmesinin de yine Batılı bir gücün itkisiyle, yani 1798’de Fransa’nın Mısır’ı işgalinin ertesinde ortaya çıktığı iddiası literatüre hâkim olmuştur. Buna göre, Mısır’ın işgalle birlikte Batılı bir güçle karşılaşılması, 19. yüzyıldaki modernleşme sürecinin Fransız deneyimi ışığında şekillenmesine yol açarak Mısır tarihinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Oysa, Mısır modernleşmesi, kendi iç dinamikleri ihmal edilmeksizin Batı etkisinin yanı sıra Osmanlı modernleşmesiyle karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmalıdır. Dolayısıyla, temel analiz birimi Mısır’ın 19. yüzyıl boyunca içerisinde yer aldığı “Osmanlı dünyası” olmalıdır. Bu noktada, İstanbul ve Kahire merkezli benzer modernleşme deneyimleri, İmparatorluğun ve eyaletin ademi merkezîyetçilikten merkezîyetçiliğe evrilen ekonomik, idari ve toplumsal yapıları temelinde incelendiğinde geleneksel tarih yazımlarının varsayımları aşılabilecektir. Ancak Kahire ve İstanbul merkezli modernleşme süreçlerinin birbirlerini etkileyen niteliklerinin vurgulanmasıyla, görece “eşitlikçi” bir anlatının kurgulanmasının mümkün hale gelebileceğini söylemek mümkündür.

Geleneksel tarih yazımının önemli sonuçlarından bir diğeri, literatüre kuruluş ve yükseliş dönemlerine ilişkin çalışmaların damgasını vurmuş olmasıdır. Kuruluş ve yükseliş dönemlerinin öncelikli çalışma alanı olması ise, Osmanlı’nın 17. ve 18. yüzyıllarının bakir alanlar olarak kalmasına yol açmıştır. Osmanlı tarihinde 17., 18. ve 19. yüzyılların gerileme ve çöküş dönemleri olarak ele alınması, dolaylı olarak bu dönemdeki Arap eyaletlerine ilişkin çalışmaların da önünü tıkamıştır.¹¹ Bu durum, Mısır eyaletine ilişkin kaleme alınan çalışmaların azlığında da etkisini göstermiştir.

1970’lerden itibaren yukarıda ana hatları çizilen geleneksel Osmanlı tarih yazımı eleştirilmeye başlanmış; dönemin Osmanlı tarihçileri gerileme paradigmasını sorgulamaya girişmişlerdir. Artık,

10. Modernleşme paradigması çerçevesinde yazılmış bir eser için bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1961.

11. Jane Hathaway, “Rewriting High-Century Ottoman History” *Mediterranean Historical Review*, Cilt 19, Sayı: 1 (Haziran 2004), s. 34.

gerileme ve çöküş dönemi olarak adlandırılan bu üç yüzyılda, İmparatorluğu ayakta tutan yeni bir yapılanmanın ortaya çıktığı görüşü dile getirilir olmuştur. Bu yapılanmanın da, ideoloji yüklü gerileme ve çöküş kavramları yerine görece “objektif” olduğu düşünülen “değişim”, “dönüşüm” ve “uyum” gibi kavramlarla açıklanabileceği üzerine yeni bir literatür gelişmeye başlamıştır.¹² Bu durum, Osmanlı tarihine ilişkin alternatif dönemlendirme önerilerinin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹³ Osmanlı tarih yazımındaki yeni dönemselleştirme önerilerine ilişkin derinlikli bir tartışma, bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Tarihsel dönemlendirmenin kendisinden ziyade, gerileme ve çöküş kavramları yerine “değişim”, “dönüşüm” ve “uyum” gibi yeni bir kavram seti aracılığıyla İmparatorluğun ihmal edilen yüzyıllarını tarih yazımına çağırma niyetinden hareketle bu kitap, bir Osmanlı eyaleti olan Mısır’ın tarihine odaklanmaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi, son dönemdeki çalışmalar da 16. yüzyıldan Cumhuriyet’in kuruluşuna kadarki dönemin gerileme ve çöküş kavramları yerine, değişim, dönüşüm, kriz ve krize uyum sağlama gibi kavramlar temelinde ele alınması gerektiğini ileri sürmeye başlamışlardır. Nitekim, 17. yüzyıl dünya çapında yaşanan bir ekonomik bunalım yüzyılıdır. 16. yüzyıldan itibaren Amerikan gümüşünün piyasalara giriş yaparak yarattığı fiyat artışı ve bunun sonucunda Avrupa’da ortaya çıkan ekonomik kriz, zamanla Osmanlı topraklarında da etkisini göstermiştir.¹⁴ Dolayısıyla, İmparatorluğun gelirlerindeki azalmanın asıl nedeni, fütuhatçı geleneğin bozulması değil, Avrupa merkezli ola-

12. Bu tartışmanın yürütüldüğü kapsamlı bir çalışma için bkz. Suraiya Faruqi ve Halil İnalcık (Ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

13. Örneğin, Darling’in dönemlendirmesi şöyledir: 1300-1550 yıllarını kapsayan Genişleme, 1550-1718 yılları arasındaki Tahkim ve 1718-1923’e tekabül eden Dönüşüm dönemleri. Bkz. Linda T. Darling, “Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış” Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 154. Ayrıca, Darling’in gerileme kavramını tartıştığı bir bölüm şu eserde yer almaktadır: Linda T. Darling, *Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, E. J. Brill, 1996, s. 1-16; Karpat’ın dönemlendirmesi ise şu şekildedir: Uç Beyleri Dönemi (1299-1402), Merkezi Yarı-Feodal Dönem (1421-1596), Taşrada Özerklik ve Ayanlar Dönemi (1603-1789) ve Ulus Devlet Olma Dönemi: Modern Bürokrasi ve Aydınlar (1808-1908). Bkz. Kemal H. Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım” Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 206-220.

14. Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğu’nun söz konusu dünya krizinin yansıması olarak gerileme evresine girdiğinin altını çizmektedir. Ömer Lütfi Barkan, “The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East” Çev. Justin McCharty, *International Journal of the Middle East Studies*, Cilt 6 (1975), s. 3-28. Şevket Pamuk ise, fiyat artışlarının Osmanlı için varsayılandan daha önemsiz olduğunu ortaya koymuştur. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

rak dünya çapında yaşanan ekonomik krizin Osmanlı'yı da etkilemeye başlamış olmasıdır.

Diğer yandan, savaş tekniklerinde ortaya çıkan yeni teknolojik gelişmeler de Osmanlı'nın fütühatçı politikalarını gözden geçirmesine yol açmıştır. Batı'nın yeni askeri teknolojiyle mücadele etme kapasitesine sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun hazineye büyük bir gelir sağlayan fetih siyaseti aksamaya başlamış, İmparatorluk gelirlerinde düşüş ortaya çıkmıştır. İşte Osmanlı tam da bu yüzden, yani krizi aşabilmek için fetihlerle ganimet elde etmek yerine, fethettiği yerlerde iltizam usulünü yaygınlaştırarak nakit para ihtiyacını karşılamaya yönelmiştir. Dolayısıyla, bazı eyaletlerde (özellikle de Arap eyaletlerinde) iltizam usulünün uygulamaya konulmasını gerilemenin nedenlerinden biri olarak ele almak, konuyu fazlaca basite indirgemek anlamına gelmektedir. İmparatorluğun idari ve ekonomik yapısının dönüşmesi, krize uyum sağlayarak yeni bir yapılanma temelinde varlığını devam ettirebilmesi gayretinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Gerilemenin nedenlerinden biri olarak sayılan Osmanlı fetihlerinin yavaşlaması vurgusu, söz konusu yüzyılın özellikleri düşünüldüğünde daha fazla sorgulanabilir hale gelmektedir. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyıla gelindiğinde neredeyse doğal sınırlarına ulaşmıştır. İkincisi, dünya çapında askeri alanda yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan yeni teknikler, Osmanlı'nın fütühatçı anlayışını olumsuz yönde etkilemiştir. Avrupa'da askeri yapılanma ve ordular yeni teknolojiyle birlikte büyük bir gelişim yaşarken, Osmanlı'nın tımar sistemine ve yeniçerilere dayanan askeri örgütlenmesi Avrupa'yla karşılaştırıldığında "arkaik" kalmaya başlamıştır. Dolayısıyla, bu gelişmeler karşısında İmparatorluk yeni bir yapılanmaya doğru evrilme zorunda kalmıştır. Savaş teknikleri ve asker niteliği açısından Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeleri yakalayamayan İmparatorluğun, fetihlerinde bir durgunluk aşamasına girdiğini söylemek mümkündür. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun belli bir dönemde bir gaza devleti olduğunu varsaysak bile, eğer bir gaza devleti yayılmayı bırakmışsa artık bir gaza devleti olmaktan çıkmıştır ve bu değişim de onun gerilemeye başladığının değil, başka bir devlet yapısına evrildiğinin göstergesidir.¹⁵ Nitekim, 1500'lerin sonu ve 1600'lerin başı, "fetih imparatorluğu"ndan "yerleşik monarşi"ye geçiş süreci olarak görülebilir.¹⁶ 16. yüzyılın so-

15. Jane Hathaway, "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: 15. ve 18. Yüzyıllar" Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 167.

16. Suraiya Faroqhi, "Post-Kolonyal Dönem Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Os-

nunda ve 17. yüzyılın başındaki ekonomik krizin etkisiyle Osmanlı yeni topraklar fethederek genişlemektense, sınırlarını muhafaza eden istikrarlı bürokratik bir devlete doğru evrilmeye başlamıştır.¹⁷ Bu yerleşik monarşinin ve istikrarlı bürokratik devletin ise, yeni konjonktüre uygun olarak ademi merkeziyetçi bir yapıda yeniden örgütlenmesi gerekmiştir. Sonuç olarak, Osmanlı'nın bu yeniden örgütlenme süreci, Arap periferisinin ve Mısır eyaletinin yönetilme biçimine de etkide bulunmuştur.

Tımar sistemi yerine iltizam usulünün uygulanmaya başlamış olması, ademi merkeziyetçi yapılanmanın en önemli unsurlarından biridir.¹⁸ Geleneksel tarih yazımında iltizam usulünün uygulandığı eyaletlerin tımar sisteminin uygulandığı eyaletlere nazaran ademi merkeziyetçi bir yapıda yönetiliyor olmaları gerileme teziyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlatıya göre, yerel elitler iltizam usulünün uygulandığı eyaletlerde iktidarı ele geçirerek Osmanlı idari yapısının merkeziyetçilikten ademi merkeziyetçiliğe evrilmesine yol açmışlardır. Oysa, bu değişim, Osmanlı'nın gerilemesinin bir sonucu olmaktan çok, 16. yüzyıldan itibaren toprak sistemindeki ve vergilerin toplanma şeklindeki değişimin İmparatorluğun örgütlenme tarzına yansımalarının bir sonucudur. Hatta, bu gerileme döneminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda modernleşme hamlesini başlattığı tezine rağmen, Abou-el-Haj, ademi merkeziyetçi bir örgütlenme tarzının erken modern devletin önemli özelliklerinden biri olduğunun altını çizmektedir.¹⁹ Hourani ise, Osmanlı'nın Arap eyaletlerindeki yerel elitlerin yükselişine odaklandığı bir çalışmada, merkez ile

manlılar" Donald Quataert ve Baki Tezcan (Ed.), *Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağan*, Çev. Aytekin Sever, Tan Kitabevi, 2012, s. 94.

17. Jane Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule: 1516-1800*, İngiltere, Longman, 2008, s. 8.

18. Osmanlı eyalet yönetimi temelde iki ayaklıydı. Kuruluşundan itibaren Osmanlı'nın doğal genişleme alanı olan Rumeli ve Anadolu tımar sistemi aracılığıyla yönetilirken, Arap eyaletlerinde genellikle iltizam usulü uygulanıyordu. Rumeli ve Anadolu'daki eyaletler çekirdek eyaletlerdi ve kuruluşundan itibaren merkeziyetçi bir yapılanma benimseyen Osmanlı, bu toprakları doğrudan yönetmeyi tercih ediyordu. Çekirdek eyaletlerde uygulanan asimilasyon politikası da Osmanlı'nın egemenliğini zedeleyebilecek unsurları bertaraf etmeyi hedefliyordu. Oysa, Arap topraklarının fethinden sonra merkeze görece daha uzak olan dış eyaletler sâlyaneli eyaletler olarak tanımlanıyor ve bu eyaletler asimilasyon bölgesi olarak değil, askeri ve ekonomik karakol olarak düşünülüyordu. Genel olarak Osmanlı padişahının atadığı bir vali tarafından yönetilen sâlyaneli eyaletler; İmparatorluğun başkentine yıllık olarak belirli bir vergi ödemekle yükümlüydüler. Sâlyaneli eyaletlerin çoğunda tımar sistemi yerine iltizam sisteminin uygulamaya konulması ise, bu eyaletlerin doğrudan değil de dolaylı bir şekilde yönetildiğine işaret ediyordu. Dolayısıyla, doğrudan yönetim merkeziyetçiliğe, dolaylı yönetim ise ademi merkeziyetçiliğe denk düşüyordu. Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar, Çerkesler ve Etnik Kimlik*, Versus, 2011, s. 120-121.

19. Abou-el-Haj, a.g.e., s. 42-50.

çevre arasındaki toplumsal ilişkilerin değişmesine işaret etmekte ve yerel elitlerin yükselişini de bu bağlamda ele almaktadır.²⁰ Dolayısıyla, Osmanlı'nın Arap eyaletlerinde ve Mısır'da uyguladığı yönetim pratiği, merkez ile çevre arasında değişen sosyoekonomik ilişkiler ve işbölümüyle yakından bağlantılıdır.

İmparatorluk'taki dönüşüm ekonomik, sosyal ve siyasal hayatta olduğu gibi, elbette ki Osmanlı'nın idari yapılanmasında da etkisini göstermiştir. 19. yüzyıldaki sistemik gelişmelere uyum sağlayarak, var olma mücadelesi içerisine giren ve İmparatorluk topraklarını bir arada tutmaya çalışan Osmanlı'nın eyaletlerin gevşek bağlarla idare edildiği ademi merkezizetçi bir örgütlenmeden, sıkı bir denetim altına alınmaya çalışıldığı İstanbul odaklı merkezi bir örgütlenme biçimine doğru değişim geçirdiğini söylemek mümkündür. 19. yüzyıldaki yeni koşulların etkisiyle idari örgütlenmesini gözden geçiren Osmanlı, kimi yerlerde merkezileşmenin sağlanması açısından başarılı olurken, kimi yerlerde eyaletlerdeki iktidar ağlarının tümüne nüfuz edememiştir. Arap eyaletleri arasında Osmanlı egemenliğinin *sınırında* kalmayı başaran, siyasal ve kültürel açıdan Osmanlı-Mısır sentezine dayalı yeni bir yönetim anlayışı çerçevesinde farklı bir model geliştirebilen en önemli örnek ise, Mısır olmuştur. Merkezizetçi bir idari yapılanmanın ortaya çıkmaya başladığı dönemde Osmanlı iktidarının Mısır'da tam anlamıyla tesis edilemeyişi ve ana referans noktası merkezileşme olan İmparatorluğun yeni idari örgütlenmesinde Mısır'ın nasıl olup da ayrıksı bir örnek olarak kaldığı önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Mısır'ın Osmanlı iktidarının sınırlarında konumlanmasına yol açan etkenler, hem Mısır'daki hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeler bağlamında tartışılmalıdır.

Mısır'a ilişkin geleneksel tarih yazımına bakıldığında da Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin geleneksel anlatıyla benzeşen birçok nokta olduğunu görmek mümkündür. Osmanlı'ya ilişkin gerileme paradigmasının, Şarkiyatçıların, Doğu'nun uzun süre değişimden azade bir zaman algısı içinde olduğu savlarıyla örtüştüğü vurgulanmıştı. Nitekim Şarkiyatçı yazına göre, Doğu, Batı'nın yükselişe geçmesinin ardından atalet dönemi yaşamaya başlamış, bundan sonra da herhangi bir değişim ve gelişim emaresi göstermemiştir. Dolayısıyla, Batı ilerlerken Doğu gerilemeye yüz tutmuş; zamansal ve mekânsal bir sabitenin içinde "arkaik" bir uygarlık olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu

20. Albert Hourani, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları" William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), *Osmanlı'dan Modernleşme* (Eserin çevirimi belirtilmemiştir), İnsan Yayınları, 1995, s. 61-101.

gerileme evresi de ancak 19. yüzyılda Batı'nın Doğu'ya nüfuz etmesiyle son bulmuştur. Bu kurguya paralel şekilde, 1798 yılında Fransız işgalinin Mısır'ın ve Yakındoğu'nun modernleşmesini başlatan en önemli tarihsel vaka olduğu vurgulanır. Dolayısıyla, Yakındoğu'yu yeniden tarih sahnesine döndüren bu karşılaşmayı kutsayan Şarkiyatçı yazın,²¹ modernleşme paradigması çerçevesinde Arap dünyasının ulus-devletleşme sürecini ele alırken bölgenin hemen hemen tamamının Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle birlikte modernleşme sürecine geçiş yaptığının altını çizer. Mısır ve hatta Arap dünyası uzun süren gaflet uykusundan ancak Fransa'nın müdahalesiyle uyanabilmiştir. Napolyon'un Mısır seferi sırasında işgali meşrulaştırmak için ortaya attığı "Fransızların medeniyetin taşıyıcıları" olduğuna ilişkin sav, zamanla hem bütün Arap dünyasına teşmil etmiş hem de Fransız entelektüellerini aşarak Doğu üzerine çalışma yapanların hâkim söylemi haline gelmiştir. Bu hâkim dil, Osmanlı Mısır'ına ilişkin çalışmalarda da ifadesini bulmuştur. Mısır'daki Osmanlı yönetimini ele alan çalışmalar, Osmanlı'nın Mısır'daki hâkimiyetini 1517'den Fransız işgaline kadar olan süreyle sınırlandırma eğilimindedir.²² Bu çalışmada, Şarkiyatçı yazının aksine, Mısır'ın 19. yüzyıldaki ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısının Osmanlı bağlamı dışında değerlendirilmemesi gerektiği savından hareket ediyorum.

Zamanla Arap entelektüeller de Şarkiyatçılarınkine benzer bir tartışmayı literatüre sokarak Arap coğrafyasının hangi konjonktürde modernleşme sürecine girdiğine ilişkin eserler vermişlerdir. Şarkiyatçılar için bu soruya verilecek yanıt gayet açıktır: Arap dünyası uzun yıllar süren ataletten Fransa'nın Mısır'ı işgali sonrasında uyanmaya başlamıştır. Bu söylem, Mısırlı yazarların Mısır tarih yazımına da yansımış; Fransız işgali, Mısır modernleşmesinin nirengi noktası olarak kabul edilmiştir. Elbette zamanla bu anlayışı eleştiren çalışmalar da yayımlanmıştır.²³ Ancak yine de, Mısırlı tarihçilerin söz konusu tezleri, Arap dünyasının ve Mısır'ın modern tarihinin Fransız işgaliyle başladığı yolundaki Şarkiyatçıların argümanının bir yansıması olmaktan öteye geçememiştir. Buna paralel şekilde, Mısır tarih yazımında Osmanlı

21. Örneğin, H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, Londra, Oxford University Press, 1957.

22. Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, USA, Princeton University Press, 1962. Sonraki dönemde bazı çalışmalar da bu geleneği devam ettirmişlerdir. Örneğin, Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule: 1517-1798*, USA, Routledge, 1992.

23. Joseph E. Escovitz, "A Less Arabic Source for the Early Ottoman Egypt" *Journal of American Oriental Society*, Cilt 97, Sayı: 4 (Ekim-Aralık 1977), s. 513-518.

dönemi bir gerileme çağı olarak ele alınmış, hatta monografilerde tarihsel analiz sürecine dahil edilmemiş; Arap eyaletlerindeki Osmanlı varlığı çoğu zaman yok sayılmıştır.²⁴ Mısırlıların ve Arapların Osmanlı döneminde “karanlık bir çağ” yaşadıklarına vurgu yapılmış, karanlık çağ argümanı ve Mısır’daki Osmanlı döneminin yok sayılması savı birbirini beslemiştir. Karanlık çağ argümanı, Osmanlı tarih yazımına damgasını vuran gerileme teziyle de paralellik taşımaktadır: Mısır’ın geri kalmışlığının nedeni, yeni koşullara ayak uyduramayarak gerilemeye yüz tutmuş İmparatorluk’taki bozulmanın eyalete sirayet etmiş olmasıdır.

20. yüzyılın başından neredeyse 1950’lere kadar, Mehmet Ali Paşa dönemini Osmanlı egemenliğinin dışında değerlendirmeyi tercih eden ya da hedefleyen Mısırlı tarihçiler, 19. yüzyılı, Mısır’ın “yükselişi” ve Osmanlı’nın “çöküşü” paradigması temelinde ele almışlardır. 20. yüzyılın başlarında Mısır milliyetçiliğinin yükselişe geçmesinin etkisiyle, 1805 yılına kadar olan Osmanlı egemenliğini, baskı ve anarşi dönemi, buna karşılık, Mehmet Ali Paşa’nın iktidara gelmesiyle başlayan yeni dönemi Mısır’ın ekonomik, tarımsal, bilimsel ve ticari gelişim sürecine girişi olarak değerlendiren bir tarih yazımı ortaya çıkmıştır.²⁵ Buna paralel şekilde, Mısır’daki üç yüzyıllık Osmanlı yönetimi tarih yazımının sınırları dışında bırakılmıştır. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa’nın ulusal bir kahraman olarak değerlendirildiği, Mısır’ın ulus-devletleşme süreci olarak görülen 19. yüzyıla ilişkin eserler literatürde ağırlık kazanmıştır. Örneğin, iki savaş arası dönemin en ünlü yazarlarından Abd al-Rahman al-Rafi’nin eserlerinde, 1798 öncesi dönemin “milliyetçilik açısından cahiliye” dönemi olarak adlandırıldığını, eyaletteki Osmanlı varlığının bu tarih yazımı içerisinde kendisine yer bulamadığını görmekteyiz.²⁶ Al-Rafi’nin tarih anlatısının temelini, Mehmet

24. Örneğin, Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot’nun Mehmet Ali Paşa dönemini ele alan çalışmasının ilk bölümünü, “Memlûk Yönetimi Altında Mısır” başlığı oluşturmaktadır. Bundan sonraki bölüm ise “Mehmet Ali” başlığını taşımaktadır. Marsot, Osmanlı yönetimini ayrı bir başlık altında incelememiş, Osmanlı’yı Memluk yönetimiyle ilgili kısımda ele almıştır. Marsot, a.g.e., s. 1-24. Bu tutum, hem Mısır’daki Osmanlı etkisini yok sayma hem de Mehmet Ali Paşa’yı Memluk yönetiminin devamı olarak görme eğiliminden kaynaklanmış gibi görünmektedir.

25. Bu değerlendirme, genellikle 19. yüzyıl Mısırlı vakanüvis Abd al-Rahman al-Caberti’nin Mısır’daki Osmanlı yönetimini “karanlık bir çağ” olarak gören yazımından ilham almaktadır: Yoav Di-Capua, “‘Jabarti of the 20th Century’: The National Epic of ‘Abd Al-Rahman Al-Rafi’ and Other Egyptian Histories” *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 36, Sayı: 3 (Ağustos 2004), s. 430. Al-Caberti’nin tarihçiliği üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. David Ayalon, “The Historian al-Jabarti and His Background” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 23, Sayı: 2 (1960), s. 217-249.

26. Di-Capua, a.g.e., s. 436-437. Abd al-Rahman al-Rafi, *Tarih al-haraka al-qawmiyya wa tatawur nizam al-hukum fi Misr* (Mısır’da Milliyetçi Hareketin ve İktidar Düzeninin

Ali Paşa dönemiyle başladığını iddia ettiği Mısır'ın bağımsızlık süreci oluşturmaktadır. Yazar, Kavalalı hanedanına ve hanedanlığın Mısır'daki konumuna özel bir önem atfetmektedir. Al-Rafi'nin Mısır'daki Osmanlı varlığını yok sayan, Mısır milliyetçiliğini Mehmet Ali Paşa'yla başlatan tarih anlatısı, 1920'lerde Mısır'da güçlenen milliyetçi hareket nedeniyle söz konusu dönemde iktidarda olan Kavalalı hanedanından Kral Fuat'ın telkiniyle ortaya çıkmıştır.²⁷ Dolayısıyla, al-Rafi'nin tarih yazıcılığı iktidarın belirlediği siyasal alanla sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Mısır'ın kendi tarihine ilişkin herhangi bir el yazmasının bulunmadığı da sıklıkla vurgulanmış ve bu durum, Osmanlı dönemi Mısır'ının diğer bütün alanlarda olduğu gibi tarih yazımı açısından da geri kaldığına ilişkin savun temelini oluşturmuştur.

1952 yılındaki Hür Subaylar darbesi 1953'te krallık rejimine son verip Kavalalı hanedanını iktidardan uzaklaştırınca, Mısır tarih yazımında bir kırılma yaşandıysa da, Osmanlı varlığı/etkisi yok sayılmaya devam edilmiştir.²⁸ Bir önceki dönemden farklı olarak, Mehmet Ali Paşa dönemi kraliyet geleneği içerisinde değil, milliyetçi anlatı içerisinde konumlandırılmıştır. Mehmet Ali Paşa ve sonrasındaki döneme ek olarak, Mısır milletinin ezel-ebed varlığının kanıtlanması için Firaunlar dönemine ilişkin eserlerin sayısında da artış yaşanmıştır.

1950'lerden itibaren Mısır'ın göz ardı edilen 18. yüzyılına ilişkin çalışmalar literatüre girmeye başlamıştır. Fakat bu yazımda da Osmanlı bağlamını görmezden gelen yaklaşımda büyük bir değişiklik yaşanmadığını söylemek mümkündür. Mısır'daki Osmanlı varlığı göz ardı edilmeye devam edilirken, modernleşme sürecini Napolyon seferiyle başlatan hâkim söylem sorgulanır olmuştur. Nitekim, Arap yazarlar, Mısır'ın 18. yüzyılda iç dinamiklerin etkisiyle kültürel ve bilimsel bir canlanma dönemine girdiğini dile getirmişlerdir.²⁹ Yine de zamanla, Şarkiyatçıların temel tezinden kopma aşamasına gelindiği söylenebilir. Artık Mısır'ın modern tarihi, 18. yüzyılın ortalarında aranmaktadır. Yeni paradigmaya göre, Mısır'ın Avrupa'yla olan ticaret hacminin 18.

Gelişim Tarihi), Cilt I, Kahire, Dar al-Ma'arif, 1987, s. 27-70.

27. Anthony Gorman, *Historians, State and Politics in Twentieth Century Egypt*, New York, Routledge, 2003, s. 15-17 ve Muhammad Afifi, "The Development of Ottoman Studies in Egypt" s. 71-72, http://toyobunko.or.jp/newresearch/book_pdf/Periodical_list/Asian_Research_Trends_New_Series/Asian_Research_Trends_New_Series_No.3/04Asian_Afifi.pdf, (Erişim tarihi: 12.04.2012).

28. Hür Subaylar darbesi sonrasında Mısır'daki tarih yazımına ilişkin ayrıntılı bir analiz için bkz. Gorman, a.g.e., s. 28-55.

29. Avner Ben-Zaken, "Recent Currents in the Study of Ottoman-Egyptian Historiography, with Remarks about the Role of the History of Natural Philosophy and Science" *Journal of Semitic Studies*, Cilt 49, Sayı: 2 (Güz 2004), s. 317.

yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamış olması, bu eyaletin Fransız işgalinden önce de ekonomik ve kültürel bir dönüşüm sürecine girdiğini göstermektedir.³⁰

18. yüzyılda Mısır'da yerel liderlerin ortaya çıkışı ve ekonomik alanda etkinlik kazanmaya başlamaları ise, Mısır'ın önemli bir dönüşüm sürecine girdiğini iddia eden tezin bir diğer referans noktasıdır. Oysa, yerel liderlerin ortaya çıkışı ancak İstanbul'la kurulan yeni ilişkinin bir devamı olarak ele alındığında anlamlı olabilir. İleride değinileceği üzere, Osmanlı'nın yaşadığı dönüşüm, eyaletlerdeki idari örgütlenmeye ve elbette Mısır'daki yönetim şekline de yansımıştır. Diğer yandan, yerel liderlerin toplumsal yapıyı dönüştürmek gibi bir niyetlerinin ve kendi askeri güçlerini finanse edecek ekonomik kapasitelerinin olmadığına da altını çizmek gerekmektedir.³¹ Bu çerçevede, yerel liderlerin herhangi bir bağımsızlık talebi içerisinde olmaktan ziyade, Osmanlı'nın ademi merkezîyetçi yapılanmasında büyük ölçüde bir hareket serbestisine kavuştuklarının ve İmparatorluğun merkezine gevşek bağlarla tabi olduklarının altını çizmek gerekmektedir.

Zamanla Mısır tarih yazımında önemli bir değişimin ortaya çıktığı görülmektedir. Fakat bu değişimin hâlâ Mısır'ı bir Osmanlı eyaleti olarak ele alan çalışmaların kapısını aralamadığını ve Osmanlı karşıtlığını törpümediğini vurgulamak gerekmektedir. Hatta 1950'lerden itibaren Arap devletleri arasında bir birlik gerçekleştirme fikrinin yükselişe geçmesi, Arap dünyasındaki Osmanlı karşıtı görüşü daha da beslemiştir. Arap tarih yazımı Osmanlı dönemini bir çöküş dönemi olarak görmeye devam ederken, Arap birliğini sağlamak ve ortak bir "Arap bilinci" yaratmak için tarihçiler İslamiyet'in ilk dönemlerine vurgu yapmaya başlamışlardır.³² Çünkü söz konusu bilinç yaratılırken, Arapların tarihi ne kadar geriye götürülüp, ezeli bir millet olarak tanımlanırsa o kadar meşruiyet kazanacaktır.

1970'lerde Arap coğrafyasında siyasal İslam'ın Arap milliyetçiliğinin bıraktığı ideolojik boşluğu doldurarak yükselişe geçmesi, literatürdeki Osmanlı karşıtlığını doğrudan değiştirmemiştir. Değişen tek şey, dinin ve tabii ki İslamiyet'in Arap kültürel ve toplumsal yapısındaki rolünün akademik çalışmaların odağı haline gelmesiydi. Yani, Osman-

30. Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840*, Texas, University of Texas Press, 1979.

31. Thomas Philipp, "Class, Community, and Arab Historiography in the Early Nineteenth Century-The Dawn of a New Era" *International Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 16, Sayı: 2 (Mayıs 1984), s. 162.

32. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of the Ottoman Rule" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 14 (1982), s. 190.

lı karşıtlığı Mısır'a ilişkin tarihsel anlatıya damgasını vurmaya devam etti. Mısır'ın kültürel "geri kalmışlığı" Osmanlı yönetimine izafe edildi. Bu açıdan, Osmanlı Mısır'ını anlamak için, Mısır'daki Osmanlıları analiz etmeye ihtiyaç yoktu.³³ Oysa, geleneksel tarih yazımının Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparan temel varsayımın aksine, 19. yüzyıl Mısır tarihi ancak Osmanlı ve karşılıklı etkileşim bağlamında ele alındığında milliyetçiliğin sunduğu dar çerçevenin dışına çıkılarak, görece objektif bir değerlendirme yapabilmeyi kapısı aralana-bilecektir. Bu açıdan, Mısır'ın 19. yüzyıldaki modernleşme deneyimi ve özerkleşme süreci, Osmanlı modernleşmesi ve taşra örgütlenmesi bağlamında ele alındığında her iki coğrafyanın ulus-devletleşme süreçlerinin dayattığı, çoğu zaman eksik ve subjektif kalan geleneksel tarih yazımları aşılabilecektir.

Osmanlı yönetimi altındaki Mısır eyaletine ilişkin çalışmalar, uzun süre hem Mısır hem Arap hem de Türk milliyetçiliğinin gölgesinde kalmıştır. Milliyetçi ideolojinin etkisinde şekillenen tarih yazımında, Mehmet Ali Paşa Mısır milliyetçiliğinin önderi olarak görülür. Örneğin, Mehmet Ali Paşa'nın modern bir ordu kurarak Osmanlı padişahına savaş açmış olması, bu milliyetçi ideolojinin tezahürünün en önemli işaretlerinden biri olarak sunulur. 19. yüzyılın ikinci yarısı ise, Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu modern devletin mirası üzerinde şekillenen bağımsızlık düşüncesinin billurlaştığı bir dönem olarak ele alınır. Elbette, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren milliyetçilik düşüncesi Rumeli'den sonra Osmanlı'nın Arap eyaletlerinde de etkili olmaya başlamış; siyasal ve toplumsal yapıda da karşılığını bulmuştur. Ancak Mısır'da ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı'nın Mısır'ı hıdivlik yönetimi altında yeniden düzenlediği ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıdan bağımsız değildir. Milliyetçi görüşün hâkim olduğu bu tarih yazımını aşabilmek için Mısır'ın 19. yüzyılının Osmanlı bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna imkân tanıyacak olan perspektif ise, 1970'lerde olgunlaşmaya başlamıştır.

1970'lerin sonunda, Edward Said'in *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Arayışları* başlıklı eseriyle Batı'nın Doğu üzerinde kurduğu tarihsel tahakküm mekanizmalarını deşifre etmesinin ardından,³⁴ bu alandaki çalışmalarda önemli bir paradigmatik değişim kendisini göstermiştir. Bu bağlamda, daha önce değinilen Napolyon etkisine alternatif teo-

33. Abou-El-Haj, "The Social Uses..." s. 193'ten: Muhammad Anis, *Madrast al-Tarikh al-Misri fil-'Asr al-Uthmani (Osmanlı Dönemi Mısır Tarihi Çalışmaları)*, Cairo, 1962, s. 10.

34. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Arayışları*, Çev. Berna Ünler, Metis Yayınları, 2012.

rik bir perspektif geliştirme amacını taşıyan önemli isimlerden biri Albert Hourani olmuştur. Hourani, Yakındoğu'nun modernleşme sürecinin Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ve merkez-çevre ilişkileri temelinde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.³⁵ Söz konusu öncü çalışmaların da büyük etkisiyle Arap dünyasındaki dönüşümü, Osmanlı bağlamında inceleyen yeni bir literatür oluşmaya başlamıştır.³⁶ Mısır'a ilişkin çalışmalarda da bu yeni paradigma etkisini göstermiştir. Jane Hathaway, özellikle Mısır'ın 17. ve 18. yüzyıllarına odaklandığı çalışmalarında, Mısır'ı bir Osmanlı eyaleti olarak ele alan yeni paradigmanın öncülerinden biri olmuştur.³⁷ Son zamanlarda, 18. ve 19. yüzyılları, İmparatorluğun çöküşü ve Arap ulus-devletlerinin yükselişi olarak niteleyen Şarkiyatçı ve milliyetçi anlatıları³⁸ aşan ve bu yönüyle Mısır'daki Osmanlı yönetimini görece "objektif" değerlendiren çalışmalar olgunlaşmaya başlamıştır. Örneğin, Ehud R. Toledano'nun Mısır valileri I. Abbas (1849-1854) ve Sait Paşa (1854-1863) dönemlerini ele alan eseri, 19. yüzyıl Mısır'ının Osmanlı egemenliğinden kaynaklanan doğasına odaklanmaktadır.³⁹ Toledano'nun 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır yönetimini betimlemek için kullandığı kavramlardan biri "Osmanlı-Mısır eliti" kavramıdır. Mehmet Ali Paşa döneminde sivil bürokrasiden askeri bürokrasiye kadar tüm önemli mevkiler, Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elitinin elinde bulunmaktaydı. Bu olgu temel alındığında, Osmanlı-Mısır eliti kavramı Mehmet Ali Paşa dönemini ulus-devletleşme sürecinin dışında tartışabilmeyi amaçlayan bu kitap için önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.⁴⁰ Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'yla mücadelesi bir ulus-devlet yaratma gaye-

35. Hourani, a.g.e., s. 61-101.

36. Modern Irak'ın kökenlerini Osmanlı reformlarında arayan bir çalışma için bkz. Hanan Batatu, *The Old Social Classes and Revolutionary Movements in Iraq*, İngiltere, Saqi Books, 2004. (Kitabın ilk baskısı 1978 yılında yapılmıştır). Osmanlı dönemi Suriye'sine ilişkin bir eser için bkz. Philip Khoury, *Urban Notables and the Politics of Arab Nationalism, 1860-1920*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003. (Bu kitabın ilk baskısı ise, 1983 yılında yapılmıştır).

37. Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. Nalan Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 2002 ve Jane Hathaway, *İki Hizbin Hikâyesi: Osmanlı Mısır ve Yemeni'nde Mit, Bellek ve Kimlik*, Çev. Cemil Boyraz, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

38. Ehud R. Toledano, "Review Article-What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are-Or, Rather, Or Not" *Middle Eastern Studies*, Cilt 38, Sayı: 3 (Temmuz 2002), s. 205.

39. Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

40. Khaled Fahmy de benzer şekilde, Mehmet Ali Paşa'nın modern ordu kurma girişimini ele alan eserinde, Mehmet Ali Paşa döneminin milliyetçi uyanışı simgeleyen bir kırılma anı olarak anlaşılmaması gerektiğini savunarak milliyetçi tarih yazımına karşı çıkmaktadır. Bkz. Khaled Fahmy, *Mısır'ın Akademi: Kavalali Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 3-36.

sinden çok, olsa olsa “mini-imparatorluk” ya da “bölgesel nüfuz alanı” oluşturma tahayyülü çerçevesinde düşünülebilir.

Ayrıca, Toledano’nun Mehmet Ali Paşa dönemindeki yönetici elitin Türkçe konuştuğuna ve Mısır toplumunun da “Türkçe konuşan yönetici elitler” ve “Arapça konuşan kitleler” olarak ikiye ayrıldığına ilişkin tespiti,⁴¹ dönemin Mısır’ındaki ve hatta Mehmet Ali Paşa’nın yönetim anlayışındaki Osmanlı etkisini göstermektedir. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa dönemindeki idari örgütlenme ile siyasal, askeri, ekonomik ve toplumsal alanda hayata geçirilen reformların, Osmanlı idari örgütlenmesiyle ve reformlarıyla karşılaştırılarak ele alınması gerekmektedir. Bu çalışmanın Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayacak olması, bu dönemde benzer gelişmelerin Osmanlı’nın merkezinde de gerçekleşiyor olmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu dönemselleştirme, Şarkiyatçıların ve Mısırlı milliyetçi tarihçilerin Fransız işgali ve sonrasındaki Mehmet Ali Paşa dönemini merkeze alarak kurguladıkları dönemselleştirmeyle örtüşse de bu sadece bir köken sorunundan kaynaklanmakta fakat her iki ekolün modern Mısır tarihini Fransız işgaliyle ve Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlatan savıyla paralel gitmemektedir. Fransa’nın Mısır’ı işgaliyle sadece Mısır’ın değil, Arap dünyasının tümünün modern Avrupa dünyasıyla karşılaşmasının sonucunda giderek Batı etkisinde şekillenen bir modernleşme süreci deneyimlediğine vurgu yapan Şarkiyatçı yazım, söz konusu coğrafyanın 1798 öncesindeki tarihini neredeyse yok saymaktadır. Oysaki, Mısır’ın 19. yüzyıldaki Osmanlı idari sistemi içerisinde giderek otonomlaşan statüsünün tarihsel kökenleri geçmiş üç yüzyılda yatmaktadır. Bu yüzden de Osmanlı idaresi altındaki Mısır’a yer vermek gerekir.

Toledano’nun Sait Paşa döneminin sonuna kadar getirdiği çalışmasında vurguladığı egemen zümre olarak Osmanlı-Mısır elitinin temel alanlardaki hâkimiyetini, 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam ettirdiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu çerçevede, Hıdiv İsmail Paşa döneminin sonlarından itibaren giderek canlanan ve Osmanlı-Mısır eliti karşıtlığı temelinde şekillenen Mısır milliyetçiliğiyle birlikte, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlı kitleler arasındaki ekonomik, siyasal ve toplumsal gerilim hattı 19. yüzyıl Mısır siyasetinin temel belirleyicisi olacaktır. Bu hattın Mısır’daki Osmanlı etkisini takip edebilme konusunda önemli bir katkıda bulunacağını düşünmekteyim. Elbette ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır milliyetçiliğinin bir diğer ötekisinin ülkede etkisi giderek artan İngiliz ve

Fransız karşıtlığı olduğunun teslim edilmesi gerekmektedir. Özellikle 1882'deki İngiliz işgali, Mısır milliyetçiliğinin rotasında önemli bir kaymanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. İngiliz işgali, temel alanlardaki iktidar ilişkilerini değiştirmeyi hedefleyen Mısır milliyetçiliğinin zamanla Osmanlı'yla uzlaşmaya yönelik bir ideolojik pozisyona evrilmesinde oldukça önemli bir faktör olmuştur.

Zamanla, Toledano'ya benzer şekilde, Mısır'ı bir Osmanlı eyaleti olarak ele almaya ve Mısır'daki Osmanlı egemenliğinin niteliğini belirlemeye yönelik çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴² Örneğin, Toledano'nun açtığı yolu izleyen Juan Cole, Arabi Paşa devrimini ele aldığı eserinde, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın Osmanlı padişahına hâlâ bağlı olduğunun, buna rağmen idari açıdan görelî bir özerklik kazanıldığının altını çizmektedir.⁴³ Fakat böyle bir görelî özerkliğin ancak 1867 yılında Mısır valisine hıdivlik statüsünün tanınmasıyla ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Çünkü Osmanlı-Mısır elitinin Mısır bürokrasisindeki zemin kaybı ancak İsmail Paşa döneminde yaşanmış ve Türkçe konuşan yönetici elit ile Arapça konuşan kitleler arasındaki ayrım ancak yine bu dönemde daralmaya başlamıştır. Bu durum, 1882'ye kadar Osmanlı toprağı olarak kalsa da Mısır'ın 1860'ların ortasından itibaren Osmanlı'yla bağlarının gevşemeye başladığına işaret etmektedir. Mısır valilerine hıdiv unvanının verilmesine ve ülke 1882'de İngilizler tarafından işgal edilmesine rağmen, Mısır'ın 1914'e kadar bir Osmanlı toprağı olduğunun fakat dönemsel olarak Osmanlı idari sistemi içerisindeki konumunun değiştiğinin belirtilmesi gerekmektedir.

Mısır'ın uzun 19. yüzyıldaki özerkleşme sürecini ele almayı amaçlayan bu kitap, yukarıda özetlenen saik çerçevesinde söz konusu süreci bizatihi Osmanlı bağlamında tartışmayı hedeflemektedir. Bu sebeple, Osmanlı tarihi araştırmacılarının, Şarkiyatçıların ve Mısırlı milliyetçi yazarların yukarıda sözü edilen eksikliklerini giderebilmek amacıyla, Mısır'ın İmparatorluğa entegrasyonundan 19. yüzyıla kadar olan idari, ekonomik ve toplumsal örgütlenmesinin kısa bir özetini yapmak gerekmektedir. 19. yüzyıla kadar olan Mısır tarihini "Osmanlı Mısır'ı"

42. Türkiye'de 19. yüzyıl Mısır'ı üzerine bu kapsamda yapılmış önemli çalışmalardan biri, Hilal Görgün'ünkidir. Görgün, Mehmet Ali ve Hıdiv İsmail Paşa dönemlerine odaklandığı çalışmasının eksenini Mısır reformlarındaki Osmanlı etkisi olarak belirlemiş ve Mısır'ın 19. yüzyıldaki modernleşme deneyimini Osmanlı tarihi içerisine yerleştirmeye gayret etmiştir. Hilal Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi" *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 13, Sayı: 24 (2008), s. 157-183.

43. Juan R. I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabî Mesirî*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1999, s. 14.

ve ademi merkezileşme bağlamında ele almak, en azından 19. yüzyılın ikinci yarısı için de benzer bir analiz çerçevesinin kullanılmasının önündeki engelleri kaldırabilir. Ayrıca, böyle bir analiz çerçevesinin Mehmet Ali Paşa ve daha sonra özerkliğin giderek arttığı Hıdiv İsmail Paşa dönemlerindeki gelişmeleri, Osmanlı'nın aynı dönemde geçirdiği dönüşümlerle eşzamanlı takip edebilmeye ve değerlendirmeye imkân tanıyacağını söylemek mümkündür.

)

I

Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Mısır'da Mehmet Ali Paşa Dönemi

19. YÜZYILA KADAR OSMANLI EYALETİ OLARAK MISIR

13. yüzyıl sonlarında bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti, takip eden iki yüzyılda Rumeli'deki yayılmasını tamamladıktan sonra, 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim döneminde Yakındoğu'ya yöneldi. Osmanlı fetihlerinin batıdan doğuya yönelişi, dönemin konjonktürünün bir sonucu olarak gerçekleşmişti. 16. yüzyılda Anadolu'da ve İran'ın Kafkasya coğrafyasında Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri başta olmak üzere mevcut hükümdarlıkların ve beyliklerin çoğu ortadan kalkmış, bu devletlerin bıraktığı topraklar Osmanlılar ve Safeviler arasında paylaşılmıştı.¹ Doğu'da Osmanlı İmparatorluğu'yla hem ideolojik hem askeri hem de ekonomik açıdan rekabet edebilecek güce sahip Safeviler, İmparatorluk topraklarına ve meşruiyetine yönelik en önemli tehlikelerden biri olarak ortaya çıkmışlardı. Safeviler ile Osmanlılar arasındaki askeri ve ideolojik mücadele, 1514'te Yavuz Sultan Selim'in Van Gölü yakınlarındaki Çaldıran'da Safevi ordusunu yenmesiyle sonuçlandı. Bu savaşla birlikte Osmanlılar için doğudaki tehlike ortadan kalkmış;² Safevilerin, İmparatorluk topraklarına doğru genişleme ihtimalinin de önüne geçilmiş oldu. Safevilerle mücadelenin kazanılması- nın ardından, Yavuz Sultan Selim yönünü güneye çevirdi.

15. yüzyılın sonundan itibaren, Avrupa'nın yayılmasından bir hayli etkilenen Levant ticareti nedeniyle Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolları yeniden canlanmaya başlamıştı.³ Doğu ticaretinin en önemli yollarından biri Basra Körfezi'nden, diğeri ise Kızıldeniz'den geçmekteydi. Bu ticaret yollarından ilki, Güneydoğu Asya'daki Malaka Boğazı'ndan Hindistan'a, Hindistan'ın batısında bulunan Malabar

1. André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu: Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayınevi, 2005, s. 143.

2. Metin Kunt, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna" Metin Kunt ve Christine Woodhead (Ed.), *Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, Çev. Seray Yılmaz, İTİFAK Vakfı Yayınları, 2024, 2002, s. 23.

3. Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, 2004, s. 35.

sahillerindeki limanlardan Basra Körfezi ve Irak'taki Dicle ve Fırat nehirlerine, oradan da kervanlar aracılığıyla Suriye limanlarına ulaşıyordu.⁴ Diğerisi ise, Kızıldeniz'den Süveyş'e, Süveyş'ten de karayolu ile İskenderiye'ye gidiyordu. Bu değişimin temel aktörü ise, Kızıldeniz ticaretine hâkim olmaya başlayan Portekiz'di. Zamanla Kızıldeniz'e giriş çıkışı denetler bir duruma gelen Portekizliler, Mısır üzerinden yapılan baharat ticaretine büyük bir darbe indirme kabiliyetine sahip oldular. Bu konjonktürde Osmanlı'nın Kızıldeniz'deki Portekiz egemenliğini kırarak, Akdeniz'de etkin bir ekonomik ve siyasal pozisyon edinebilmesi açısından Mısır büyük önem taşıyordu. Diğer yandan Mısır, Suriye, Hicaz ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren Memluk sultanları, Osmanlılar gibi Sünni olmalarına rağmen, Safevilere karşı Osmanlılarla işbirliği yapmadıkları için İstanbul açısından rahatsızlık sebebiydiler.⁵

Osmanlı'nın Safevilerden sonra Doğu ticaretinin kritik noktasındaki Mısır'a yönelmesinin bilinçli bir ekonomik siyasetin sonucu olarak şekillenip şekillenmediği tartışmalı bir konudur. Halil İnalcık'ın, bu coğrafyadaki siyasal ve ekonomik gelişmelerin farkında olan Osmanlı'nın bilinçli ve stratejik bir fetih politikası izlediğini vurgulayan olumlu yaklaşımına⁶ karşılık, Mustafa Akdağ, Osmanlı'nın genişlemeye ilişkin iktisadi algısının/politikasının zayıf olduğu yönündeki olumsuz görüşü⁷ savunmaktadır. Salih Özbaran da İnalcık'ı destekleyecek şekilde, Safeviler ve Memluklerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinden yürütülen mücadelenin siyasi ve askeri sebeplerinin ardında hiç şüphesiz Anadolu ve komşuları arasındaki ticari ve iktisadi bağların yattığını dile getirmektedir.⁸ Nitekim, coğrafi açıdan bakıldığında, Osmanlı Anadolu'su Doğu Akdeniz ile İran, Irak ve Suriye arasında olağanüstü bir konuma sahipti: Bu bölgelere giden kervan yolları Osmanlı toprakları üzerinden geçiyordu.⁹ Mısır da Afrika, Asya ve Avrupa arasında ticari malların değiş tokuşu açısından önemli bir

4. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 2-3.

5. Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. Nalan Özsay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 3.

6. Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Economy" M. A. Cook (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, Oxford University Press, 1970, s. 207-219 ve Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 140. Ayrıca, Orhonlu da İnalcık ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Orhonlu, a.g.e., s. 5.

7. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt II., A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971, s. 159.

8. Özbaran, a.g.e., s. 98.

9. A.g.e., s. 98.

konumdaydı.¹⁰ Mısır'ın pamuk, kumaş ve şeker gibi maddeleri çeşitli ülkelere pazarlanırken, Memluk donanması için gerekli malzeme de Anadolu'dan geliyordu. Ayrıca Memluk hükümdarları, 1501'den beri Kızıldeniz'de Portekizlilerin saldırılarına uğramışlardı ve Osmanlılardan donanma yardımı istiyorlardı. Aslında, Kızıldeniz'deki Portekiz saldırılarından korkuya kapılan Arap dünyası için Osmanlı dengeleyici bir güç oluşturabilirdi.¹¹ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın başından itibaren, Portekizle mücadelede Mısır'ın öneminin farkına varmış gözükmekteydi.¹²

Yavuz Sultan Selim, bu saiklarla 1515 yılında Suriye'ye doğru ilerlemiş, Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin ordusuyla bugünkü Türkiye-Suriye sınırında bulunan Mercidabık Ovası'nda karşılaşmış ve Memluk güçlerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ardından güneye doğru ilerlemeye devam etmiş, Eylül 1516'da Şam'ı ele geçirmiş, 1517 yılının başlarında da Mısır'a girmiştir. Aynı yıl Kahire yakınındaki Ridaniye'de Memluk ordusunu yenilgiye uğratan Yavuz Sultan Selim, başkent Kahire'ye ilerleyerek Mısır'ı Osmanlı topraklarına katmıştır.

Osmanlı'nın güneye doğru genişlemesi ekonomik saikların yanı sıra, Safevilere karşı yürütülen ideolojik mücadele bağlamında da ele alınabilir. Şah İsmail, Türkmen ve İranlı tebaası arasında uyumlu bir birliktelik yaratmak için kendi topraklarındaki halka yönelik Şiileştirme politikası benimsemişti. Yavuz Sultan Selim ise, buna karşılık olarak kendisini kutsal şehirlerin, yani Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve böylece İslam dünyasının en önemli Sünni hükümdarı olarak kabul ettirmek için Memluk topraklarını ele geçirmek istemiştir.¹³

10. İskenderiye Limanı aracılığıyla Kahire, Trablusşam aracılığıyla da Halep, Doğu Akdeniz ticaretinin en önemli iki noktasıydı. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu Mısır'ın fethiyle söz konusu iki bölgeye de hâkim olacaktı. Kahire ve Halep'in Doğu Akdeniz ticari ağındaki konumlarına ilişkin bkz. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, 1993, s. 646-653.

11. Halil İncalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 38.

12. Mısır'ın işgalinin ardından Osmanlı İmparatorluğu, Kızıldeniz'deki Portekiz varlığını sona erdirmeye yönelik birçok girişimde bulunmaya devam etti. Halil İncalıcık, "Heyday and Decline of the Ottoman Empire" P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), *The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times to the First World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 331.

13. David Ayalon, "The End of Mamlûk Sultanate: (Why did the Ottomans Spare the Mamlûks of Egypt and Wipe out the Mamlûks of Syria?)" *Studia Islamica*, Sayı: 65 (1987), s. 126. Gerçekten de, Mısır'ın fethiyle birlikte Osmanlı padişahının kutsal toprakların koruyuculuğunu üstlenerek halife unvanını kullanmaya başlaması, Osmanlı tarihi açısından İstanbul'un fethi kadar önemli bir olaydır. Bir kere, İmparatorluğun demografik yapısı değişmiş, Müslüman nüfus gayri-Müslim nüfustan sayıca fazla hale gelmiştir. İkincisi, İmparatorluk yönetiminde İslami pratikler ön plana çıkmaya başlamıştır.

Mısır'ın fethinden eyalet yönetimine ilişkin temel ilkeleri belirleyen Mısır Kanunnamesi'nin (1525) oluşturulmasına kadar olan sürede, Osmanlı İmparatorluğu, eyaleti Memluk beyleriyle işbirliğine giderek yönetmeyi tercih etti. Mısır'ın fethinin ertesinde Memluk beylerinin tasfiye edilmesi yerine, Arap coğrafyasının diğer bölgelerinde de uygulandığı gibi, yerel liderlerle işbirliğine gidilerek yeni bir yönetim anlayışı geliştirildi.¹⁴ Osmanlılar açısından Memlukler, savaşçı doğaları ve kapıkulu kökenleri nedeniyle Mısır'da işbirliği yapılabilecek en uygun unsurlardı.¹⁵ Ayrıca, merkeze uzak eyaletlerin yönetiminde yerel unsurlarla işbirliğine gidilmesi, toprakları giderek genişleyen ve bütün eyaletlerde doğrudan bir yönetim oluşturabilmek açısından zorluk çeken Osmanlılar için bir zorunluluk haline gelmişti. Nitekim, Yavuz Sultan Selim, eski rejimin önde gelenlerinden biri olan Canberdi al-Gazali'yi¹⁶ Şam valisi olarak atadı; Mısır'ı da Memluklerin "melik el-umera" unvanıyla Halep'in eski valisi Hayır Bey'e emanet etti.¹⁷ Eski rejimin kalıntılarını yeni oluşturulan sisteme entegre etmeye yönelik atılan her iki adım da, Osmanlı egemenliğini hedef alacak olası bir Memluk muhalefетinin doğuşunu önlemek için atılmıştı. Ama, Hayır Bey'in 1522 yılında ölmesi üzerine iki farklı Memluk hizbi Osmanlı yönetimine karşı ayaklandı. İstanbul'da sadrazam olmayı bekleyen Ahmet Paşa ayaklanmayı bastırmak üzere Mısır'a gönderildi ve akabinde Mısır valiliğine atandı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu bu sefer Mısır'da kendi iktidar alanını yaratmak üzere harekete geçen Ahmet Paşa'nın isyanıyla uğraşmak zorunda kaldı.¹⁸ Dönemin Osmanlı sadrazamı İbrahim Paşa ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Mısır'a gelen İbrahim Paşa ayaklanmayı başarıyla bastırarak bu geçiş dönemini sonlandırdı ve Osmanlı'nın Mısır'daki yönetiminin temel ilkelerini belirleyen Mısır Kanunnamesi'ni hazırladı.

Söz konusu Kanunname'ye göre Mısır eyaleti, diğer Arap eyaletlerinin birçoğu gibi, sâlyaneli eyalet olarak yönetilecekti. Bununla birlikte, Mısır'daki yönetim sistemi, diğer Arap eyaletlerindeki yönetimlerle paralellikler taşısa da, bazı farklılıklar barındırıyordu. Bu benzerlikler

14. P. M. Holt, "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 24, Sayı: 2 (1961), s. 216.

15. Ayalon, a.g.e., s. 127.

16. Al-Gazali, Memluk sultanı Kansu Gavri'nin Hama valisiydi ve yine Sultan Tumanbay'ın Şam valisi olarak görev yapmıştı.

17. André Raymond, "Arap Eyaletleri" Robert Mantran (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, 2004, s. 432 ve Holt, a.g.e., s. 216.

18. Ahmet Paşa, bu ayaklanmadan sonra tarihte Hain Ahmet Paşa olarak anılacaktır.

ve farklılıklar Kanunname’de ifadesini bulmuştu. Kanunname Memluk yönetiminden miras alınan belli sayıda nitelikleri saklı tutmakla birlikte, Kahire Kalesi’nde oturan beylerbeyinin rolünü ve divanın işleyişini düzenliyor, nakit ve mal olarak ödenecek vergilerle toprağa ve köylülere ilişkin sorunları ve vakıf meselelerini ele alıyordu.¹⁹

Mısır’daki Osmanlı yönetimi, Osmanlı’nın diğer Arap eyaletlerindeki yönetimine benzer şekilde, belli başlı üç temele dayanıyordu: valiler (paşalar), yargıçlar (kadılar) ve yeniçerilerden oluşan bir askeri güç.²⁰ Bu üç unsur da Osmanlı merkezince atanıyordu. Vali, eyaletin en üst düzey yöneticisi olduğundan, Osmanlı’nın Mısır’daki bürokratik idaresinin temelini oluşturuyordu. Kadılar ise hukuki anlaşmazlıkları çözmekle görevliydi ve Osmanlı hukukunun Mısır’daki uygulayıcısıydılar. Mısır’ın fethinin ertesinde Yavuz Sultan Selim’in Mısır’da bıraktığı yeniçeriler ise, bu üçlü yapının askeri ayağını oluşturuyorlardı.

Mısır valisi, devletin en yüksek memurları arasından seçilen önemli bir kişiydi: Clot’un ifadesiyle, “taşrada bulunan kraldı”.²¹ Vali, Mısır eyaletinin yönetiminin başında, padişah tarafından atanan isimdi ve padişahın İstanbul’daki divanına benzer şekilde haftada dört kez divanı toplamakla yükümlüydü. Mısır’da divanın haftada dört kere düzenli olarak toplanması, Osmanlı’nın taşradaki yönetiminin alışılmadık özelliklerinden biriydi.²² Divana, eyaletin çıkarlarının temsilcileri olarak askeri kumandanlar, yerel dini ve ticari liderlerle yine İstanbul’dan atanmış baş kadının katılması öngörülüyordu.²³

Kanunname, Memluklerin asker toplamaya izin vermek ve onları vergi toplama işinde önemli bir ortak olarak görmekle, Osmanlı eyalet yönetiminin önemli bir bölümünün doğrudan kendi kontrolünün dışında kalmasına izin vermiş oldu.²⁴ Memlukler, Osmanlı tarafından oluşturulan Çavuşan, Gönüllüyan, Tüfenkçiyan, Çerkez, Mustahfizan

19. Raymond, a.g.e., s. 421.

20. A.g.e., s. 426.

21. Clot, a.g.e., s. 241.

22. Kanunname, Mısır valisine, İmparatorluğun başkentinde sadrazamın yönettiği divana benzer şekilde kendi divanını haftada dört kez toplamasını öngörerek önemli sorumluluklar ve ayrıcalıklar yükliyordu. Oysa, diğer Arap eyaletlerinde divan sadece valinin gerekli gördüğü koşullarda toplanabiliyordu. Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule: 1516-1800*, İngiltere, Longman, 2008, s. 51. Böyle farklı bir uygulamanın ortaya çıkmasında, Mısır’ın diğer Arap eyaletlerine nazaran ekonomik gelir açısından en zengin eyalet olmasının payının etkili olduğu söylenebilir.

23. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 41.

24. Suraiya Faruqi, “16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Siyaset ve Sosyo-Ekonomik Dönüşüm”, Metin Kunt ve Christine Woodhead (Ed.), *Kanuni ve Çağı: Yeni çağda Osmanlı Dünyası*, Çev. Servet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 124, 2002, s. 95.

(Yeniçeriler) ve Azeban alaylarına asker olarak alınmışlardı.²⁵ Bununla birlikte, Mısır'da askeri açıdan azımsanmayacak bir Osmanlı varlığı da bulunmaktaydı. Dolayısıyla, askeri alan yeniçeriler ve Memlukler arasında paylaşılmıştı.

Mısır'daki idari yapı, Osmanlı'nın fethiyle birlikte karma bir yönetim biçimi haline gelmişti. Osmanlı'nın eyalete atadığı valiyle yerel güçlerin işbirliği içerisinde oldukları bir yönetim anlayışı geliştirilmişti. Bu yönetim, doğrudan Memluk sisteminin devamı olmaktan ziyade karma/melez bir nitelik taşıyordu. Yeni yönetimin en önemli özelliği, Mısır'daki Osmanlı askerleri ile Memluk beylerini uzlaştırmaya odaklanmış olmasıydı. Nitekim, yukarıda sayılan ocaklarda Osmanlı askerleri ile Memluk askerlerinin bir arada bulunması, bu uzlaştırma çabasının en önemli göstergesiydi.

Osmanlı İmparatorluğu, Memluklerle siyasal alanda işbirliğine gitmekten çekinmemekle birlikte toprak sahipliği ve vergilerin toplanması konusunda –en azından ilk aşamada– benzer bir politika yürütmekten yana değildi. Bu nedenle, ilk olarak, eski Memluk döneminden kalma “ikta”²⁶ sistemini tasfiye ederek merkezden atanan ücretli memurlar aracılığıyla Mısır'ı doğrudan yönetmeyi denedi. Memlukler döneminde uygulanan ikta sistemine göre, devlete ait olan toprağın kullanım hakkı ikta sahibine aitti. Ikta sahibi, kendi bölgesinde devlet adına vergi toplamakla yükümlüydü. Toplanan bu vergiden kendi maaşını da karşılamaktaydı. Savaş halinde ise, kendi bölgesinde askeri birlikler oluşturarak –askerlerin bütün ihtiyaçlarını bizzat karşılamak şartıyla– merkezi yönetimin asker ihtiyacına katkıda bulunmaktaydı. Dolayısıyla, bu sistem Osmanlı'nın Rumeli'de uyguladığı tımar sistemine benzemekteydi. Fakat Osmanlı, Mısır'ı fethettikten sonra Memluk beylerinin direnişiyle karşılaştığından bu sistem yerine “emanet” sistemini yürürlüğe koymayı denedi. Çünkü ikta sistemi muhafaza edildiği müddetçe, mukataa sahibi Memluk beylerinin ekonomik alandaki nüfuzlarını kırmak ve gelir elde etmelerini engellemek mümkün olamayacaktı. Ekonomik olarak güçlü bir Memluk varlığı

25. Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. Nalan Özsay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 8.

26. Arapça'da “kesmek” “ayırarak” anlamındaki *kar'* kökünden türetilen “ikta” kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından, özellikle arazi gibi taşınmaz mallar ile maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet, işletme yahut faydalanma hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun görülen kimselere tahsis edilmesini ifade eder. Kendisine ikta verilen kimseye “iktai” veya “iktadar”; ikta edilen şeye ise “mukataa” denmektedir. İslami devlet yönetiminde epey yaygın olan bu sistem, Memlukler tarafından da kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, “İkta”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 43-47.

ise, Mısır'daki Osmanlı egemenliği için büyük bir tehdit oluşturabilme potansiyeline sahipti.

İmparatorluğun Mısır'da uygulamaya koyduğu "emanet" sisteminde göre, "emin"²⁷ adı verilen araçlara doğrudan maaş ödeniyor, bunlar da kendilerine ait mukataalardaki vergileri toplamakla yükümlü kılınıyorlardı.²⁸ Her bir emin, bir ya da birkaç mukataayı yönetmekle yükümlüydü. Eminler, kâr elde etmeksizin söz konusu vergileri Hazine'ye göndermek zorundaydılar. Fakat bu sistem uzun süre işlemedi. Eminler, gelirleri topladıkları vergilerin oranına bağlı olmadığından bu sistemi devam ettirmekten yana değillerdi. Üstelik, Hazine bu görevi yerine getirecek aracı bulmakta da zorluk çekiyordu. Bu yüzden, Hazine zamanla her bir emine çokça mukataa vermeye başladı. Eminler ise, kendi mukataalarını tek başlarına idare etmekte zorlandıkları için, daha çok Memluk kökenli "amil" adı verilen araçlar kanalıyla mukataalarını yönetir oldular. Zamanla amiller vergi toplayıcıları haline geldiler ve iltizam sisteminin bel kemiğini oluşturdular.²⁹

İltizam sistemi, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı, devlete önceden belirli bir bedel ödemek suretiyle üzerine alması anlamına gelmekteydi.³⁰ Vergi toplamakla görevli olan kişiye ise mültezim denmekteydi. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İmparatorluk iltizam sistemiyle vergi toplama işini mültezimlere havale ederek Mısır'da dolaylı bir yönetimi tercih etmiş oluyordu. Arap eyaletlerinin çoğunda olduğu gibi Mısır eyaletinde de bu sistem uygulandı. 16. yüzyılın sonunda, Mısır'da iltizam sistemi giderek yaygınlaştı. Bu uygulamanın kurumsallaşmasıyla, sistemin dışında bırakılmak istenen Memlukler, bir şekilde sistemin içerisinde kendilerine yeniden yer bulabildiler.

Öte yandan, diğer Arap eyaletlerine kıyasla Mısır, İmparatorluğa hem stratejik hem de ekonomik açıdan daha çok katkı sağlayan bir eyaletti. Stratejik açıdan Mısır, Kızıldeniz'deki olası müdahaleler ve fetihler için önemli bir konumdaydı. Nitekim, 1538'de Yemen'in fethinde de önemli bir rol oynadı. Ayrıca, Mısır, Portekizlilere karşı gerçek-

27. Sadece Osmanlılar, Kıptiler ve Yahudiler emin olabiliyorlardı. Memluk beyleri bu sistemin dışında bırakılmak istenmişti. Böylece, Osmanlı egemenliğine karşı ekonomik nüfuz elde eden (yeni) kliklerin ortaya çıkmasının önüne geçilebilecekti.

28. Stanford J. Shaw, "Landholding and Land-tax Revenues in Ottoman Egypt" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 92-93.

29. A.g.e., s. 94.

30. Mehmet Genç, "İltizam", *İslam Ansiklopedisi*, C.22//Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 154-158.

leştirilen seferler ve Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz'deki fetihler için de bir harekete geçme noktası olmuş; Yemen'in fethinin ardından da bu iki eyalet, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Portekiz'e karşı Osmanlı savunmasını birlikte üstlenmişlerdi.³¹ Bunun yanı sıra Mısır, Mekke'ye giden hac kervanlarının konaklama mekânı olduğu için de önemli bir konuma sahipti. Yılın belli dönemlerindeki hac kervanlarının güvenliğini sağlamak Mısır yönetiminin sorumluluğundaydı. Dolayısıyla, Osmanlı padişahının İslam dünyasındaki meşruiyetinin önemli bir sembolü olan kutsal topraklarda ibadetin aksamadan yürütülmesinden Mısır yönetimi sorumluydu.

Bu stratejik değerinin yanı sıra, ekonomik açıdan da İmparatorluk için oldukça önemli olan Mısır'ın, İmparatorluk hazinesine ödediği yıllık vergi, diğer sâlyaneli eyaletlerin ödediğinden çok daha fazlaydı.³² Hem İmparatorluğa erzak sağlayan bir eyaletti hem de diğer eyaletlerin ödedikleri vergilerden çok daha fazlasını İstanbul'a göndererek İmparatorluğun nakit ihtiyacını karşılıyordu. Bu yüzden, Osmanlı idaresindeki diğer Arap eyaletleriyle karşılaştırıldığında *sui generis* özelliklere sahipti. Ticari açıdan ancak İstanbul'la kıyaslanabilecek bir önem taşıyan³³ Kahire, özel coğrafi konumu nedeniyle ve Akdeniz'deki İskenderiye gibi önemli limanı ile Mısır, Hindistan ve Yemen ticaretini elinde tuttuğu için diğer Arap eyaletlerinden farklı bir kategori oluşturuyordu. Bu yüzden de, Kahire'nin ticari avantajı 19. yüzyılda da devam edecek ve dönemsel olarak Kahire'nin bu özgün konumu, zamanla İngiliz kapitalizminin Osmanlı coğrafyasının yanı sıra Mısır'a özel bir önem atfetmesine ve ülkenin Avrupa kapitalizmiyle bağlarının giderek güçlenmesine yol açacaktır.

Osmanlı'nın Mısır'da kurduğu yönetim, 16. yüzyılın son çeyreğine kadar aksamadan devam etti. Bu açıdan, Mısır eyaletinin 16. yüzyıl, "sükûnet yüzyılı" olarak ele alınabilir.³⁴ Ayrıca bu dönem, Osmanlı'nın Mısır eyaletindeki hâkimiyetini de pekiştirdiği bir dönemdi. Osmanlı Sarayı, 1554'te yukarıda sözü edilen altı alaya ek olarak, valiyi korumakla görevli Müteferrika alayını oluşturdu. Bu alay, tamamen Osmanlı askerlerinin egemenliğindeydi. Dolayısıyla, Osmanlı, doğrudan

31. Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. Nalan Özsay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 4.

32. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, USA, Princeton University Press, 1962, s. 283.

33. Suraiya Faruqi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktaş, Kitap Yayınevi, 2010, s. 33.

34. P. M. Holt, "The Pattern of Egyptian Political History from 1517 to 1798" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 81-82.

denetlediği bu askeri yapıyla Memluk askerlerini dengelemeye çalışarak, eyaletteki nüfuzunu artırmayı hedeflemekteydi. Dengeyi sağlama hedefinin yanı sıra Osmanlı, bu alayı oluşturarak Mısır'daki valisine karşı olası ayaklanmaları etkisiz hale getirmeyi de amaçlamaktaydı. Nitekim, özellikle 16. yüzyılın son çeyreğine kadar kendi yönetimine karşı herhangi bir başkaldırıyla karşılaşmadı. Mısır eyaleti 16. yüzyılın sonuna dek hem merkezden gönderilen askerler hem de Memluk askeriyle işbirliği içerisinde yönetildi.

Osmanlı'nın Mısır'da uygulamaya koyduğu sistem, ufak çaplı ayaklanmalara rağmen, 17. yüzyılın ortalarına kadar aksamadan devam etti. 17. yüzyılda Mısır'ın siyasal atmosferini belirleyen yapıda çözümler başlayınca –tıpkı Osmanlı'nın merkezinde olduğu gibi– yeni güç odakları ortaya çıktı.³⁵ 18. yüzyıl başına kadar olan dönem, Mısır'da iç karışıklığın yaşandığı bir dönem oldu.³⁶ Memluk beylerinin iltizam sistemi aracılığıyla vergi toplayıcılığını ele geçirmele-ri, ekonomik olarak güçlenmelerine neden olmuş ve bu durum da Memluk hizipleri arasında bir iktidar mücadelesinin yaşanmasına yol açmıştı. Hizipler arası mücadele Osmanlı'nın Mısır'daki yönetimine de etkide bulundu. Ama İmparatorluk, söz konusu hizipleri tasfiye etmek yerine, dönem dönem bunları birbirlerine karşı kullanarak Mısır'daki varlığını devam ettirdi. Özellikle siyasal alanda etkin olan Fıkari ve Kasımi hizipleri, dönemsel olarak Osmanlı tarafından desteklendiler. Aslında, 16. yüzyılın sonundan itibaren Mısır'da hem hizipler arasında güç mücadelesinin ortaya çıkması hem de ülkedeki Osmanlı hâkimiyetinin niteliğinde görece bir düşüş yaşanması, Osmanlı'nın bu dönemde ademi merkezîyetçi bir idari yapılanmaya evrilmesiyle yakından ilgiliydi. Buna ek olarak, Mısır, zamanla Akdeniz ve Kızıldeniz'deki askeri harekâtlar için önemli bir üs olmaktan çıktığı için, Osmanlı açısından ihtiva ettiği stratejik önemini kaybetmeye başlamıştı.

18. yüzyıl ise, Mısır eyaletinde, yine tıpkı Osmanlı'nın merkezinde olduğu gibi, büyük bir değişimin yaşandığı bir yüzyıl oldu.³⁷ Bu yüz-

35. Jane Hathaway, "Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki" Jane Hathaway (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınevi, 2007, s. 165.

36. 18. yüzyıl Mısır'ına ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "Power and Authority in Late Eighteenth-Century Egypt" Nelly Hanna ve Raouf Abbas (Ed.), *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean, 1600-1900*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2005, s. 41-51.

37. Osmanlı İmparatorluğu için 18. yüzyıl, II. Mustafa'nın tahttan indirilmesine yol açan 1703 tarihli Edirne Olayı olarak bilinen isyanla başlamıştır. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Rifa'at Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, 2005.

yılda Mısır eyaletinde yerel liderler giderek güç kazanmaya başladılar. Çünkü Mısır'ın fethinden itibaren eyalete gelip yerleşen askerler de, iltizam sistemine eklenilerek gelir elde ettiler. Artık neredeyse asker olmaktan çıkarak, sabit, yerel çıkar gruplarına dönüştüler.³⁸

Diğer yandan, Mısır'da dengeyi sağlayan Fıkari ve Kasımi hiziple-
rinin çöküşüyle beraber, iltizam hakkı kazanabilmek için mücadeleye
girişen yerel unsurlar arasındaki çatışma su yüzüne çıktı. Dolayısıyla, 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Mısır'da hiçbir tarafın
iktidara tam anlamıyla sahip olamadığı bir güç boşluğu doğmuştu. Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliği zayıflamış, mültezimler neredeyse
derebeylerine dönüşmüşlerdi ve bunlar arasındaki iktidar çatışması
kaotik bir ortam yaratmıştı. Fransa'nın Mısır işgali tam da bu kon-
jonktürde gerçekleşti.

Elbette ki, Mısır'daki egemenlik mücadelesinin tarihi, Fransız işga-
linden önceye gitmektedir. Fakat Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle birlikte
Memluk beyleri askeri açıdan büyük bir darbe almış, Fransa bu ne-
denle Mısır'da yeni bir iktidar yapılanmasının oluşmasına zemin ha-
zırlamıştır.³⁹ Ayrıca, bu işgal, Osmanlı'nın Mısır'da gerileyen nüfuzunu
da olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı-İngiliz ortak donanmasıyla
Mısır'a ayak basan Mehmet Ali Paşa, bu boşlukta yeni ve önemli bir
iktidar odağı olarak doğmuştur. Dolayısıyla, Napolyon'un Mısır'ı işga-
linin, Mısır'da modernleşme sürecini başlatmaktan çok daha önemli
bir sonucu varsa, o da Memluk beylerinin askeri gücünü ve iltizam
sistemi üzerindeki kontrollerini zayıflatarak, Mehmet Ali Paşa'nın
Mısır'da iktidarı ele geçirebilmesi için gerekli zemini yaratmış olması-
dır. Çünkü Fransız işgaliyle Mısır'daki alternatif güç odakları –Osman-
lı da dahil olmak üzere– darbe almıştır. Hiç değilse bu açıdan Fransız
işgalinin Mısır'ın 19. yüzyıl tarihi için bir dönüm noktası oluşturduğu-
nu teslim etmek gerekir.

2011. Söz konusu süreç, 1730 yılında bu sefer bir diğer Osmanlı sultanı III. Ahmet'in tahttan indirilmesine neden olan Patrona Halil İsyanı'yla devam etmişti. Ayrıca, 18. yüzyıl, Osmanlı'nın Rusya'yla ve Avusturya'yla birçok savaşa girdiği ve askeri alanda büyük sorunlar yaşadığı bir yüzyıldı. Tüm bunların ardından Rumeli ve Anadolu'da taşranın önde gelen ailelerinin yükselişi, Osmanlı'nın bu döneminin karakteristik özelliklerinden biri haline geldi. Mısır eyaletinde ortaya çıkan tablo da Osmanlı'nın bu yeni durumuyla paralellik arz etmekteydi. Barkey, a.g.e., s. 273.

38. Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. Nalan Özsay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 14.

39. Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, Milli Mecmua Basımevi, 1938, s. 146 ve Hunter, a.g.e., s. 13.

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MODERNLEŞME VE MERKEZİLEŞME

Osmanlı İmparatorluğu'nun "uzun 19. yüzyılı"na, reform, modernleşme ve merkezileş(tir)me kavramları damgasını vurdu. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısı, İmparatorluğun idari yapısının ve kurumlarının modernleştirilmesi yönünde önemli adımların atılmaya başlandığı bir dönemdi. III. Selim'in başlattığı fakat halefi II. Mahmut'un devam ettirebildiği modernleşme hareketi, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda cisimleşti. Söz konusu dönemde başlatılan reformlar, 19. yüzyıl boyunca da devam etti.

Belli başlı kurumlarda gerçekleştirilecek bir dizi reformla el ele giden modernleşme ve merkezileşme çabasının asıl odak noktasını ise, İmparatorluğun yeni konjonktürde nasıl bir arada tutulabileceğine ilişkin sorun oluşturmaktaydı. Bu sorundan kaynaklanan değişim çabası, 19. yüzyılda hız kazanmış olsa da İmparatorluğun değişim ihtiyacının nüvelerini 17. ve 18. yüzyıllarda bulmak mümkündü.⁴⁰ Hatta, İmparatorluğun reforme edilmesi ve merkezileş(tiril)mesi gerektiği fikrinin itici gücünü, bizatihi söz konusu yüzyıllardaki gelişmeler oluşturmuştu.

16. yüzyılın sonundan itibaren kendi içinde bir dönüşüm geçiren ve ademi merkeziyetçi bir yapılanmaya evrilen Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıla kadar bu sistemi devam ettirdi. Arap eyaletlerindeki benzer şekilde 18. yüzyıldan itibaren savaş maliyetlerini karşılamak amacıyla Rumeli'de de yürürlüğe konan iltizam sistemi, Rumeli'nin Osmanlı sarayıyla olan bağlantısının gevşemesine yol açıyordu. Buna paralel olarak, nakit para ihtiyacını karşılayabilmek için, eyaletlerde görece serbest bırakılan yerel elitler iltizam sistemi sayesinde daha fazla gelir elde edebiliyorlar ve ekonomik açıdan giderek güçlenmeye başlıyorlardı. Artık, eyalet ve sancaklarda görevli idari hane halklarının⁴¹ mensuplarıyla ilişki içerisinde olan yerel nitelikli, zengin ve

40. Erdem, a.g.e., s. 267-268.

41. Osmanlı eyaletlerindeki "idari hane halkı"na dayalı yönetim, padişahın "hane halkı" temelindeki idaresinden ilham almaktadır. Hane halkı, padişahın Osmanlı toplumundaki ana örgütsel birimiydi. Sarayda eğitilen hane halkı mensupları, padişahın yakın hane halkını ve onun mülkünü, yani İmparatorluğu yönetmekteydi. Bu yöneticiler eyaletlere gittiğinde, padişahın benzer şekilde, kendi hane halklarını oluşturlardı. Sultanın hane halkı on binlere, onun memurlarından birinin hane halkı ise, birkaç yüzden, bin-iki binlere ulaşabiliyordu. *Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu, 1945, s. 168-171.*

nüfuzlu bir toplumsal kategori olarak âyan⁴² belirmişti.⁴³ Zamanla, Osmanlı'nın taşradaki etkinliğinin azalması ve herhangi bir âyan ailesinin kendi bölgesinde devamlı olarak yöneticilik yapması nedeniyle, neredeyse hanedan niteliklerine sahip büyük aileler ortaya çıkmıştı.⁴⁴ Artık Osmanlı, taşrayı, önemli görevleri âyanlara havale ederek yönetiyordu. İmparatorluk, eşkıyaların tenkili, isyan edenlerin cezalandırılması, orduya asker temini, İstanbul'a erzak gönderilmesi, eyaletlerdeki karışıklıkların giderilmesi ve vergilerin toplanması gibi işleri âyan aracılığıyla yürütüyordu.⁴⁵

18. yüzyılın sonundan itibaren, Rumeli'de ve Anadolu'da giderek güç kazanan âyanlar, Osmanlı sarayının taşradaki egemenliğini tehdit eden bir güce ulaştılar. Rumeli'nin ünlü âyanları, neredeyse idari otoriteyi tamamen ele geçirmişlerdi. Bunun en önemli örneğini ise, Yanya Sancağı mutasarrıfı Tepedelenli Ali Paşa oluşturmaktaydı.⁴⁶ Anadolu'da da benzer bir durum yaşanmaktaydı: Ege'de Karaosmanoğulları, Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Trabzon'da Tuzcuoğulları gibi. Ayrıca, Arabistan'ın bazı yerlerinde ve Lübnan'da zaten başından beri yerel beylerin özerkliğine izin verilmişti.⁴⁷

19. yüzyıl başlarına gelindiğinde, âyanın İmparatorluk siyasetindeki etkisi iyice belirginleşmişti. Artık, bir Rumeli âyanı Osmanlı tahtının kaderini belirleyebiliyordu. Şüphesiz, bu dönemdeki en etkili isim, Tuna valisi Alemdar Mustafa Paşa'ydı. Alemdar Mustafa

42. Âyan, Arapça'da "göz" kelimesinin karşılığı olan "ayn"ın çoğuludur. Dolayısıyla, âyan, "gözler" anlamına gelmektedir. Bkz. J. Milton Cowan, *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)*, New York, Ithaca, 2008, s. 776. Bununla bağlantılı olarak, "gözle görünen şeyler" anlamında da kullanılmaktadır. Osmanlı tarihinde ise, âyan terimiyle, bir yerin ileri gelenleri kastedilmektedir. Bkz. Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., 1965, s. 46. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyetçi döneminde İstanbul'dan atanan valilerin yerini, yerel elitlerin güç kazanmasına bağlı olarak ortaya çıkan ademi merkeziyetçi yapının yeni bir özelliği olarak âyanlar almaya başlamıştı. İmparatorluk gelirlerinin (vergilerinin) önemli bir bölümünün belirli bir bedel karşılığında kişilere (mültezimlere) devredilerek toplanması usulü olan iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla vergi toplama işini ve mültezimleri kendi egemenlik alanına alarak ekonomik açıdan güçlenen âyanlar, siyasal alanda da giderek etkin bir pozisyon elde ettiler ve eyaletlerin yönetiminde söz sahibi olmaya başladılar. Dolayısıyla merkezi yapının temel unsurları olan valiler yerlerini, tımar sistemi yerine iltizam usulünün yaygınlaşmasına bağlı olarak ekonomik ve siyasal açıdan güç kazanan âyanlara bırakmışlardır. Öncelikle Rumeli'de ortaya çıkan bu ademi merkeziyetçi yapı, 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir.

43. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi-İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, 1999, s. 136.

44. Özcan Mert, "Âyan" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 196.

45. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1994, s. 141.

46. Tepedelenli Ali Paşa'ya ek olarak, Vidin valisi Pazvantoglu Osman Paşa da Rumeli'deki güçlü ve etkili âyanların bir diğer örneğiydi.

47. Ortaylı, a.g.e., s. 35.

Paşa, 1807 yılında tahttan indirilen III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak ve III. Selim'in başlattığı reform hareketini devam ettirebilmek için Rumeli'den İstanbul'a doğru yola çıkan askeri kuvvetin başındaki isimdi. Alemdar Mustafa Paşa, ordusunu İstanbul'a getirdi; fakat askerler saraya girmeden III. Selim öldürüldü. III. Selim'le benzer reformcu fikirleri paylaştığı bilinen, II. Mahmut tahta çıkarıldı. II. Mahmut'un tahta çıkmasının ardından, Alemdar Mustafa Paşa kısa bir süreliğine sadrazamlık yaptı. Fakat sadrazamlığı sadece üç buçuk ay sürdü ve yeniçeriler tarafından öldürüldü. Alemdar Mustafa Paşa, İmparatorluk'ta iktidarın doruğuna yükselen ilk taşra âyanıydı.⁴⁸ II. Mahmut'un tahta çıkmasına vesile olan Alemdar Mustafa Paşa, taşradaki âyanlar ile Osmanlı sarayı arasındaki çatışmayı sonlandırmak amacındaydı. II. Mahmut'un tahta geçmesinin ardından, Alemdar Mustafa Paşa'nın aracılığıyla, nüfuzlu âyanlar başkente davet edilerek padişahın taşradaki nüfuzunun artırılmasına çalışıldı. Bu amaçla, padişah ile âyanlar arasında, 1808 yılında Sened-i İttifak imzalandı. Sened-i İttifak, taşrayla oluşturulan yeni mutabakatın en önemli belgesiydi. Padişahın merkezileşme amacını ihtiva etse de, bir yandan da âyanın taşradaki etkisi kabul edilmekteydi.⁴⁹

Sened-i İttifak, padişah ile âyanlar arasında bir uzlaşma metniydi. Âyanlar, bu belgeyle, merkezle işbirliği içinde bulunacaklarını taahhüt ediyorlardı. İttifakın yürütülmesi için eşraf ve âyan birbirini gözetleyecek, buyruklara aykırı davranan olursa devlete haber vereceklerdi.⁵⁰ Fakat dönemin en güçlü âyanlarından biri olan Tepedelenli Ali Paşa bu ittifaka katılmamıştı. Aynı dönemde Tepedelenli Ali Paşa'nın Mısır'daki muadili Mehmet Ali Paşa da Sened-i İttifak'a katılmamış, İstanbul'a temsili bir askeri birlik göndermekle yetinmişti.⁵¹ Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa bir anlamda padişahın otoritesine meydan okuyordu.

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı'nın belirli bir dönemde uyguladığı ademi merkezîyetçi yapılanma, Avrupa'da yaşanan gelişmeler nedeniyle İmparatorluğun toprak bütünlüğünü tehdit eder duruma gelmişti. Avrupa kıtası, 18. yüzyılın sonundan itibaren büyük bir altüst oluş

48. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, 1983, s. 25-26.

49. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel Sosyolojik Bir Çözümleme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 142. 19. yüzyılın başındaki söz konusu merkezileşme çabası, Tanzimat Fermanı'yla doruk noktasına ulaşacaktır. Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri" William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), *Ortadoğu'da Modernleşme*, (Eserin çevirmeni belirtilmemiştir), İnsan Yayınları, 1995, s. 49.

50. Reyhan, a.g.e., s. 142. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

51. A.g.e., s. 141.

yaşıyordu. Avrupa'nın siyasi tarihine damgasını vuran Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi, kıtanın siyasal, toplumsal ve ekonomik bir dönüşüm geçirmesine yol açtığı gibi, bütün dünyanın da çehresini değiştirmeye başlamıştı. Fransız Devrimi, bugüne kadar uzanan milliyetçi ideolojiyi doğurdu ve ulus-devlet temeline dayanan bir yapılanmayı günümüze miras bıraktı. Fransız Devrimi'nin ertesinde 19. yüzyılın egemen ideolojisi haline gelen milliyetçilik, çokuluslu imparatorlukların farklı milletleri bir arada tutan yapısını tehdit etmeye başladı. Sanayi Devrimi de devrimin mimarı İngiltere'yi dünya ekonomisinin tartışılmaz en büyük gücü haline getirdi.

Sanayi Devrimi ve sonrasında değişen uluslararası ekonomik sistem, Osmanlı'nın dünya siyasetindeki yerini de derinden etkiledi. Sanayi Devrimi'ni tamamlamış olan İngiltere artık yeni pazar arayışına yönelmişti. Pazar ihtiyacı, öncelikle İngiltere'nin ve zamanla ekonomik yarışa katılan diğer Avrupa ülkelerinin Osmanlı coğrafyasına yönelik ilgilerinin artmasına yol açtı. Ayrıca, İngiltere'nin öncülük ettiği yeni ekonomik sistem, ticaret serbestisine dayanıyordu. Bu durum da ilerleyen dönemlerde, İngiltere'nin Osmanlı'yla olan ilişkilerini derinden etkileyecekti.

Artık, milliyetçilik çağında, İmparatorluğun ademi merkezîyetçi bir yapılanmayla varlığını devam ettirmesi mümkün değildi. Çünkü milliyetçi ideolojiden en erken ve kolay etkilenecek coğrafyalardan biri, Osmanlı'nın Rumeli'deki toprakları olacaktı. Nitekim, çokuluslu bir imparatorluk olan Osmanlı, 19. yüzyılın başında önce Sırp ayaklanmasıyla, ardından da başarıyla sonuçlanacak Yunan ayaklanmasıyla baş etmek zorunda kaldı. Bu durum, Osmanlı'nın varlığını devam ettirebilmek için merkezîyetçi bir yapılanmaya doğru evrilmesine yol açtı. Sıkı bir denetim altına alınması gereken öncelikli bölge ise, Rumeli'ydi. Bu amaçla, öncelikle âyan sayısının azaltılması gerekiyordu. Yeni uygulamayla birlikte, âyan ölünce, söz konusu görevi mirasçılara değil de İstanbul'dan gelen yeni valilere verilmeye başlandı.⁵² Yeni valiler, İstanbul'dan maaş alan ücretli birer memur haline getirilmeye çalışıldılar.⁵³ Bu uygulamanın işlemediği durumlarda ise, Osmanlı, fazlasıyla güçlenmiş olan âyanı tasfiye etme yoluna gidiyordu. Örneğin, Tepedelenli Ali Paşa II. Mahmut'un emriyle idam edildi.

52. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, 1983, s. 40

53. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Devleti'nin Gelişimi ve Nizamı, Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 155.

Tepedelenli'nin başarısızlığı, hem Osmanlı'nın merkezileşme çabasıyla hem de Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik fikrinin Rumeli'ye sirayet etmiş olmasıyla yakından ilgiliydi. Söz konusu dönemde patlak vermiş olan Yunan isyanının milliyetçi karakteri, Osmanlı'nın Tepedelenli'yi asi ilan ederek idam ettirmesiyle sonuçlanmıştı.⁵⁴ Çünkü İmparatorluğun taşradaki egemenliğine meydan okuma potansiyeline sahip âyanların tasfiye edilmesi, Osmanlı'yı bir arada tutmanın yegâne yolu olarak görülüyordu. Bu amaçla 1814-1820 yılları arasında Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları ve Eflak'ın bir bölümü âyandan temizlendi, bu bölgeler merkezi otoritenin denetimine girdi.⁵⁵ Anadolu'da da benzer uygulamalar görülmekteydi. 1817 sonuna gelindiğinde, Anadolu'nun tamamına yakını merkezi denetim altına alınmıştı.⁵⁶

Osmanlı sarayı, Rumeli'deki ve Anadolu'daki nüfuzunu artırmaya çalışırken ve bütün enerjisini bu coğrafyalara harcarken, İmparatorluğa görece uzak olan Arap eyaletlerinde Osmanlı yönetiminin yeniden tesis edilmesi daha güçtü. Örneğin, Arabistan'daki Vahabi İsyanı ancak Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla bastırılabilirdi. Yine, bu dönemde, ne Lübnan ne de Irak doğrudan Osmanlı yönetimine alınabilmişti.⁵⁷ Dolayısıyla, Arap eyaletlerinde iktidara talip olanlar, İmparatorluğun bu coğrafyadaki denetimi Rumeli'ye ve Anadolu'ya kıyasla esnek olduğundan, daha kolay nüfuz elde edebiliyorlardı. Tam da bu nedenle, Mehmet Ali Paşa, merkezleşmenin görece daha yumuşak yaşanacağı Mısır'da etkin bir iktidar odağı olabilecekti.

İlk başlarda, Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Rumeli'sinden bir âyanın prototipiydi, onunla benzer bir dünya görüşüne sahipti.⁵⁸ Ama Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kapsamlı bir reform hareketini başarıyla uy-

54. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na göre, aslında, II. Mahmut Mora Yarımadası'nın kontrolünde ve asayişinde, güçlü otoritesiyle bu bölgeyi yöneten Tepedelenli'nin önemini ve Yunan isyanının İmparatorluk için yarattığı tehdidin boyutlarını kavrayamamıştı. II. Mahmut sorunu daha çok askeri önlemler olarak çözebileceğini düşünmekteydi. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yunan İhtilali ve II. Mahmut'un Politikaları" s. 53-54, <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd12/sbd-12-06.pdf>, (Erişim tarihi: 26.12.2012). Dolayısıyla, II. Mahmut, Tepedelenli Ali Paşa'yı milliyetçi ayaklanmalara karşı kullanmak yerine idam ettirmeyi seçmişti. Oysa, Tepedelenli Ali Paşa, Yunan isyanının kapıda olduğunu Osmanlı padişahına haber vermişti. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 111. Tepedelenli Ali Paşa'nın amacı, milliyetçi bir harekete destek olmaktan çok, kendi bölgesindeki nüfuzunu devam ettirebilmektir.

55. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, 1983, s. 40.

56. A.g.e., s. 41.

57. A.g.e., s. 42.

58. Crtayh, a.g.e., s. 53.

gulamaya koyabilmesi, Mısır'ın Osmanlı sınırları içerisindeki coğrafi konumundan kaynaklanacaktı. Nitekim, yukarıda değinilen gelişmeler nedeniyle, Tepedelenli Ali Paşa Rumeli'de etkin bir âyan olmayı başaramazken, Mehmet Ali Paşa 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın en nüfuzlu taşra valisi olmayı başarabilecektir. İstanbul, Mısır'da milliyetçi fikirler henüz yeşermemiş olduğundan ve birçok alanda başka sorunlarla uğraşmak zorunda kaldığından, Mehmet Ali Paşa'nın icraatlarına en azından 1830'lara kadar müsamaha gösterecektir.

— Ayrıca, Osmanlı'nın Mehmet Ali Paşa'nın ordusuna ihtiyaç duyması Paşa'yı iktidarda tutan bir diğer etken olacaktı. Çünkü Rumeli'deki milliyetçi ayaklanmaları kontrol altına almaya çalışan Osmanlı ordusunun asker ihtiyacında gözle görülür bir artış ortaya çıkmıştı. Zaten, Osmanlı ordusu, 18. yüzyıldan itibaren giderek zayıflamaya başlamıştı. Üç önemli olay da bu zayıflığı gözler önüne sermişti: Birincisi, 18. yüzyılda Rusya ve Avusturya karşısında alınan yenilgiler; ikincisi, Fransa'nın 1798 tarihinde başlattığı Mısır seferi ve son olarak, 1807 yılında İngiliz donanmasının Boğazları geçip İstanbul'a kadar gelmediydi.⁵⁹

İmparatorluk sınırları içerisindeki en güçlü ordulardan biri olan Mısır ordusu ise, II. Mahmut'un asker ihtiyacını karşılamakta kullanılabiliyordu. Nitekim, daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, II. Mahmut, 19. yüzyılın en önemli krizlerinde Mehmet Ali Paşa'dan askeri yardım istemek durumunda kalacak ve Mehmet Ali Paşa da Osmanlı padişahı adına bu önemli görevi yerine getirecektir.

Bütün bunların sonucunda, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'daki ayrılıkçı hareketleri engelleyebilmek için, bir yandan eyaletlerde Osmanlı yönetiminin merkezileştirilmesine çalışılırken öte yandan da ordu modernizasyonuna hız verildi. Osmanlı'daki modernleşme hareketinin ilk temsilcisi III. Selim'di. III. Selim'in orduyu modernleştirmek amacıyla başlattığı Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen)⁶⁰ hamlesi,

59. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilgi, III. Selim tahta çıktıktan sonra Avrupa'daki askeri teknolojinin İmparatorluğa getirilmesi konusuna odaklanılmasına yol açmıştı. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 89 ve Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, Çev. Osman Akinhay, Papirüs Yayınları, 1997, s. 32-33.

60. Nizam-ı Cedit, terim olarak, ilk defa 17. yüzyılın sonunda Osmanlı sadrazamı Fazıl Mustafa Paşa tarafından, İmparatorluk'taki iç düzeni tanımlamak için kullanılmıştır. 18. yüzyılda ise, Damat İbrahim Paşa, Fransa'dan getirttiği uzmanlar aracılığıyla Asakir-i Nizamiye adıyla yeni bir düzenli ordu kurulmasına çalışmıştır. Fakat yenicilerin direnişiyle karşılaşan söz konusu girişim, Damat İbrahim Paşa'nın öldürülmesi ve dönemin padişahı III. Ahmet'in tahttan indirilmesiyle sekteye uğramıştır. Benzer bir girişim ancak 18. yüzyılın son çeyreğinde yeniden gündeme gelmiştir. III. Selim'in iktidarının baş'arın-

yeniçerilerin muhalefeti nedeniyle nihayete erememişti. Söz konusu değişimi hayata geçirebilecek uygun konjonktürü yakalayan ise II. Mahmut oldu.

II. Mahmut'un, reform hareketinin önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak, modern bir ordu tesis etmesi bir hayli uzun zaman aldı. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından, Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammet'in Muzaffer Askerleri) adını alan yeni askeri birlikler, Fransız ve Alman subayların denetimine bırakıldı. Askeri alandaki yenilikler bununla da kalmadı. 1834 yılında Harbiye Mektebi kuruldu. Bu okulun mezunlarının bir kısmı, öğrenim görmek üzere çeşitli Avrupa başkentlerine gönderildiler. Askeri reformlar, zamanla kara ve deniz mühendislik okullarının kurulması, Batılı matematik ve diğer bilimsel eserlerin çevrilip basılması, ordu için gerekli tıp eğitiminin sağlanması ve askeri olmayan alanlarda buna benzer adımların atılmasının yolunu da açtı.⁶¹

Tebaayı bilgilendirmek amacıyla, yeni yöntemlere başvuruldu: şehirlerin meydanlarında okunan fermanlar veya camilerde verilen vazalar, halkı etkileyecek propagandayı yapmakla görevli duâgûlar* ve şeyhler yerine, gazete kullanılmaya başlandı.⁶² 1831 yılında, ilk Osmanlıca gazete olan *Takvim-i Vekayi* yayınlandı. Artık, eskisinden farklı olarak bir basın organı aracılığıyla halkla ilişki kuruluyordu.

Reformlar, devletin işleyişinde bazı değişikliklere yol açtı ve Osmanlı bürokrasisini de dönüştürmeye başladı. 1833 yılında kurulan Tercüme Odası, 19. yüzyıl Osmanlı siyasetinde etkili olacak isimlerin yetişmesi açısından çok önemliydi. İlerleyen dönemlerde, gerek Hariciye Nezareti'nde gerek başka görevlerde önemli mevkilere yükselen genç Osmanlı bürokratları Tercüme Odası'ndan çıktı.⁶³ II. Mahmut, Tercüme Odası'nı güçlendirip diplomatik ve konsolosluk hizmetine işlerlik kazandırdı.⁶⁴

da, Viyana'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratıp Efendi, Avusturya siyaseti hakkında kaleme aldığı bir yazıda, Avusturya'daki mevcut düzeni Nizam-ı Cedit olarak adlandırmaktaydı. Ayrıca, Osmanlı, Fransız Devrimi ertesinde, krallığın yıkılmasıyla kurulan yeni rejimi de "Fransız Nizam-ı Cedit"i olarak tanımlamaktaydı. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt V: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 61. Bunun yanı sıra, Büyük Petro'nun Rus ordusunun modernizasyonu için kullandığı terim de Nizam-ı Cedit'ti (Noviy Sroy). Ortaylı, a.g.e., s. 38. Dolayısıyla, Osmanlılar dünyanın farklı bölgelerindeki dönüşümden haberdar oldukları gibi, bu yönde adımlar atmanın gerekliliğinin de farkındalardı.

61. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, s. 34.

* Duâgû, dua eden anlamına gelmektedir.

62. Ortaylı, a.g.e., s. 46.

63. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, s. 40.

64. Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâhâli (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İz Yayıncılık, 1994, s. 119.

II. Mahmut, kabine sistemine geçerek yeni bir örgütsel yapı oluşturmayı hedefliyordu. Bu amaçla, 1836 yılında Hariciye Nezareti kuruldu; ardından, "Reîsü'l-küttâb" ya da kısaca "Reis Efendi" Osmanlı hükümetinin dış ilişkilerinden sorumlu olan Hariciye Nazırı'na dönüştürüldü.⁶⁵ 1837 yılında Dahiliye Nezareti, ardından da 1838'de Maliye Nezareti kuruldu. Böylece, idarenin Avrupa bakanlıklar sistemi doğrultusunda yeniden düzenlenmesine başlanmış oldu.⁶⁶

Bakanlıkların oluşturulmasına paralel biçimde, 1838 yılında padişaha ve sadrazama danışmanlık görevinde bulunacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kuruldu. Söz konusu meclis, Tanzimat döneminde yasama kurumlarının belkemiğini oluşturacaktır.

Bütün bunlara ek olarak, 1826 yılından sonra da eyaletlerde Osmanlı egemenliği pekiştirilmeye çalışıldı. Bu amaçla, haberleşme ağı genişletildi. Yollar, demiryolları ve telgraf şebekesi, en uzak bölgedeki memuru bile İstanbul'un kontrolüne soktu.⁶⁷

Bu dönemin en önemli gelişmelerinden birisi, hiç şüphesiz, İngiltere'yle 1838 yılında Balta Limanı Sözleşmesi'nin imzalanmasıydı.⁶⁸ Sözleşme ile, dış ticaretteki tekel düzeni kaldırılmakta ve Osmanlı olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi. Ayrıca Sözleşme, istisnasız bütün Osmanlı coğrafyasında uygulanacaktı.

Balta Limanı Sözleşmesi öncesinde uygulanan ve "yed-i vahid" olarak adlandırılan ekonomik düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini, özellikle de ihracatını, tebaadan bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu.⁶⁹ 1838 öncesinde ancak ülkenin ihtiyacı karşılandıktan sonra ihracata izin veriliyor; üretim ve ticaretin her alanı sıkı bir şekil-

65. Ömer Kürkcüoğlu, "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy" A. Nuri Yurdu-sev (Ed.), *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Londra, Palgrave Macmillan, 2004, 136-137.

66. Findley, a.g.e., s. 120.

67. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri" s. 51.

68. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, 1999, s. 164. Sözleşme'nin mimarlarından dönemin Dışişleri Bakanı Palmerston, İngiltere'nin Yakındoğu'daki ekonomik çıkarlarının söz konusu coğrafyada serbest ticaret ilkesinin uygulamaya konulmasıyla sağlanabileceğini düşünmekteydi. İngiltere'nin Mısır siyasetini de bu yaklaşım belirleyecektir. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da oluşturacağı tekel sisteminin kırılarak, ülkenin İngiliz tacirlerine açılması hedefi, İngiltere'nin Paşa'ya karşı Osmanlı'yla ittifak yapmasına yol açacaktır. Ronald Robinson ve John Gallagher, *Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism in the Dark Continent*, New York, St. Martins Press, 1961, s. 78.

69. Ahmet Yücekök, "Tanzimat Dönemi Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Sözleşmeleri" A.Ü. S.B.F. Dergisi, Cilt 23, Sayı: 1 (1968), s. 381-425.

de kontrol ediliyor; iç ticaret sadece Müslüman tacirlere ayrılıyor; yabancı tüccar ise limanlarda yalnızca ithalat ihracat işleriyle uğraşabiliyordu.⁷⁰ Bu yapı, İngiltere'nin serbest ticaret ilkesiyle uyuşmuyordu. Çünkü 1820'lerde ve 1830'larda İngiliz ticaretinde Avrupa'nın payının düşmesine paralel olarak özellikle Latin Amerika ve Yakındoğu gibi çevre bölgelerin payı artmıştı.⁷¹ Bu noktada, Osmanlı'daki serbest ticaretin önündeki yasal engellerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. İşte, Balta Limanı Sözleşmesi, bu amaçla imzalandı. Osmanlı açısından önemli olan ise, bu tarihten itibaren Osmanlı ekonomik sisteminin dünya kapitalizminin ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılacak olmasıydı. Bu durum, Osmanlı sarayının Mehmet Ali Paşa'yla olan mücadelesini derinden etkileyeceği gibi, Mısır'ın İngiltere'yle olan ticari ilişkilerini de dönüştürecektir.

II. Mahmut'un 1839 yılında ölmesinin ardından tahta çıkan Abdülaziz döneminde de reform çabaları devam etti. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan ve Gülhane Meydanı'nda okunan Tanzimat Fermanı'nda, "halkın can, mal ve şerefine korunması değişmez bir prensip olarak ilan edilmiş ve kanunların idarecilerden mürekkep bir mecliste bu prensipler göz önünde tutularak düzenleneceği padişah tarafından yeminle garanti edilmiştir".⁷² Yine Ferman'da, Müslümanlarla gayri Müslimler arasında ayırım yapılmaksızın bütün tebaanın kanun önünde eşit muamele göreceği vurgulanmıştır. Aslında, Tanzimat Fermanı, milliyetçilik çağında Osmanlı'daki farklı kimlikleri "Osmanlıcılık" (İttihâd-ı Anâsır) siyaseti vasıtasıyla bir arada tutabilmek için hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra, Ferman'ın Osmanlı'nın hukuki, toplumsal ve idari yapılanmasında tam anlamıyla bir değişimi ateşlediğinin, bu açıdan Osmanlı tarihinde çok önemli bir merhale teşkil ettiğinin ve Türkiye Cumhuriyeti'ne giden yolun taşlarını döşediğinin altını çizmek gerekmektedir. Çünkü II. Mahmut döneminde başlatılmış reformlar, Tanzimat'la beraber hukuki olarak güvence altına alınmıştır. Bundan sonraki dönem -I. Meşrutiyet'in ilanına kadar- Tanzimat devri olarak adlandırılacaktır.

Tanzimat döneminin en önemli özelliği, yasalar karşısında tebaasına eşitlik sözü veren İmparatorluğun yasama faaliyetlerinin hız ka-

70. Oya Köymen, *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, 2007, s. 88.

71. Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, 2005, s. 40.

72. Halil İncalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu" Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat Dönemi ve Reform Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 106.

zanmasıydı. Nitekim, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin yetkileri genişletildi. Tanzimat Fermanı, bakanların ve ilgili kişilerin yer aldığı bu kurumu, önemli yasama konularını tartışan ve yasa önerileri getiren bir kurum olarak yapılandırdı. Söz konusu meclis, reform yasalarının kaynağı olarak düşünülmüştü.⁷³ Bunların yanı sıra, Tanzimat devrinde sivil bürokratlara dayalı merkezileşmiş bir hükümetin yaratılmasına, eğitim, haberleşme ve ulaşım alanlarında modernleşmenin devam etmesine çalışıldı. II. Mahmut'un başlattığı reformlar, Tanzimat'la beraber İmparatorluğun temel gayesi haline gelmişti.

Mehmet Ali Paşa, böyle bir Osmanlı dünyası içinde, önce bir taşra valisi olarak doğacaktı. Zamanla, bazen İstanbul'dan ilham alarak, bazen de İstanbul'a ilham vererek modern Mısır'ın kuruluşundaki en önemli isim olacaktı. Dolayısıyla, Osmanlı'nın 19. yüzyılın başında geçirmeye başladığı dönüşümün bir benzeri, bütün Arap eyaletleri içerisinde Mehmet Ali Paşa'nın iktidara geleceği Mısır'da ortaya çıkacaktı.

MEHMET ALİ PAŞA İKTİDARININ İLK EVRESİ

Osmanlı dünyası içerisinde hareket serbestisi yakalayan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarı, 1805 yılında Osmanlı padişahı tarafından Mısır valiliğine atanmasıyla başladı. Fakat Paşa'nın valiliği elde etmesinin itici gücünü, Fransa'nın Mısır'ı işgali ve sonrasında Mısır'da yaşanan gelişmeler oluşturdu.

Fransa'nın Mısır'ı işgali doğrudan İmparatorluğu hedef alan bir saldırı değildi. Aslında işgal, Fransa'nın İngiltere'yle olan ekonomik ve siyasal rekabeti bağlamında gerçekleşmişti. Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'da bir dizi savaşa giren Fransa, asıl olarak dönemin ekonomik, siyasal ve askeri açıdan en önemli gücü İngiltere'nin hegemonyasını ortadan kaldırmayı hedeflemekteydi. Bu bağlamda, Fransa İngiltere'nin gücünü kırabilmek için çeşitli yollara başvurdu. Bunlardan en önemlisi, 1798 yılında Mısır'ı işgale girişmesiydi.⁷⁴ 1797 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Maurice de Talleyrand'ın önerisinden ilham alan Napolyon Bonapart, İngiltere'nin sömürgeleriyle olan ilişkisini kesebilmek ve ekonomik gücünü zayıflatabilmek için Mısır'ın işgal

73. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, s. 110.

74. Fransa'nın İngiltere'nin gücünü kırmaya yönelik diğer faaliyetleri de başarısız olacaktır. 1805 yılındaki Trafalgar Savaşı, İngiliz donanmasının zaferiyle sonuçlanacaktır. Fransa'nın 1806 yılında başlattığı "Kıtasa Sistem"le abluka uygulayarak İngiltere'yi ekonomik açıdan baskı altına alma gayesi de sonuç vermeyecektir. Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789-1848*, s. 99-100.

edilebileceği fikrini Direktuvar yönetimine sunmuştu.⁷⁵ 1797'de başlayan işgal hazırlıkları, 1798'de tamamlanmıştı.

Fransa'nın Mısır'ı işgali, III. Selim açısından sürpriz niteliği taşıyordu. Zira, işgalin öncesinde, Fransa ile Osmanlı ilişkileri gayet iyi seyrediyordu. 1797'nin ocak ayında, Fransa, Osmanlı Devleti'nin "yegâne sadık ve muhteşem dost" olduğunu ileri sürmüştü.⁷⁶ 1797 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgal hazırlıklarına başladığını haber alan Rusya'nın Osmanlı'yla ittifak çabalarına girişmesi, III. Selim tarafından kabul görmüyordu. III. Selim, Fransa'nın Osmanlı dostluğundan vazgeçtiğine dair somut işaretler olmadıkça Rusya'yla bir ittifak içerisine girmeyi istemiyordu.⁷⁷

Napolyon, 19 Mayıs 1798 tarihinde 280 parçadan oluşan bir donanma ve 38.000 kişilik bir ordu ile Fransa'nın Toulon Limanı'ndan ayrıldı. Malta'yı ele geçirdikten sonra, Mısır'a doğru hareket etti; 2 Temmuz'da İskenderiye'ye ulaştı.⁷⁸ Napolyon, İskenderiye'ye çıktıktan sonra, kendisini Mısır halkının ve İslamiyet'in koruyucusu ilan eden Arapça bir bildiri yayımladı:

Mısır halkı! Sizlere, buraya sizin dininizi yok etmek için geldiğimi söyleyecekler, inanmayın. Haklarınızı gasp edenleri cezalandırmak için buradayım... Allah'a Memluklerden daha çok inanıyorum, O'nun Peygamberine ve Kuranı'na saygı duyuyorum... Tanrı'nın nezdinde, zekâ ve erdem açısından bütün insanlar eşittir. Fakat Memlukler zekâ ve erdeme sahip olmadıkları gibi, Mısır'ı yönetme hakkına da sahip değiller... Tanrı Memlukleri kahretsin, Mısır halkını mutlu etsin.⁷⁹

Napolyon, hem Mısır halkının Fransa'ya karşı bir direniş başlatmasını engellemek hem de Osmanlı'nın tepkisini çekmemek için, Memlukleri tasfiye etmek amacıyla Mısır'a geldiğini iddia ediyordu; doğru-dan Osmanlı'yı karşısına almak istemiyordu.

İskenderiye'nin ele geçirilmesinin ardından, Mısır'ın içlerine doğru ilerleyen Napolyon, 21 Temmuz 1798 tarihinde Piramitler Savaşı'nda

75. Darrell Dykstra, "The French Occupation of Egypt, 1798-1801" M. W. Dally (Ed.), *The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 116.

76. Ayşe Pul, "Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 22 (2007), s. 169.

77. Armaoğlu, a.g.e., s. 84.

78. A.g.e., s. 83.

79. Bildirinin İngilizce çevirisi için bkz. "Napoleon's Proclamation to the Egyptians, 2 July 1798" <http://www.hartmutfaehndrich.ch/PDF/Kurse/HeSe0708/Napoleon.pdf>, (Erişim tarihi: 27.12.2012). Metnin İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmesinde şu eserden yararlanılmıştır: Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, 1994, s. 66-67.

Memluk ve Osmanlı direnişini kırarak Kahire'ye hâkim oldu. Bunun üzerine, İstanbul, eylül ayında Fransa'ya karşı savaş ilan etti.

18. yüzyılda giriştiği savaşlar nedeniyle ağır kayıplar vermiş olan Osmanlı ordusu, bu işgali ancak ittifaklara girerek sona erdirebilirdi. Bu yüzden, Rusya'nın ittifak girişimlerine olumlu bir cevap verdi. Aralık 1798'de Rusya'yla sekiz yıllığına bir ittifak antlaşması imzalandı.⁸⁰ Söz konusu antlaşmaya göre, savaş devam ettiği sürece Rus savaş gemileri Boğazlardan serbestçe geçebilecekti. Ayrıca, antlaşma İngiltere, Prusya ve Avusturya gibi devletlere de açık olacaktı.

Mısır, İngiltere'nin Hindistan sömürgesini koruyabilmesi açısından önemli bir durak olduğu için, Fransa'nın Mısır'ı işgali en çok İngiltere'yi endişelendirmekteydi. Zaten, Fransa'nın amacı da İngiltere'nin sömürgeleriyle olan bağlantısını keserek, İngiltere'ye dolaylı yoldan bir darbe indirebilmektir. Bu yüzden, İngiltere hemen donanmasını harekete geçirdi. Amiral Nelson komutasındaki İngiliz donanması, Ağustos 1798'de Ebukir'de Fransız donanmasını yok etmeyi başardı. Bunun sonucunda, Mısır'daki Fransız ordusunun anavatanla bağlantısı kesildiği gibi, Napolyon'un deniz gücü de büyük bir darbe aldı.⁸¹

Akabinde, Ocak 1799'da İngiltere de ittifak antlaşmasına katıldı.⁸² İngiltere'nin antlaşmaya katılması Osmanlı açısından büyük bir önem arz ediyordu. Çünkü bu ittifak antlaşmasıyla Osmanlı'nın toprak bütünlüğü İngiltere tarafından garanti altına alınıyordu. Antlaşmaya göre, İngiltere, Fransa'nın Mısır'dan çıkarılması için donanmasıyla Osmanlı'ya yardım edecek, Osmanlı da Fransa'ya karşı hem kara hem deniz kuvvetlerini kullanacaktı.⁸³ Nitekim, bu işbirliği Fransa'nın 1801 yılında Mısır'dan tamamen çıkmasını sağlayacaktır.

Ebukir yenilgisinin ardından, Kahire'ye sıkışıp kalan Napolyon, 1799 yılının şubat ayında Suriye'ye sefer başlattı. Fakat Fransız ordusu, İngilizlerin de yardımıyla Akka'da Cezzar Ahmet Paşa'nın komutasındaki kuvvetlerce yenilgiye uğratıldı. Bunun üzerine, Napolyon, Fransız ordusunu Komutan Kléber'e emanet ederek Fransa'ya döndü.

1799 yılından sonra, Fransa'nın Mısır'daki durumu pek iç açıcı değildi. İngiliz ve Osmanlı ittifakı Fransa'yı köşeye sıkıştırmıştı. Napolyon'un Suriye seferinin başarısızlığının ardından, Osmanlı

80. Armaoğlu, a.g.e., s. 83.

81. Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği -Osmanlı Belgelerine Göre-*, Fatih Ofset, 1998, s. 15.

82. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V: *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 31-35.

83. Armaoğlu, a.g.e., s. 85.

Mısır'a asker sevkياتında bulunmuştu. Mısır seferinden müspet bir sonuç çıkmayacağını anlayan Kléber, Mısır'ın boşaltılması için İngilizlere ve Osmanlılara tekliflerde bulundu. Hatta, 1800 yılına gelindiğinde, söz konusu teklif İngiliz, Osmanlı ve Fransız temsilcileri arasında görüşülerek Mısır'ı boşaltmanın şartnamesi haline getirildi.⁸⁴ Fakat Londra hükümeti, Fransa'nın Mısır'daki varlığının tehlikeye girdiğini düşündüğünden, bu şartnameyi kabule yanaşmadı. Bunun üzerine, savaşı yeniden başladı.

8 Mart 1801'de Osmanlı-İngiliz güçleri Mısır'a ayak bastılar. Bu tarihten önce Osmanlı'nın Fransa'yı Mısır'dan çıkarmaya yönelik askeri girişimleri devam etse de sonuç vermiyordu. Osmanlı ancak İngilizlerin tam desteğini aldıktan sonra, 27 Haziran'da Kahire'yi ele geçirebildi. Bundan neredeyse bir hafta sonra da Fransızlar şehri boşalttılar. Yani, Osmanlı ancak İngilizlerin desteğini alarak Fransız ordusunu bozguna uğratabilmişti.

Bundan sonra Mısır, yine bir Osmanlı eyaleti haline geldi. Fakat Fransız işgalinin ertesinde Mısır'da bir güç boşluğu doğmuştu. İlk olarak, işgal, Memluk beylerinin Mısır'daki varlığına darbe indirmişti. Çünkü işgalin başlarında Fransızlara karşı mukavemet gösteren Memluk beylerinin çoğu, Fransız ordusuna daha fazla direnemeyerek Sudan'a ya da Yukarı Mısır'a kaçmışlardı.⁸⁵ Mısır'da kalanlar ise, Fransızlarla girdikleri mücadele sonucunda eski güçlerini kaybetmişlerdi. İkincisi, işgalle birlikte, 18. yüzyılın sonundan itibaren Mısır'daki egemenliği yara alan Osmanlı'nın söz konusu eyaletteki nüfuzu da tehlikeye girmişti. Dolayısıyla, Fransız işgalinin ertesinde Mısır'da doğan güç boşluğundan ve Osmanlı'nın Mısır'daki zayıflığından yararlanarak valiliği ele geçiren Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki yeni dengeleri gözeterek ve zaman zaman farklı ittifaklara girerek Mısır valiliğini elde edebilmişti ancak bu süreç ağır işlemişti.

Mehmet Ali Paşa,⁸⁶ 1770 yılında Osmanlı Makedonya'sı sınırları içerisinde bulunan ve Selanik Sancağı'na bağlı olan Kavala'da doğdu⁸⁷

84. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V: *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 41.

85. Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s. 50-51.

86. Aslında, Mehmet Ali, "Paşa" unvanını 1805 yılında almıştır. Söz konusu tarihten önce, Mehmet Ali Bey olarak anılmaktadır. Bu çalışmada ise, herhangi bir karışıklığa yol açmamak için Mehmet Ali'nin Paşa unvanıyla anılması uygun görülmüştür.

87. Mehmet Ali Paşa'nın Kavala'da doğduğu kesin olarak bilinmekle birlikte, doğum yılı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Avrupalı, Mısırlı ve Türkiyeli bazı yazarlar, Mehmet Ali Paşa'nın 1769 yılında doğduğunu dile getirmişlerdir. Bkz. Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1931, s. 9; Muhammed Sabri, *Tarikh al-Misri (Mısır Tarihi)*, al-Kahire, Mektebetü'l Madbuli, t.y., s. 31 ve Armaoğlu, a.g.e., s. 194. Söz konusu tarihin seçilmesinde, Paşa'nın kendi ifadesinin de etkisi büyüktür. Çünkü Mehmet Ali Paşa birçok kez 1769 yılında doğduğunu dile getirmiştir.

ve Mısır'a gelene kadar da burada yaşadı. Bu yüzden, Mehmet Ali Paşa dönemini ele alan eserlerin çoğunda, kendisinden "Kavalalı Mehmet Ali Paşa" olarak bahsedilmektedir. Fakat Paşa'nın ailesinin kökeni tam olarak bilinmemekte, bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Mehmet Ali Paşa dönemine ilişkin eserlerin çoğunda, Paşa'nın Arnavut olduğu dile getirilirken,⁸⁸ birkaç kaynakta ise, Kürt olduğu ileri sürülmektedir⁸⁹

Mehmet Ali Paşa'nın ailesinin kökenleri hakkındaki en güvenilir bilgi, oğlu İbrahim Paşa tarafından kaleme alınmış olan el yazması bir notta bulunmaktadır.⁹⁰ Bu el yazmasında, Paşa'nın dedesi Osman Ağa ve babası İbrahim Ağa'nın bir kan davası yüzünden Konya'dan Kavala'ya kaçmış oldukları belirtilmektedir. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğini elde etmesinin ve Mısır'ı kendi hanedanına miras bırakmasının ardından, dedesinin ve babasının Konya'dan gelmiş olduklarına ilişkin veri geri planda bırakılmıştır. Bunun yerine, Paşa'nın ailesinin Arnavut kökenli olduğu dile getirilmiştir. Daha sonra, Paşa'nın Arnavut olduğuna ilişkin sav –Mehmet Ali Paşa hakkında yapılan akademik çalışmaların çoğunda da– sıklıkla tekrarlanmıştır. Arnavut asıllılık iddiası, Paşa'nın Mısır'a Arnavut askerlerle beraber gelmiş olmasından ve sonrasında Arnavut birliğinin başına geçmesinden kaynaklanmış görünmektedir⁹¹

Ashında, Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un da doğduğu yıl olan 1769 senesini doğum yılı olarak seçerek, zihinlerde yer tutacak bir tarihle özdeşleşmek istemiştir. Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2004, s. 25-26. Ancak Kral Faruk döneminde yapılan arşiv çalışmaları sonucunda, Mehmet Ali Paşa'nın doğum yılının Hicri takvime göre 1184, Miladi takvime göre ise, 27 Nisan 1770 ile 17 Nisan 1771 tarihleri arasında olduğu ispatlanmıştır. Son dönemde, Paşa'nın doğum yılının 1770 olduğu kabul görmektedir. Bkz. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 24-25; M. Baha Tanman (Haz.), *Nil Kıyısından Boğaziçi'ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanı'nın İstanbul'daki İzleri*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2011, s. 9.

88. Letitia Wheeler Ufford, *The Pasha: How Mehemet Ali Defied the West: 1839-1841*, London, McFarland, 2007, s. 9 ve Khaled Fahmy, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt*, Oxford, Oneworld Publications, 2009, s. 15.

89. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 25. Mehmet Ali Paşa'nın ailesinin Doğu Anadolu'daki Arapkir'den Kavala'ya göç ettiği ve bu yüzden de zaman zaman Kürt olduğu dile getirilmiştir. Heath W. Lowry ve İsmail E. Erünsal, *Aslına Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler*, Çev. Kıvanç Tanrıyar, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 2.

90. Erünsal, a.g.e., s. 1.

91. Zamanla, Mehmet Ali Paşa hanedanının önemli isimleri de Osmanlı'yla ve onun yerini alan Türkiye'yle olan bağlarını koparabilmek için, Arnavut asıllılık iddiasına başvurmuşlardır. Örneğin, aktarılan bir anekdota göre, Kral Faruk, 1950'li yıllarda Yunanistan'da Arapların ve Türklerin girmesinin yasak olduğu bir restorana kabul edilmeyince şöyle bağırır: "İyi ama ben Türk değilim, Arnavut'um." Sinoué, a.g.e., s. 27-28. Mehmet Ali Paşa hanedanına mensup isimlerden biri olan Hassan Hassan, söz konusu Arnavut asıllılık iddiasını hâlâ sürdürmektedir. Hatta yazar bu iddiayı, Paşa'nın kendi ifadeleriyle de pekiştirmeye çalışmaktadır. Mehmet Ali Paşa'nın 1829 yılında Fransız gezginlerle yaptığı bir söyleşisine atıfta bulunan Hassan, Paşa'nın şu sözlerine yer vermektedir: "İskender ve

Mehmet Ali Paşa'nın etnik kimliğine ilişkin tartışmanın milliyetçi ideolojinin gölgesinde şekillendiğinin altını ısrarla çizmek gerekmektedir. Söz konusu milliyetçi iddiaları aşabilmek için, Mehmet Ali Paşa'yı sonradan inşa edilmiş bir etnik kimlikle tanımlamak yerine, Osmanlı uyrukluğu temelinde değerlendirmenin yerinde olacağını düşünüyorum. Nitekim, Mehmet Ali Paşa Arnavut olsun ya da olmasın, nihayetinde bir Osmanlı askeri olarak Mısır'a gelmiştir. Sonrasında da, Mısır'ı bir "Osmanlı Paşası/Valisi" olarak yönetecektir.

İlk defa, Mart 1801'de, Fransızlara karşı savaşmak üzere yeniçerilerden ve Arnavut birliklerinden müteşekkil Osmanlı ordusuyla birlikte, Mısır'a ayak basan Mehmet Ali Paşa, Kavala'dan tahsis edilen ücretli askerler arasında yer alıyordu.⁹² Arnavut birliğine komutanlık eden Ali Ağa'nın yardımcılığı görevini yürütüyordu.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'a geldiğinde, Fransızların ülkedeki varlığı zaten tehlikeye girmişti. Yine de Paşa, Mısır'a gelişinden Fransızların tahliyesine kadar olan kısa sürede, askeri yeteneklerini sergileme fırsatını yakaladı. Fransızlara karşı elde ettiği askeri başarılarından dolayı, Mısır'daki Osmanlı ordusunun komutanı Mehmet Hüsrev Paşa tarafından binbaşılığa yükseltildi ve Fransızların Mısır'dan ayrılmalardan sonraki kaotik süreçte, Mısır'daki Arnavut birliğinin başındaki önemli isimlerden biri olmaya devam etti.⁹³ Ali Ağa'nın Kavala'ya dönmesi üzerine, Arnavut birliğinin başına Tahir Paşa geçmiş, Mehmet Ali Paşa da ikinci komutan olmuştur.

Fransızların tahliyesinden sonra ülke, Osmanlıların, Memluklerin ve İngilizlerin⁹⁴ kendi adaylarını iktidara getirebilmek için mücadele verdikleri bir dönem yaşamaktaydı.⁹⁵ Aslında, Fransızların tahliyesinin ardından Osmanlı ordusu da iki fraksiyona ayrılmıştı: Mehmet

Ptoleme Makedonyalıydı, ben de Makendonyalıyım." Hassan Hassan, *In the House of Muhammad Ali: A Family Album, 1805-1952*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2001, s. 4. Aslında Paşa'nın bu ifadesi, yazarın iddia ettiğinin aksine, Arnavut kökenlerine ilişkin herhangi bir veri sunmamaktadır. Hassan, Arnavutların aslında Makedonyalı, Arnavutluk'un da Makedonya'nın bir parçası olmadığını bilmiyor görünmektedir. Lowry ve Erünsal, a.g.e., s. 3. Zaten, Paşa'nın söz konusu ifadesi, kendisini bir etnik kimlikle tanımlama ihtiyacından çok -tıpkı 1769 yılında doğduğunu dile getirişinde olduğu gibi- tarihteki önemli isimlerle özdeşleşmek istemesinden kaynaklanmaktadır.

92. John L. Stephens, "The Founder of the Khedivate" *The North American Review*, Cilt 129, Sayı: 273 (Ağustos 1879), s. 172.

93. Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 62.

94. Fransa'nın Mısır'dan çekilmesinin ardından, İngiliz askerlerinin büyük bir kısmı da Mısır'ı terk etmişti. Fakat İskenderiye'de hâlâ bazı İngiliz kuvvetleri bulunuyordu. İngiltere, Mısır'dan tamamen çekilmek hususunda oldukça yavaş hareket ediyordu. Çetin, a.g.e., s. 31.

95. Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s. 52.

Hüsrev Paşa'nın komutasındaki yeniçeriler ve Tahir Paşa'nın komuta ettiği Arnavutlar. Aynı şekilde Fransız işgaliyle askeri açıdan zayıflayan Memlukler de Muhammet Elfi Bey ve Osman Bardisi Bey taraftarları olarak iki grup şeklinde örgütlenmişlerdi. Dolayısıyla, Mısır'da iktidara talip olan taraflar, kendi içlerinde bile bir ayrışma yaşamaktaydılar.

İlk aşamada, Memlukler Mısır'da azalan nüfuzlarını Osmanlılarla işbirliğine giderek artırmaya çalıştılar.⁹⁶ Fakat Memluk hiziplerinin kendi içlerinde bir iktidar mücadelesine girmeleri ve Mısır halkı üzerinde uyguladıkları baskıcı yönetim, İstanbul'un Memluklere verdiği desteği çekmesine neden oldu. Bunun ardından, İstanbul Mısır'daki iktidarını yeniden kurabilmek için, Memlukleri tasfiye etmeye ve Mısır'ı merkezden atadığı valiler aracılığıyla yönetmeye çalıştı.

Diğer yandan, İngilizler Memluklerin daha kolay manipüle edileceğini düşündüklerinden, Memlukleri desteklemekten yana tavır sergilediler. Bu amaçla, Mısır'dan ayrılırken, zamanı geldiğinde Mısır'daki iktidar mücadelesine müdahil olabilmek amacıyla, Muhammet Elfi Bey'i İngiltere'ye götürdüler. Hatta, zaman zaman Muhammet Elfi Bey'in hizbine silah yardımıyla bulunarak da Mısır'daki güç mücadelesine taraf olmaya çalıştılar.

İstanbul, Mısır'daki iktidarını yeniden tesis edebilmek amacıyla, 1802 yılında, Mehmet Hüsrev Paşa'yı Mısır valiliğine atadı. Mehmet Hüsrev Paşa, vali olur olmaz, İstanbul'un da emriyle Mısır'daki kazanımlarını yeniden elde etmeye çalışan Memlukleri tasfiye hareketine girişti. Fakat emrindeki ordu Mehmet Hüsrev Paşa'ya tam bir bağlılık göstermiyordu.⁹⁷

Yukarıda da değinildiği gibi, Osmanlı ordusunda bir ayrışma ortaya çıkmıştı: Arnavut askerler, Mehmet Hüsrev Paşa'ya değil de Tahir Paşa'ya sadakat gösteriyorlardı. Aynı zamanda, Mehmet Hüsrev Paşa'nın askerlerin maaşlarında kısıntıya gitmesi, Arnavutlar arasında mevcut yönetime karşı rahatsızlık yaratmaktaydı. Arnavut askerlerin muhalefetiyle karşı karşıya kalan Mehmet Hüsrev Paşa, Memluk beylerini ortadan kaldıracı askeri desteği bulamadığı gibi, ordu içerisindeki bölünmeyle de uğraşmak zorunda kaldı. Bu yüzden, Mehmet Hüsrev Paşa, eyalete tam anlamıyla hâkim olamadı.

1803 yılına gelindiğinde, Arnavut askerler, Tahir Paşa liderliğinde Mehmet Hüsrev Paşa'ya karşı ayaklandılar. Yeniçeriler de Mehmet Hüsrev Paşa'dan yana tavır almayınca, söz konusu ayaklanma sonu-

96. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 36.

97. Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Yayıncılık, 1998, s. 35.

cunda, Paşa, Kahire'yi terk etmek zorunda kaldı ve Dimyat'a kaçtı. Bunun üzerine, yeni bir Osmanlı fermanıyla Tahir Paşa'nın vali olarak atandığı açıklandı. Fakat Tahir Paşa, vali olduktan üç hafta sonra iki yeniçeri tarafından katledildi.⁹⁸

Tahir Paşa'nın ölümünün ardından, Arnavut birliğinin idaresini ele geçiren Mehmet Ali Paşa, artık Mısır'daki iktidar mücadelesinin en önemli aktörlerinden biri haline geldi. Bundan sonra, Mehmet Ali Paşa, çeşitli ittifaklara girerek iktidarı ele geçirmeye çalışacaktı. İlk olarak, Kahire'yi terk etmiş olsa da hâlâ Mısır'da bulunan Mehmet Hüsrev Paşa'yı saf dışı etmeye odaklandı. Çünkü Mehmet Hüsrev Paşa Mısır'da kaldıkça, yeniden Kahire'ye ulaşip iktidarına meydan okuyabilirdi. Mehmet Ali Paşa, Mehmet Hüsrev Paşa'yı ele geçirebilecek güce henüz sahip olmadığından, Osman Bardisi Bey ile işbirliğine gitmeyi tercih etti. Arnavut askerlerinin ve Osman Bardisi Bey'in emrindeki Memluk fraksiyonunun işbirliğiyle, Dimyat'a kaçmış olan Mehmet Hüsrev Paşa yakalandı ve ardından İstanbul'a gönderildi.⁹⁹ Böylelikle, Mehmet Ali Paşa, önemli bir rakibinden kurtulmuştu.

İstanbul, 1803 yılında, bu sefer Trabluslu Ali Paşa'yı Mısır'a vali olarak atadı.¹⁰⁰ Trabluslu Ali Paşa'nın görevi, hem Memlukleri hem de artık Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliğinin önünde engel teşkil etmeye başlayan Arnavut askerleri tasfiye ederek İmparatorluğun ülkedeki otoritesini yeniden kurmaktır. Trabluslu Ali Paşa, İskenderiye'ye ulaştığında, Mehmet Ali Paşa ve Osman Bardisi Bey ülkenin hemen hemen her yerinde etkin bir güç haline gelmişlerdi. Fakat asıl etkin güç, Osman Bardisi Bey ve emrindeki Memluk askerleriydi. Osman Bardisi Bey'in Memlukleri ülkenin her yerinde etkinken, Mehmet Ali Paşa idaresindeki Arnavutlar sadece Kahire'de önemli bir güce sahiptiler. Buna rağmen, Arnavut askerlerin Kahire siyasetindeki etkilerinde gözle görülür bir artış yaşanmıştı. Nitekim, Trabluslu Ali Paşa İstanbul'a gönderdiği raporlarda, artık Arnavutların da acilen tasfiye edilmesi gerektiğini dile getirmekteydi.¹⁰¹ Söz konusu raporları dik-

98. Atilla Çetin, hem Mehmet Hüsrev Paşa'nın hem de Tahir Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılması sürecindeki en önemli aktörün Mehmet Ali Paşa olduğunu dile getirmektedir. Çetin'e göre, Mehmet Hüsrev Paşa'yı valilikten eden ayaklanma, Mehmet Ali Paşa'nın Tahir Paşa'yı ikna etmesi sonucunda patlak vermişti. Yine, yazara göre, Mehmet Ali Paşa Tahir Paşa'nın katledilmesinde de rol oynamıştı. Çetin, a.g.e., s. 46. Fakat Mehmet Ali Paşa, her iki olayda da kendisini göstermemiştir.

99. Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" M. W. Dally (Ed.), *The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 43.

100. Çetin, a.g.e., s. 55.

101. A.g.e., s. 56-57.

kate alan İstanbul, birçok kez, Arnavutların Mısır'dan uzaklaşmaları gerektiği konusunda emirler gönderdi. Arnavutlar ise, memleketlerine dönmek niyetinde olduklarını fakat yolda gemilerinin batırılarak öldürüleceklerinden korktuklarını ve bu yüzden de söz konusu emre uyamayacaklarını dile getirmekteydiler.¹⁰²

Arnavutların merkezin emirlerini dikkate almamaları üzerine, İstanbul, Arnavutları Mısır'dan çıkarmak için yeni bir strateji benimsedi.¹⁰³ Önde gelen Rumeli âyanlarına yollanan emirlerde, Arnavutların güvenebilecekleri nüfuzlu kişilerin Mısır'a gönderilerek, onları ülkeden ayrılmaya ikna etmeleri isteniyordu. Fakat söz konusu strateji de işe yaramadı. Rumeli âyanlarının bir kısmı, İstanbul'un isteği üzerine, bazı önemli şahısları Mısır'a gönderdiyse de Arnavutların tahliyesine ilişkin herhangi bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine, İstanbul, İşkodra mutasarrıfı İbrahim Paşa'yı Mısır'a vali olarak atamayı düşündüyse de, söz konusu dönemde Rumeli'de de isyanlar patlak verdiğinden, İbrahim Paşa'yı Rumeli eyaletine tayin etmeyi daha uygun gördü.

Trabluslu Ali Paşa'nın Mısır valiliği söz konusu şartlarda devam ediyordu. Fakat Paşa, İskenderiye'de sıkışıp kalmıştı, Kahire'ye doğru ilerleyemiyordu. Trabluslu Ali Paşa, Kahire'ye doğru ilerleyebilmek için Memluk beylerinden yardım talep ettiyse de bir sonuç alamadı. Bu sırada, Mehmet Ali Paşa yine Osman Bardisi Bey ile anlaşarak Trabluslu Ali Paşa'ya bir tuzak kurdu.¹⁰⁴ Osman Bardisi Bey aracılığıyla, Trabluslu Ali Paşa'ya Kahire'ye gelerek, eski valiler gibi makamında oturması teklif edildi. Bunun üzerine, Ocak 1804'te İskenderiye'den Kahire'ye hareket eden Trabluslu Ali Paşa ve askerleri, Memlukler tarafından Kahire'ye ulaşmadan öldürüldüler. Böylece, Mehmet Ali Paşa, yine kendisini göstermeksizin, bir rakibinden daha kurtulmuş oldu.

Kahire'de İstanbul'un tasfiye etmeye çalıştığı Mehmet Ali Paşa'nın ve Osman Bardisi Bey'in ittifakına dayanan fiili bir yönetim kurulmuştu. Ama Mehmet Ali Paşa hâlâ ülkeye tam anlamıyla hâkim değildi. İlk olarak, Mısır'daki varlığı Osman Bardisi Bey'le kurduğu ittifaka dayalıydı. İkincisi, Mehmet Ali Paşa'nın ülkedeki fiili iktidarının hukuiki bir temeli bulunmuyordu.

1804'te, Mısır'daki iktidar mücadelesini derinden etkileyecek önemli bir gelişme cereyan etti: Mısır'da etkin bir Memluk hizbinin en

102. A.g.e., s. 61.

103. A.g.e., s. 61.

104. A.g.e., s. 68.

önemli ismi olan Muhammet Elfi Bey, İngiltere'den Kahire'ye döndü. İngiltere'nin desteklediği Elfi Bey'in, iktidar mücadelesinin yaşandığı kaotik bir ortamda Kahire'ye dönmesi İstanbul'da endişe yarattı. Bunun üzerine, Osmanlı, İskenderiye¹⁰⁵ muhafızı Hurşit Paşa'yı Mısır'a vali olarak atadı.

Elfi Bey'in ülkeye dönüşüyle, Osman Bardisi Bey hizbi ile rekabet su yüzüne çıktı. Memluk hizipleri arasındaki rekabetten faydalanmayı planlayan Mehmet Ali Paşa'nın kışkırtması üzerine maaşların düşük olması gerekçesiyle, askerler arasında Osman Bardisi Bey'e karşı bir ayaklanma patlak verdi.¹⁰⁶ Artık, Mehmet Ali Paşa ile Osman Bardisi Bey arasındaki geçici uzlaşma sona ermişti. Mehmet Ali Paşa'nın komutasındaki Arnavut askerler, Osman Bardisi Bey'in Memluk askerlerine saldırmaya başladılar. Osman Bardisi Bey, askerlerin maaşlarını artırmaya çalıştıysa da, bu girişimi ayaklanmayı sona erdirmeye yetmedi. Neticede, Osman Bardisi Bey, Kahire'yi terk etmek zorunda kaldı.

Osman Bardisi Bey'i de saf dışı eden Mehmet Ali Paşa, Kahire'deki nüfuzunu ve meşruiyetini artırmak için, bu sefer ulemanın ve eşrafın desteğini almaya yöneldi.¹⁰⁷ Bu amaçla, Kahire ulemasının en etkin isimlerinden biri olan Şeyh Abdullah Şerkavi ve eşrafın önde gelenlerinden Seyid Ömer Makram ile temas kurmaya çalıştı. Ağır vergiler yüzünden giderek yoksullaşan ulema ve eşraf, Mehmet Ali Paşa'nın "Mısır'ın doğru yönetilmesi durumunda, zengin bir ülke haline gelebileceği"ni iddia etmesi üzerine, aradıkları liderin Mehmet Ali Paşa olabileceğini düşündüler.¹⁰⁸ Ulemanın ve eşrafın Mehmet Ali Paşa'ya verdiği destek, Paşa'nın İstanbul tarafından vali olarak atanmasının yolunu açacaktır.

Bu kaotik ortamda, söz konusu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı'nın Mısır'daki yeni valisi Hurşit Paşa da, Kahire'de idareyi Osmanlı lehine yeniden tesis etmeye girişmişti. Bunun için, öncelikle, Mehmet Ali Paşa'nın emrindeki Arnavut askerlerin ülkedeki güçlerinin kırılması gerekiyordu. Ancak Arnavut birliğini etkisiz hale getirebilecek askeri gücü olmadığından, Arnavut askerlere karşı savaşmak üzere Suriye'den beş bin askeri Kahire'ye getirtti. Fakat Mehmet Ali Paşa,

105. Mısır'a atanan valinin görev alanı İskenderiye'yi kapsamıyordu. İskenderiye, İstanbul'dan atanan muhafızlar aracılığıyla yönetilmekteydi.

106. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 40.

107. A.g.e., s. 42.

108. Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s. 53. Ulemanın ve eşrafın Mehmet Ali Paşa'ya verdiği destek, Paşa'nın İstanbul tarafından vali olarak atanmasının yolunu açacaktır.

Suriye'den gelen bu askerleri kendi safına çekmeyi başardı. Dolayısıyla, Hurşit Paşa'nın planı sekteye uğradı. Vali, Mehmet Ali Paşa'yı ve emrindeki Arnavut askerleri tasfiye etmeyi başaramadı.

Hurşit Paşa, Mehmet Ali Paşa'yı Kahire'den askeri yöntemlerle uzaklaştıramayacağını anladığından, yeni bir strateji uygulamaya yöneldi: İstanbul nezdinde girişimde bulunarak, Mehmet Ali Paşa'nın Cidde valiliğine atanmasına çalıştı.¹⁰⁹ Fakat Kahire'den ayrılmak istemeyen Mehmet Ali Paşa, Mayıs 1805'e gelindiğinde, yukarıda belirtildiği gibi, ulemanın ve eşrafın yanı sıra şimdi de halkın desteğini alarak Hurşit Paşa'ya karşı bir ayaklanma başlatmayı başardı. Kahire halkı, "Hurşit Paşa fukarayı soymak istiyor, memleket altüst oldu" diyerek sokağa döküldü.¹¹⁰ Halk, Hurşit Paşa'nın azledilmesini ve Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğine atanmasını istiyordu. Bunun üzerine, Mehmet Ali Paşa kendisini Mısır valisi ilan etti. Bu sırada, Rusya'yla savaşın eşliğinde bulunan III. Selim, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğini 3 Temmuz 1805 tarihli bir fermanla tanımak zorunda kaldı.¹¹¹ Böylece, Mehmet Ali Paşa'nın 1848 yılına dek sürecek olan iktidarı başlamış oldu.

Mehmet Ali Paşa, III. Selim tarafından valiliğe atanmıştı; ancak Mısır'daki konumunu güvence altına alabilmiş değildi. Osmanlı sarayı, Rumeli ve Anadolu'daki âyanların nüfuzunun kırılmaya çalışıldığı bu dönemde, Kavala'dan Mısır'a gelerek İmparatorluğa görece uzak bir Arap eyaletinde iktidarı ele geçirmiş bir âyanının egemenliğini tanımak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla, Osmanlı taşradaki etkinliğini artırmaya çalışırken, Mısır, söz konusu çabanın sonuç vermediği bir eyalet olmuştu. Bu yüzden de İstanbul, her an kendi otoritesine meydan okuyan Mehmet Ali Paşa'yı valilikten azledecek bir hamlede bulunabilirdi. Nitekim çok geçmeden, III. Selim, Mısır'daki dengeleri kendi lehine çevirmeye yönelik bir adım attı:¹¹² 1806 yılında, Selanik valisi Musa Paşa ile Mehmet Ali Paşa'nın yer değiştirmelerini emreden bir fermanla Musa Paşa'yı Mısır'a gönderdi. Selanik valisi ile Mehmet Ali Paşa'nın yer değiştirmesine yönelik girişim, Paşa'nın Kavala'dan Mısır'a gelmiş olmasıyla yakından ilgili görünmektedir. III. Selim, Mehmet Ali Paşa'ya kendi memleketi Kavala'nın da bağlı olduğu Sela-

109. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V: *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 126.

110. Çetin, a.g.e., s. 100-101.

111. Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa" s. 62. İstanbul, Mehmet Ali Paşa'ya Mısır valiliğini Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Vahabilerle mücadele etmek ve kutsal yerleri İmparatorluğa yeniden kazandırmak şartıyla vermişti. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, s. 24-25 ve Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd" *A.Ü.D.T.C.F. Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı: 2 (1942), s. 33.

112. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 145.

nik valiliğini önererek, Paşa'yı ikna edebileceğini düşünmüş olmalıdır. Fakat Mehmet Ali Paşa, Selanik valiliğine sıcak bakmayacaktır.

Musa Paşa'yı Mısır'a getiren kaptanıderya, III. Selim'in fermanını Mehmet Ali Paşa'ya iletmekle görevlendirilmişti.¹¹³ Ferman, yer değiştirme talebini içermekle birlikte, mülkleri ellerinden alınmış Memluk beylerinin tekrar eski haklarını elde etmeleri gerektiğini de dile getiriyordu. Ferman'a göre, ulema söz konusu hakların garantörü olacaktı. Bu taleplerin fermanında yer almasının iki temel nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi, İstanbul Mehmet Ali Paşa'ya karşı Memlukleri destekleyerek Paşa'nın Mısır'daki nüfuzunu kırmak istiyordu. İkincisi, ulemayı Memluklerin yanında yer almaya zorlayarak, Paşa'yı kendisini iktidara taşıyan önemli bir kesimin desteğinden mahrum bırakabileceğini düşünüyordu.

Oysa ulema, Paşa'nın valiliğinin sürmesinden yana tavır aldı: Arkasına eşrafın da desteğini alarak, söz konusu fermanı kabul etmeyen ve Memlukleri protesto eden bir dilekçe hazırladı.¹¹⁴ Mehmet Ali Paşa'yı desteklediklerini ve kesinlikle Memluklerin yanında yer almayacaklarını dile getiren bu dilekçeyi padişaha gönderdiler. Yani, İstanbul'un Mehmet Ali Paşa'yı yalnızlaştırma girişimi sonuç vermemişti. Çünkü Mehmet Ali Paşa, özellikle Kahire ve çevresinde, İstanbul'un sandığından çok daha fazla güce ve meşruiyete sahipti. Ayrıca Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğini muhafaza edebilmek için İstanbul'a çok büyük miktarda para ve hediye sunmaktan da geri kalmadı.¹¹⁵ Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa'yı valilikten edemeyeceğini anlayan Osmanlı sarayı, oğlu İbrahim'in İstanbul'da rehin tutulması karşılığında, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğinde kalmasına izin verdi.¹¹⁶

Mehmet Ali Paşa, bir süreliğine İstanbul'un muhalefetini engellemiş görünüyordu. Fakat Paşa'yı iktidardan edebilecek en etkin güç olan Memluk beyleri tamamen tasfiye edilememişti. 1806 ve 1807 yıllarında, Memluklerin artık Paşa'ya karşı etkin bir muhalefet yürütmelerini engelleyecek iki önemli gelişme yaşandı: 1806 yılının sonlarında Osman Bardisi Bey, 1807 yılının başlarında da Muhammet Elfi Bey vefat etti. Dolayısıyla, Memluk hizipleri etkin bir liderlikten mahrum kalmıştı. Doğaldır ki bu iki gelişme, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki etkisini artırmasına olanak tanıyacaktı.

113. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, s. 37.

114. A.g.e., s. 37.

115. Sevdâ Özkaya-Özer, "Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)" (yayımlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 115.

116. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 145-147.

Mehmet Ali Paşa, Osmanlı'nın ve Memluklerin muhalefetini atlattıktan sonra, bu sefer de bir dış güç Paşa'nın iktidarını tehlikeye düşürecek bir hamlede bulundu: Napolyon Fransa'sı ile savaş halinde olan İngiltere, Mart 1807'de İskenderiye'ye çıkarma yaptı. İngiltere'yi Mısır'a müdahaleye iten en temel neden, Fransa'nın Mısır'ı kendi etki alanına sokmak için Mehmet Ali Paşa'yı desteklediğini düşünen İngiltere'nin, Mısır'ı bir tür Fransız sömürgesi olmaktan kurtarmak için harekete geçilmesi gerektiğine ikna olmasıydı.¹¹⁷ Yine de İngiltere'nin amacı Mısır'ı işgal etmek değildi. İngiltere, Mısır'ın Fransa'nın eline geçmesini engellemek amacıyla harekete geçmişti. Dolayısıyla İskenderiye çıkarması, savunma amaçlı planlanmıştı. Fakat İngiltere'nin söz konusu askeri harekâtı başarıyla sonuçlanmadı.

İstanbul, İngilizlerin Mısır'a asker çıkarması üzerine, İngiltere'ye savaş ilan etti. Ancak Babıâli, 1806'da başlamış olan Osmanlı-Rus Savaşı devam ettiği için, Mısır'a en küçük bir yardımda bile bulunamadı. Mehmet Ali Paşa'nın İngiltere karşısında herhangi bir askeri yardım olmaksızın kazandığı zafer, İstanbul tarafından takdirle karşılandı.¹¹⁸ Osmanlı'dan yardım almadan İngilizleri yenmesi nedeniyle, o zamana dek İstanbul'dan yönetilen İskenderiye, Paşa'nın idaresine bırakıldı ve İstanbul'da rehin tutulan oğlu İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesine izin verildi.¹¹⁹

1807 yılı itibarıyla Paşa, Mısır'a hâkim duruma gelmişti. Fakat Paşa'nın yönetimi özellikle Kahire'de güçlüydü. Aşağı ve Yukarı Mısır'da ise, hâlâ iltizam hakkına sahip olan Muhammet Elfi ve Osman Bardisi Bey hizipleri etkindiler. Elbette, sadece Kahire'ye hâkim olmak, ülkenin tamamını yönetebilmek için yeterli değildi. Dolayısıyla Paşa'nın, iktidarını sağlamlaştırabilmesi için ülkenin bütününe hâkim olması gerekiyordu. Aşağı ve Yukarı Mısır'ı Kahire'den idare edebilirse ancak o zaman kalıcı bir yönetim oluşturulabilecekti. Bunun için de hem askeri hem de ekonomik açıdan etkin Memluk beylerinden kurtulması gerekiyordu.

1810 yılına gelindiğinde, Memlukler, Mehmet Ali Paşa'ya karşı son bir hamlede bulundular:¹²⁰ Muhammet Elfi Bey'in halefi Şahin Bey liderliğinde Kahire'ye gelerek, Paşa'ya savaş ilan ettiler. Paşa'nın kuvvetleriyle Memlukler arasında cereyan eden muharebe, Memluklerin hezimetıyla sonuçlandı.

117. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu, 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 57.

118. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, s. 26.

119. A.g.e., s. 26.

120. Sinoué, a.g.e., s. 104-105.

Memluklerin söz konusu girişimi üzerine, Mehmet Ali Paşa, iyice güçten düşmüş olan Memlukleri tamamen Mısır siyasetinden silmeye karar verdi. 1811 yılında oğlu Tosun Paşa'nın Hicaz'a sefer yapacak Mısır ordusunun başına geçmesi nedeniyle Kahire Kalesi'nde düzenlediği törene, Memluklerin önde gelenlerini davet etti.¹²¹ Davete icabet eden Memlukler, Paşa'nın emriyle Kale'ye hapsedilerek Arnavut askerler tarafından kurşuna dizildiler. Katliamdan sadece birkaç Memluk beyi kurtulabildi.

Yavuz Sultan Selim, Memlukleri tasfiye etmek yerine, onlarla işbirliği içerisinde Mısır'ı yönetmeyi tercih etmişti. Memlukleri tasfiye etmek yerine yeni yönetimin içerisinde konumlandırılan bu durum, Memluklerin zaman zaman Osmanlı'ya başkaldırmalarına yol açmış, İstanbul, Mısır'da tam anlamıyla etkin bir yönetim kuramamıştı. Şimdi, Mehmet Ali Paşa, Mısır'da uzun süredir varlık gösteren Memlukleri ortadan kaldırarak, iktidarın tek sahibinin kendisi olacağının sinyalini vermekteydi. Gerçekten de 1811 yılı, Memluk beylerinin tasfiyesiyle birlikte Mehmet Ali Paşa'nın bütün iktidar odaklarını temizlemesi açısından bir dönüm noktasıydı.

MEHMET ALİ PAŞA'NIN "BÖLGESEL NÜFUZ ALANI" OLUŞTURMA GİRİŞİMİ

Mehmet Ali Paşa, rakiplerinden birer birer kurtulduktan sonra, İstanbul'un kendisini tasfiye etmeye yönelik olası girişimlerini engelleyebilmek için, Mısır ve etrafındaki coğrafyada "bölgesel nüfuz alanı" oluşturmaya girişti. Bunun için de, Mısır'daki iktidarını tek bir merkezden, yani Kahire'den yönetebilmesine imkân tanıyacak reform hareketini başlatması gerekecekti. Bunun yanı sıra, II. Mahmut'un istediği durumlarda, padişah adına savaflara girerek İstanbul nezdinde meşruiyet kazanmaya çalışacaktı. Dolayısıyla söz konusu dönem, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı padişahıyla doğrudan çatışmaya girmeyeceği, aksine Mısır'daki iktidarını "Osmanlı Valisi/Paşası" sıfatıyla muhafaza etmeye çalışacağı bir dönem olacaktır. Aynı şekilde, II. Mahmut da İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki isyanları bastırabilmek için Mehmet Ali Paşa'ya ve ordusuna ihtiyaç duyduğundan, Paşa'yla işbirliğine gitmeyi tercih edecektir.

121. Sinoué, sayıların kesin olmadığını fakat davete katılanların yaklaşık yirmi beşinin bey, kırk kadarının beylerin yerel görevlileri ve dört yüze yakınının da Memluk askeri olduğunu belirtmektedir. A.g.e., s. 105.

Mısır'da Reformlar ve "Nizam-ı Cedit"

Mehmet Ali Paşa'nın, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da uygulamaya koyduğu kapsamlı reformlar nedeniyle, genellikle "modern Mısır'ın kurucusu" olduğu vurgusu yapılır.¹²² Bunun yanı sıra, Paşa'nın modernleşme hamlesi, kendisinin Mısır'da "ulusal kalkınma"nın temellerini atan ve ulus-devletleşme sürecini başlatan ilk milliyetçi lider olarak görülmesine de yol açmıştır.¹²³ Özellikle Mısırlı tarihçiler, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'ı "pre-modern" Osmanlı yönetiminden kurtarmaya ve modern döneme taşımaya çalışan ulusal bir kahraman olarak tasvir etme eğiliminde olmuşlardır.

Mehmet Ali Paşa'nın reformlarının temelini, Osmanlı modernleşmesine de itici gücünü veren askeri modernleşme oluşturmaktaydı. Yukarıda sözü edilen diğer alanlardaki reformlar ise, temelde oluşturulması hedeflenen modern ordunun gereksinimlerini karşılamak için tasarlanmıştır. Modernleşmenin temelinde yatan düzenli bir ordu kurma girişiminin altında, Paşa'nın siyasal hedefleri yatmaktaydı. Paşa, Mısır'daki iktidarını merkezileştirme amacı çerçevesinde, doğrudan kendisine bağlı düzenli bir orduya ihtiyaç duymaktaydı. Benzer şekilde, bürokrasideki yenilikçi adımlar da, Eski Rejim'den farklı olarak, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçmeyi gerçekleştirmek için atıldı. Dolayısıyla, Paşa'nın Mısır modernleşmesindeki en önemli etkisi, merkezi yönetim anlayışını yerleştirerek, siyasal iktidarın örgütlenme biçimini değiştirmiş olmasıydı. Bu açıdan bakıldığında, Paşa'nın Mısır'daki iktidar yapılanmasında bir kırılma yaratarak yeni bir düzen

122. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 12-14; Dodwell, a.g.e. ve Charles Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, Oxford, Oxford University Press, 1963, s. 21. Mehmet Ali Paşa'ya ilişkin söz konusu analiz, Fransız Devrimi'nin ertesinde ortaya çıkan yeni bir egemenlik anlayışını ve yönetim biçimini betimlemek için kullanılan "modern devlet" kavramından ilham almaktadır. Modern devleti tanımlayan iki temel özelliği vardır: Birincisi, *Ancien Régime*'in (Eski Rejim) tasfiye edilerek, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime, yani iktidarın merkezileştirilmesine geçilmesidir. İkincisi ise, milliyetçiliğin şekil verdiği ulus-devlet temelli yeni bir yapılanmanın ortaya çıkmış olmasıdır. Modern devletin gelişimi üzerine yazılmış iki önemli eser için bkz. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992*, Cambridge, Blackwell, 1993, s. 103-117 [*Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, 2001] ve Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 116-122.

123. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 14'ten: Abd al-Rahman al-Rafi, *Asr Muhammad Ali (Mehmet Ali Dönemi)*, al-Kahire, Mektebetü'l Nahda al-Misriyya, 1951. Bazı yazarlar ise, Mehmet Ali Paşa'dan daha çok, İbrahim Paşa'yı ilk Mısır milliyetçisi olarak görme eğilimindedirler. Bu yöndeki görüşü savunan yazarların en fazla atıf yaptıkları olgu ise, İbrahim Paşa'nın "Mısır'a geldiğimde çocuktum. Fakat kanım Mısır güneşiyle Araplaştı" ifadesidir. Bir örnek için bkz. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, Beyrut, Khayats, 1939, s. 28 ve Dodwell, a.g.e., s. 256.

inşa ettiği ve bu anlamda da “modern Mısır’ın kurucusu” olduğu söylenebilir.

Fakat Mehmet Ali Paşa’nın ulusal bir kahraman olarak resmedilmesi, milliyetçi tarih yazımının sonuçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁴ Yurttaş-ordunun ulus yaratmakta oldukça önemli bir işlev gördüğünü, bir yurttaş asker yapmanın ülkesine karşı bir görev duygusu aşıladığını ve bunun da zamanla ulus bilincine doğru evrildiğini savunan milliyetçi yazarlar, Mısırlılık bilincinin de Mehmet Ali Paşa döneminde zorunlu askerlik uygulamasına geçilmesiyle birlikte doğmaya başlamış olduğunu iddia ederler. Oysa Paşa’nın, Mısır’da uygulamaya koyduğu reformlar, bir ulus-devlet yaratma amacından çok, İmparatorluğun taşrada tesis etmeye çalıştığı merkezileşme çabasına benzer şekilde, kendi iktidar alanını muhafaza etme gayretinden kaynaklanmıştır. Modern bir ordu kurulması ve zorunlu askerlik uygulaması da aynı şekilde söz konusu amaçtan azade değildir.

Mehmet Ali Paşa, yukarıda sözü edilen iktidarın merkezileştirilmesi amacı çerçevesinde, tarım, ordu, sanayi, bürokrasi ve eğitim gibi temel alanlarda radikal değişiklikler başlatmış ve söz konusu alanlardaki yeni yapılanmayı haleflerine miras bırakmıştır.

Tarım, Ticaret ve Sanayi:

Mehmet Ali Paşa’nın *Tekel Ekonomisi*

Mehmet Ali Paşa, ilk önce vergi sistemini değiştirerek işe başladı. 1812 ile 1814 yılları arasında, iltizam sistemi uygulamasına son verdi.¹²⁵ Fellahlar,¹²⁶ artık vergilerini mültezimlere değil, doğrudan Kahire’deki merkezi otorite tarafından atanan memurlara ödeyeceklerdi. Böylece, iltizam sisteminin temelini oluşturan aracılardan dolayısıyla ileride kendisine rakip olabilecek mültezimleri tasfiye etmiş oldu.¹²⁷ Paşa, merkezileşmeye yönelik söz konusu icraatını İstanbul’dan önce

124. Fahmy, *Paşa’nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 32-33.

125. 1812’de Yukarı Mısır’da, 1814’te Aşağı Mısır’da iltizam sistemine son verildi. Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, Londra, Oxford University Press, 1962, s. 3-4. Mehmet Ali Paşa’nın iltizam sistemine son vermek için, söz konusu tarihlere kadar beklemesinin iki temel nedeni olduğu söylenebilir: Birincisi, Paşa, 1812 yılından önce iktidarını tam olarak sağlamlaştıramamıştı. Özellikle, Memluk beylerini tasfiye edemediği dönemde, vergi toplama işini onlarla paylaşmak zorunda kalıyordu. İkincisi, 1805 ile 1812 yılları arasında, zaten iltizam hakkının bir kısmını kendi yakınlarına tahsis etmeye başlamıştı. Dolayısıyla, 1812’den önce dahi vergi gelirlerini yakın çevresi aracılığıyla merkezde toplamaya çalışıyordu. Bkz. Kenneth M. Cuno, “The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal” *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 12, Sayı: 3 (Kasım 1980), s. 257.

126. Fellah, Mısır’da geçimini çiftçilik yaparak sağlayan Araplar için kullanılmaktadır.

127. Hourani, “Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları” s. 81.

gerçekleştirmişti.¹²⁸ Bu açıdan, neredeyse İstanbul'un bir adım önüne geçmişti.

Ardından, Mehmet Ali Paşa, camilerin ve vakıfların vergiden muaf tutulması uygulamasına son vererek, valilik için mücadele verdiği dönemde ittifak kurmuş olduğu ulemanın ekonomik ve siyasal alandaki nüfuzunu kırarak, iktidarına karşı çıkma potansiyeline sahip muhalif unsurları bertaraf etmeye yöneldi.¹²⁹ Yani, Mehmet Ali Paşa'yı cami ve vakıflara ilişkin yeni bir düzenleme yapmaya iten temel neden, ekonomik gelirden mahrum kalacak ulemanın siyasal açıdan da etkisizleşeceğini, ayrıcalıklı statüsünün kırılabileceğini ve böylece siyasal ve ekonomik alanın olası muhalif öğelerden temizlenebileceğini düşünmesiydi.

Mehmet Ali Paşa, iltizam sistemini kaldırdıktan sonra, toprak mülkiyetinde önemli değişim yaratacak bir faaliyette daha bulundu. Tarımsal üretimin yapılmadığı arazileri kendisinin ve yakınlarının mülkiyetine geçirdi.¹³⁰ 1820'lerin sonundan itibaren, toprak sahipliği, Paşa ve çevresindeki yönetici zümrenin iktidarının en temel gelir kaynağı oldu.¹³¹ Paşa'nın bu girişiminden önce, Mısır'daki topraklar hukuki olarak padişaha aitti. Şimdi ise, arazileri kendisine ve yakınlarına tahsis ederek toprak mülkiyetinde radikal bir değişiklik yaratmış oluyordu. Her ne kadar 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi'yle İmparatorluğun tamamında toprakta özel mülkiyet hakkı yasallaşacak olsa da, Paşa'nın söz konusu girişimi Mısır'da *de facto* olarak özel mülkiyetin yaygınlaşmasına yol açtı.¹³² Böylelikle, 19. yüzyılda Mısır siyasal hayatına damgasını vuracak olan büyük toprak sahipliği ortaya çıktı. Diğer yandan, fellahların 3 ile 5 feddan¹³³ aralığındaki tarımsal üreti-

128. İstanbul, iltizam sistemini ancak 1840 yılında ilga edebildi. Fakat çok geçmeden Osmanlı maliyesinin girdiği kriz nedeniyle yeniden iltizam uygulamasına dönüldü. Genç, a.g.e., s. 157.

129. Afaf Loutfi el-Sayed Marsot, "The Role of the 'Ulema' in Egypt During the Early Nineteenth Century" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 275-280.

130. Charles Issawi, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, Oxford, Oxford University Press, 1954, s. 21.

131. Ehud R. Toledano, "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 260.

132. Dani Rodrik, "Rural Transformation and Peasant Political Orientation in Egypt and Turkey" *Comparative Politics*, Cilt 14, Sayı: 4 (Temmuz 1982), s. 429 ve Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, s. 22.

133. Feddan, Mısır'da tarım alanlarının ölçümünde kullanılan bir ölçü birimiydi. Bir feddanın kaç metre kareye denk geldiği zamana ve mekâna göre değişmişse de ortalama beş bin metre kareye tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cen-

me elverişli arazilerde, vergilerini ödedikleri sürece, toprakta tasarruf hakkına sahip olmalarına izin verildi.¹³⁴ Fellahlar, hukuki olarak mülkiyet hakkına sahip olmasalar da söz konusu alanlarda “özgürce” üretim yapabileceklerdi.

Mehmet Ali Paşa, iltizam sisteminin ilgasıyla eşzamanlı olarak, tarımsal üretimi artırmaya yönelik bir girişimde bulundu ve yeni sulama kanalları inşa ettirdi.¹³⁵ Özellikle, tarıma elverişli olan Yukarı Mısır’da yeni sulama kanallarının inşa edilmesiyle birlikte, kışın dahi suya ihtiyaç duyan tarım ürünlerinin üretim miktarında artış yaşandı. Ayrıca, yeni alanlar da tarıma açıldı. Böylece, eskiden tarım yapılamayan alanlardan da ürün elde edilmeye başlandı. Bu topraklar, üretim yapmak isteyen herkese açıldı.

Sulama sisteminin geliştirilmesine paralel olarak, tarımsal üretimi artırmak için bir diğer yola daha başvuruldu. Fellahlar sıkı bir disiplin altına alındı. Eskiden, fellah istediği ürünü ekmekte serbestti ve yılda neredeyse 150 gün çalışırdı. Sulama sisteminin yetersizliğinden dolayı, yılın geri kalanında toprak sel sularının altında kalır ve fellah da zanaatçılıkla meşgul olarak gelirini artırır, dilerse de boş otururdu.¹³⁶ Artık, yeni yönetim, fellahın hangi ürünü, ne zaman ekeceğini belirliyordu. Pamuk ve şeker kamışı gibi yeni, emek-yoğun ürünler ekmek zorunda bırakılan fellah, yılın neredeyse 250 günü çalışır hale gelmişti. Bunun yanı sıra, fellah ürününü sabit fiyattan merkezi otoriteye satmak zorundaydı. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimi artırmak amacıyla, fellahları disipline ederek, üretim sürecinin kendisini doğrudan belirlemeye çalışıyordu. 1816 yılına gelindiğinde, Mısır’ın tüm tarımsal üretimini kontrol altına almıştı.¹³⁷

Fellahların köylerinden ayrılmaları, tarımsal üretimi ve üretimden elde edilen geliri sekteye uğratacağından yaşadıkları ve üretim yaptıkları mekânları terk etmeleri yasaklanmıştı. Egemenin kurallarına karşı gelen fellahlar, sürgüne gönderilerek cezalandırılacaklardı. Fellahın köyüne bağlanması, fiili olarak 1820’lerde gerçekleşiyse de söz konusu durumun hukuki bir zemin kazanması zaman aldı. Mehmet Ali Paşa, 1830 yılında “Kanun al-Filaha” (Fellahlar Kanunu) adlı yasa yürürlüğe soktu. Bu yasa, fellahları doğdukları yere hapsetmekte ve köylerinden dışarı çıkmak için muhtardan izin almalarını zorunlu

giz Kallek, “Feddan” *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 293-294.

134. Issawi, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, s. 21 ve Cuno, “The Origins of...” s. 246.

135. Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, s. 22.

136. Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s. 59.

137. Hunter, a.g.e., s. 15.

kılmaktaydı. Söz konusu yasada, fellahların tarımsal ürüne zarar vermeleri durumunda cezalandırılacakları dile getirilmekteydi. Ayrıca, yine yasada, tarımsal üretimi sekteye uğratmanın dışında, hırsızlık, cinayet, ayaklanma çıkarmak gibi suçların da cezalandırılacağı belirtilmekteydi.¹³⁸ Söz konusu yasanın üretime zarar gelmesini engellemek gibi bir amacı olmakla birlikte, bunu aşan bir gayesi de vardı. Ege-
menin yasalarından birini ihlale cüret eden kişinin cezalandırılması, siyasal iktidarın mikro alanlarda kendisini var etmesinin önemli bir yoluydu.¹³⁹ Dolayısıyla, tarımda reforma gidilerek bir yandan ülkenin gelirleri artırılırken, bir yandan da ülkedeki modernleşmenin ruhuna uygun biçimde kitlelerin bedeni üzerinden yeni bir disipline edici iktidar mekanizması geliştiriliyordu.

Charles Issawi'nin tanımlamasıyla Paşa, tarımsal üretim üzerinden bir "tekeli ekonomisi" oluşturmayı başarmıştı.¹⁴⁰ Tacirlerin fellahlardan doğrudan ürün almasını yasaklayarak, üreticiden sabit fiyattan kendisinin aldığı ürünlerin uluslararası piyasalara ihracatını da tekelinde tutuyordu. Böylece muazzam bir gelir elde edebiliyordu. Tekel ekonomisi, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır ekonomisindeki en önemli figür haline getirdiği gibi, artıdeğerin tek bir kişinin elinde toplanmasına da yol açıyordu. Bu açıdan, Mehmet Ali Paşa döneminde üretim süreci merkezileştirilerek, "modern" ve "kompleks" bir ekonomik yapı yaratıldığıнын altını çizmek gerekmektedir.

Söz konusu süreçte, pamuk tarım reformunun en önemli üretim maddelerinden biri haline geldi ve zamanla Mısır'ın en önemli gelir kaynağı oldu.¹⁴¹ Yukarıda da değinildiği gibi, yeni sulama kanallarıyla birlikte, kışın dahi suya ihtiyaç duyan ürünlerin üretiminde önemli miktarda bir artış yaşanmıştı. Bu durum pamuk üretimine de yansdı. Özellikle, 1820'lerden itibaren pamuk üretiminde büyük bir artış meydana geldi. 1820 ile 1835 yılları arasında pamuk üretimi neredeyse iki yüz kat kadar arttı.¹⁴² Bunun yanı sıra, 1821 yılından itibaren uzun lifli

138. Bkz. Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, s. 24-27 ve Gabriel Baer, "Tanzimat in Egypt-Penal Code" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 26, Sayı: 1 (1963), s. 29 ve Rudolph Peters, " 'For his Correction and as a Deterrent Example for Others': Mehmed Ali's First Criminal Legislation (1829-1830)" *Islamic Law and Society*, Sayı: 6 (1999), s. 164-193.

139. Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, Çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, 2001 s. 77.

140. Charles Issawi, "Egypt Since 1800: A Study in Lob-Sided Development" *The Journal of Economic History*, Cilt 22, Sayı: 1 (Mart 1961), s. 5.

141. Pamuk üretiminin Mısır ekonomisindeki rolünü ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma için bkz. Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1969.

142. Jean Lacouture ve Simonne Lacouture, *Egypt in Transition*, Londra, Methuen&Co.

pamuk¹⁴³ üretimine geçilmesi, Mısır ekonomisinde “devrim” yaratacak bir etkide bulundu.¹⁴⁴ Uzun lifli pamuk, İngiliz tekstil sanayisinin ihtiyaç duyduğu temel hammadde olduğundan, İngiltere’nin talebiyle karşılaştı. Dolayısıyla pamuğun Avrupa piyasasında alıcı bulması, Mısır’ın muazzam bir gelir elde etmesine neden olduğu gibi, ülkenin uluslararası kapitalizme eklemlenmesinin de yolunu açtı.

Aynı zamanda, ürünlerin Avrupa pazarlarına girişini sağlamak için ulaşım sistemi güçlendirildi.¹⁴⁵ Ticareti geliştirmek için, İskenderiye’yi Nil Nehri’ne bağlayacak Mahmudiye Kanalı’nın inşasına girildi. 1820 yılında inşası tamamlanan kanala II. Mahmut’un isminden ilhamla Mahmudiye adı verildi.

Mısır pamuğu uluslararası piyasalara giriş yapıyor ancak dönemin Avrupalı güçlerinin pamuk ithalatını sadece Mehmet Ali Paşa aracılığıyla gerçekleştirmelerini zorunlu kılıyordu. Bu sistem, 19. yüzyılda Avrupa ve özellikle İngiliz emperyalizminin temel özelliği olan ticarette serbestlik ilkesine aykırı bir durum yaratıyordu. Çünkü dönemin ekonomik gücü İngiltere, tekstil sanayisi için gerekli hammaddeyi Osmanlı coğrafyası gibi çevre bölgelerde aramaya yönelmişti.¹⁴⁶ Bu açıdan, en uygun coğrafya Mısır’dı. Fakat Paşa’nın pamuk ticaretini elinde tutuyor olması, İngiltere’yi zora sokmaktaydı. Nitekim, söz konusu durum, İngiltere’nin Paşa’nın tekel ekonomisini bertaraf etmeye yönelik bir politika geliştirmesine yol açtı.

Vergi sisteminde, toprak mülkiyetinde ve tarımsal üretim alanındaki bu oldukça önemli değişiklikler, Mısır ekonomisinin etkin bir şekilde yeniden yapılanmasına yol açtı. Tarımsal üretimin denetim altına alınmasıyla elde edilen ekonomik gelir, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’daki iktidarını sağlamlaştırmasına olanak tanıdı. Ayrıca, tarım ve ticaretten elde edilen gelir sayesinde diğer alanlardaki reformların hayata geçirilebilmesi mümkün hale geldi. Bunun yanı sıra, üretimin Kahire’den denetlenir hale gelmesi, diğer alanlarda da Mehmet Ali Paşa’yı ülkedeki en önemli otorite haline getirdi.

Mehmet Ali Paşa, Mısır’da bir yandan vergi sisteminde ve toprak mülkiyeti rejiminde değişikliğe giderken, bir yandan da fabrikalar inşa ederek sanayileşme hamlesini başlattı. Paşa’nın her ne kadar ipti-

Ltd., 1958, s. 56.

143. Uzun lifli pamuk, tekstil sanayisinde ince mamullerin yapımında kullanılmaktaydı.
144. Şevket Pamuk, “Anatolia and Egypt During the Nineteenth Century: A Comparasion of Foreign Trade and Foreign Investment” *New Perspectives on Turkey*, Sayı: 7 (Bahar 1992), s. 41.

145. Issawi, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, s. 22.

146. Kasaba, a.g.e., s. 40.

dai özellikler taşıyor olsa da endüstriyel üretim gerçekleştirerek Mısır ekonomisini canlandırma girişimi Yakındoğu'daki ilk ve en önemli sanayileşme hamlesiydi.

Bu sanayileşme politikası çerçevesinde, ilk olarak 1816 yılında bir tekstil fabrikası kurulduysa da ancak 1820'lerden itibaren pamuk üretiminde ortaya çıkan patlamaya paralel bir biçimde, fabrikalardaki üretimde artış yaşandı. Bununla birlikte, Mısır pazarında alıcı bulan ucuz İngiliz malları, tekstil sanayisini zora sokmaktaydı. Avrupa'dan ve özellikle İngiltere'den ülkeye gelen ucuz tekstil malları, yerli mallardan çok daha fazla alıcı bulmaktaydı. Bu yüzden Mehmet Ali Paşa, tekel sistemine benzer şekilde, gelişmekte olan tekstil sanayisini korumak ve ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerle rekabet edebilmek için ithal mallardan alınan vergi oranını artırarak, yüksek gümrük duvarlarına dayanan korumacı bir dış ticaret sistemi oluşturdu.¹⁴⁷ Böylelikle, yabancı malların, özellikle de İngiliz ürünlerinin Mısır piyasasına düşük fiyattan girmesi engellenebilecekti. Gerçekten de bu korumacı politika önemli sonuçlar verdi. Zamanla, Mısır tekstil ürünleri yerel piyasayı ele geçirdiği gibi, Suriye'ye, Sudan'a ve Anadolu'ya dahi ihraç edilmeye başlandı.¹⁴⁸ Bu durum da, ülkenin gelirinde büyük bir artışa yol açtı. Ekonomik alandaki bu önemli atılım dikkat çekici olmakla beraber, Mısır'da kurulan fabrikaların önemli bir kısmının büyük bir sanayileşme hamlesi başlatmaktan çok, temelde yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlandığının altını çizmek gerekmektedir.¹⁴⁹ Örneğin fabrikalarda, diğer tekstil mamullerinin üretiminin yanı sıra, esas olarak, orduda istihdam edilen askerlerin üniforma ihtiyacını karşılamak için üretim yapılmaktaydı.

Benzer şekilde, ordunun silah ihtiyacını karşılamak ve dışa olan bağımlılığını azaltmak için Kahire'de ve İskenderiye'de silah fabrikaları kuruldu.¹⁵⁰ İlk etapta, söz konusu fabrikalardaki üretimi örgütlemek için yabancı uzmanlardan yararlanıldı. Üretimi gerçekleştirenler ise, ülkenin ucuz işgücünü oluşturan Mısırlı fellahlardı. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa, hem orduda hem de tarımsal ve endüstriyel üretimde ülkedeki alt tabakayı istihdam ederek, hemen hemen her alanda

147. Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, s. 22

148. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 171.

149. Charles Issawi, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 12, Sayı: 4 (Aralık 1980), s. 471 ve Bernard D. Weinryb, "Industrial Development of the Near East" *The Quarterly Journal of Economics*, Cilt 61, Sayı: 3 (Mayıs 1947), s. 476.

150. Mısır'ın 19. yüzyıldaki silah sanayiini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz. John Dunn, "Egypt's Nineteenth-Century Armaments Industry" *The Journal of Military History*, Cilt 61, Sayı: 2 (Nisan 1997), s. 231-254.

yönetici küçük bir zümre ve yönetilen halk “yığınları” ayrımını sürekli olarak yeniden yaratıyordu.

Zamanla, söz konusu yöntemde bir değişikliğe gidildi. Batı tarzı silah yapım tekniklerinin ülkeye getirilmesi amacıyla, 1820’lerin ikinci yarısında Fransa’ya ve 1830’larda İngiltere’ye öğrenciler gönderilmeye başlandı.¹⁵¹ Böylece, silah yapımında, yurtdışında eğitim alarak ülkelerine dönen yerli uzmanlar aracılığıyla, yabancı uzmanlara ihtiyaç duyulmadan, Avrupa etkisinden azade bir üretim gerçekleştirilebildi. Gerçekten de Mehmet Ali Paşa’nın askeri teçhizat üretimine ilişkin çabası, kısa zamanda sonuç verdi. 1820’lerin ikinci yarısından itibaren silah yapımında seri üretime geçildi. Artık her ay üç bin civarında tüfek Mısır’da üretilebiliyordu.¹⁵² Bu başarıyı, 1820’lerin sonlarından itibaren, yerli bir donanma inşa edilmesi çabası izledi. Nitekim, söz konusu çaba, 1832 yılında sonuç verdi ve Mısır’ın ilk donanması kuruldu. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı coğrafyasında askeri-endüstriyel kompleks kurmayı başaran ilk ve tek vali olduğunu söylemek mümkündür.

Mehmet Ali Paşa’nın sanayileşme girişimi, 1820’lerde ve 1830’larda kısmen başarılı bir seyir izledi. 1830’lara gelindiğinde, Mısır’da devlete ait otuza yakın dokuma fabrikası, çok sayıda askeri malzeme üreten tesis ve birkaç tane de tarımsal ürün işleyen fabrika bulunmaktaydı.¹⁵³ Fakat söz konusu girişim, Mısır’ı bir sanayi ülkesi haline getirmekten uzak olduğu kadar, kapitalist üretim ilişkilerini ülkeye yerleştirmek konusunda da başarılı değildi. Bu bağlamda, ihraç mallarının üretiminden ziyade, ihtiyaç duyulan malların üretimine öncelik tanıyan bir endüstriyel altyapı inşa edilmiş oluyordu. Dolayısıyla, sanayileşme hamlesi, hem belirli alanlarla hem de Kahire ve İskenderiye gibi belirli kentlerle sınırlı kalmıştı.

Diğer yandan, üretilen malların ihracatı Mısır’ın gelirini bir dönem için artırırsa da, söz konusu durum, İngiltere’nin müdahalesi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Mehmet Ali Paşa’nın yüksek gümrük duvarlarıyla korunan yerli üretimi (Avrupa ve özellikle İngiliz kapitalizmi karşısında himayeye yönelik politikası) 1830’ların sonuna gelindiğinde İngiltere’nin baskısı neticesinde iflas edecekti. Çünkü eyaletteki tekel sistemi, Avrupa’daki yüksek koruma duvarları nedeniyle, yeni pazar ve hammadde ihtiyacını sağlamak amacıyla Osmanlı coğrafyasına yönelen İngiliz ekonomisi için kabul edilebilir değildi. 1838 yılında imzala-

151. John Dunn, *Khedive Ismail's Army*, New York, Routledge, 2005, s. 10.

152. A.g.e., s. 10.

153. Toledano, “Social and Economic Change in the ‘Long Nineteenth Century’ “ s. 273.

nan Balta Limanı Sözleşmesi'yle ticaretteki vergi oranlarının İngiltere lehine düşürülmesi, Mısır'da üretilen malların İngiliz ürünleriyle rekabet edebilmesinin önünü tıkamış oldu.

Balta Limanı Sözleşmesi'nin Mısır'daki gümrük duvarlarını İngiltere'nin istediği seviyeye düşürmesinin ardından, eyaletteki yerel endüstriler, koruyucu gümrük engellerini kaybettikleri için birer birer kapandılar. Bunun yanı sıra, Paşa'nın tekel sisteminin çökmesi üzerine, Mısır pazarına ucuz mallarla giriş yapan yabancı tacirler, mali büroolar kurarak hem yönetici zümreye hem de taşradaki halka faiz karşılığı para vermeye başladılar.¹⁵⁴ Söz konusu durum, Mısır'ı ekonomik açıdan giderek Batı'ya daha bağımlı hale getiren ve etkisini 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam ettirecek bir borçlanma sarmalı yarattı. 1870'lerle birlikte, borç krizini aşamayan Mısır, iflasın eşiğine gelecek ve bu durum da İngiltere'nin Mısır'a askeri müdahalede bulunmasının nedenlerinden birisini oluşturacaktı.

Mehmet Ali Paşa'nın sanayileşme hamlesi, hem Mısır'daki ekonomik imkânların kısıtlı olmasından hem de İngiliz kapitalizminin Osmanlı coğrafyasına ve özellikle de Mısır'a nüfuz etmeye odaklanmasından dolayı başarısızlıkla sonuçlandı. Bazı yazarlar, Mehmet Ali Paşa'nın "başarılı" sanayileşme girişiminin İngiltere tarafından bilinçli olarak engellendiğini, Mısır'daki gümrük duvarlarının düşürülerek Mısır sanayisinin ve ticaretinin yine bilinçli olarak baltalandığını vurgulamaktadırlar. Bununla paralel olarak, pazar ve hammadde arayışındaki İngiliz kapitalizminin Yakındoğu'daki çıkarlarıyla örtüşmeyen Mısır'daki ekonomik yapının söz konusu coğrafyada neredeyse İngiltere'ye alternatif bir ekonomik modele evrildiği dile getirilmektedir. Özellikle Marsot, İngiltere'nin müdahalesi olmasaydı, Mısır'ın büyük bir sanayi ülkesi haline gelebileceğini iddia etmektedir.¹⁵⁵ Elbette ki, Paşa'nın Mısır'da kurduğu tekel sistemi, Balta Limanı Sözleşmesi nedeniyle büyük bir darbe yemiştir. Dolayısıyla, İngiltere'yle imzalanan sözleşmenin Mısır ekonomisi üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Fakat 1838'den önce, Mısır'ın büyük bir sanayi devi haline gelmeye aday olduğu ve bu sürecin de İngiltere'nin bölgede Mısır rekabetinden çekindiği için bilinçli olarak kesintiye uğratıldığını iddia etmek, fazlaca abartılı yoruma yol açmaktadır. 1830'ların sonuna gelindiğinde İngiltere, temelde, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasından yana bir politika izlemeye yöneldiği için, Mehmet Ali Paşa'yı askeri

154. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 13.

155. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 238-239.

açından durdurmak ve Osmanlı saltanatının el değiştirmesini engellemek gayesiyle hareket etmiştir.

Hem endüstriyel üretimin belli alanlarla sınırlı kalması hem de İngiltere'nin müdahalesi nedeniyle Mısır'da modern anlamda bir burjuvazinin ve proletaryanın oluşumuna şahit olunmadı. Bu çerçevede, Mısır, tarımsal üretimin egemen olduğu bir ekonomik yapıda varlığını sürdürecektir. Zamanla da diğer çevre ülkelere biçilen role benzer şekilde, İngiltere'nin hammadde üreticisi ve ihracatçısı haline gelecektir.

Aslında, tarımsal üretimi Kahire'den denetlemeye girişen ilk kişi Mehmet Ali Paşa değildi; ama başarıya ulaşan ve bunu en azından 1840 yılına kadar sürekli hale getiren kendisi oldu. Paşa'yı seleflerinden ayıran en temel özelliği, bu süreci sürekli kılmayı başarmasıydı. Dolayısıyla, 19. yüzyılda Mehmet Ali Paşa'yla birlikte iktidar ilk defa kesintisiz ve tek tip bir tarzda işlemeye başladı. İktidarın sürekliliği, üretimin merkezileşmesinden besleniyordu. Ayrıca, artık üretilen ve mübadele edilenden pay almaktan ibaret bir yöntem uygulanmıyor; üretim sürecine de dahil olunuyordu. Siyasal iktidar, "ülkenin üretici güçleri" olarak tasavvur edilen unsurların her birini ayrı ayrı ve kesintisiz bir şekilde denetleyerek, disipline ve koordine edip bunları artırmaya çalışıyordu.¹⁵⁶ Dolayısıyla Paşa, kendinden önceki Osmanlı valilerinin deneyip de başaramadıklarının, yani Mısır vilayetinin ekonomisini düzene koyarak onun potansiyel zenginliklerini harekete geçirmenin üstesinden gelmişti.¹⁵⁷

Askeri Modernleşme

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve etrafındaki coğrafyada bölgesel nüfuz alanı oluşturabilmesinin ön koşulu, öncelikle düzenli bir orduya sahip olmasıydı. Aslında 18. yüzyılın sonundan itibaren orduların temel niteliği devamlı ve düzenli oluşlarıydı.¹⁵⁸ Hem Batı'da hem de Doğu'da düzenli orduya geçiş konusunda benzer girişimler yaşanmıştı. Özellikle, Napolyon'un düzenli ordu oluşturması ve orduda yabancılar yerine yurttaşları istihdam etmesi, genel olarak askeri örgütlenme biçiminde bir kırılma yaratmıştı. Benzer bir girişim, Rusya'da da etkisini göstermişti. Rusya'nın yanı sıra, Doğu'da modernleşme girişiminde bulunan tek İslam ülkesi ise, Kırım Hanlığı olmuştu.¹⁵⁹ Fakat Şahin Giray'ın

156. Mitchell, a.g.e., s. 78-79.

157. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 11.

158. Ortaylı, a.g.e., s. 43.

159. A.g.e., s. 42.

1770'lerde girdiği –ordu, arazi ve idare alanından saray protokolü ve giyim kuşama kadar uzanan– reform denemeleri, başarısızlık, isyan ve Rus işgaliyle sonuçlanmıştı.

Aynı şekilde, bütün bu gelişmelerden esinlenerek Osmanlı'da da düzenli orduya geçişte önemli adımlar atılmaya başlanmıştı. Batı'da ve Doğu'da yaşanan söz konusu gelişmelerden haberdar olan Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın işgali sırasında da Napolyon'un düzenli ordusuyla karşılaşmış ve Fransız askerlerinin kısa süreli başarısından ilham almıştı. Ancak Fransızları örnek alan ve kendi ihtiyaçlarına uyacak şekilde Fransız modelini uyarlayan Osmanlılardan da aynı derece etkilenmişti.¹⁶⁰ Dolayısıyla, hem düzenli ve disipline edilmiş Fransız ordusu hem de Osmanlı'daki askeri modernleşme çabaları Mısır'ın ordu merkezli modernleşme deneyiminin ilham kaynakları olmuşlardı.

Mehmet Ali Paşa'nın dış yardım olmaksızın düzenli bir ordu oluşturmaya mümkün görünmüyordu. Çünkü ülkede askerlerin eğitilmesine ön ayak olacak deneyimli komutan eksikliği bulunmaktaydı. Söz konusu eksiklik ise, Napolyon'un 1815 yılında yenilmesinin ardından ordusundan kaçan bazı subayların Mısır'a gelmesiyle giderildi. Bu açıdan en önemli isim, Fransa'dan kaçarak Mısır'a gelen ve Müslüman olduktan sonra Süleyman Paşa al-Fransavi adını alan Albay Joseph Sève oldu.¹⁶¹ Mehmet Ali Paşa, zamanla ordunun modernizasyonunu İbrahim Paşa'dan sonra Mısır ordusunun en önemli ikinci ismi haline gelecek Süleyman Paşa'ya bıraktı.

Söz konusu dönemde, Mehmet Ali Paşa'nın düzenli bir orduya geçişini tetikleyen önemli bir gelişme 1815'te Arnavut askerlerin isyanı oldu. Arnavut askerler, maaşlarının geç ödenmesini protesto ediyorlar ve eve dönme talepleriyle Kahire sokaklarında isyan çıkarıyorlar; "eşitler arası birinci" olarak gördükleri Mehmet Ali Paşa'ya ve onun tahakkümüne karşı direnç gösteriyorlardı.¹⁶² Dolayısıyla, Paşa'nın Arnavut askerlerin yerine ikame edebileceği yeni bir askeri birliğe ihtiyacı vardı.

Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimde ihtiyaç duyduğu Mısırlı felahları askere almak istemediğinden, asker ihtiyacını karşılamak için Sudan'a bir sefer düzenlemeye karar verdi. 1820 yılında, II. Mahmut'a bir mektup yazarak Fransız işgali ertesinde Sudan'a kaçmış olan

160. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 79.

161. P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1969, s. 61.

162. Khaled Fahmy, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 'Nizam-ı Cedid' Ordusunda Çıkan İsyan" Jane Hathaway (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınevi, 2007, s. 202.

Memluk beylerini yakalamak için sefer düzenlemek niyetinde olduğunu bildirdi.¹⁶³ Bunun üzerine, 1820 tarihli bir padişah fermanıyla, Paşa'ya Sudan'a sefer düzenleme yetkisi verildi.¹⁶⁴

Sudan seferi tarihçiler arasında tartışma yaratmış bir konudur. Milliyetçi Mısır tarih yazımı, Sudan seferinin yerli halkı refaha kavuşturmak amacıyla gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla Mısır, tıpkı 19. yüzyıl sömürgecilerinin kendilerine atfettikleri gibi "azgelişmiş halkları uygarlaştırma" misyonu ile Sudan'ı fethetmeye girişmiştir. Daha sonra ortaya çıkan akademik çalışmalarda ise, söz konusu tez eleştirilmiştir. Özellikle Sudanlı tarihçiler, Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferini Osmanlı'dan bağımsızlığını elde etme yolunda attığı adımlardan biri olarak değerlendirmektedirler ve Paşa'nın Sudan halkına refah getirmek amacıyla hareket ettiği iddiasını doğru bulmamaktadırlar.¹⁶⁵ Aslında, Sudan seferi temelde dört nedenden kaynaklanmıştır. Birincisi, modern ordu için ihtiyaç duyulan insan gücünün Sudan'dan karşılanabileceği düşünülmüştü.¹⁶⁶ Sudan'dan getirilecek yaklaşık kırk bin Sudanlının orduda istihdam edilmesi planlanmıştır. İkincisi, Sudan, Mısır'ın güneydeki doğal uzantısı olarak görülüyordu. Gerçekten de antik dönemden itibaren Mısır'da iktidarı ele geçiren hemen hemen her hükümdar, Sudan topraklarına sefer düzenlemişti. Üçüncüsü, Fransa'nın Mısır'ı işgalinin ertesinde Memluk beylerinden birkaçının Sudan'a kaçmış olmasıydı.¹⁶⁷ Sudan'a yerleşen Memluk beylerinin Kahire'ye olası saldırılarını önlemek, Mehmet Ali Paşa'nın önemli hedeflerinden biri haline gelmişti. Ayrıca, Memluk beylerinin yerleştiği bölgelerdeki istikrarsızlık Nil'deki Mısır ticaretine zarar vermekteydi. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa, Nil üzerindeki ticareti bölgeyi kontrol altında tutarak yeniden canlandırmak amacındaydı. Dördüncüsü, İstanbul'un Mısır'a köle girişini engelliyor olmasıydı.¹⁶⁸ Fransa'nın Mısır'dan ayrılmasının ertesinde, Memluk

163. Aslında, Mehmet Ali Paşa, gerçek niyetini söylemeksizin padişahın onayını almaya çalışıyordu. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 153.

164. Hassan Ahmed Ibrahim, "The Strategy, Responses and Legacy of the First Imperialist Era in the Sudan, 1820-1885" *The Muslim World*, Cilt 91, Sayı: 1-2 (2001), s. 209-210.

165. Söz konusu tartışmanın yer aldığı bir eser için bkz. Hassan Ahmed Ibrahim, "The Egyptian Empire, 1805-1885" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt*, Vol. 2: *Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 204-205.

166. Arthur E. Robinson, "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820-1824" *Journal of the Royal African Studies*, Cilt 25, Sayı: 97 (Ekim 1925), s. 47.

167. P.M. Holt ve M. W. Daly, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, Londra, Pearson, 2011, s. 36.

168. İstanbul'un Mısır'a yeni kölelerin girişini yasaklamasının ayrıntılı nedenleri için bkz. Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap

beylerinin Osmanlı egemenliğine karşı meydan okumaları nedeniyle, İstanbul Mısır'a yeni kölelerin girişini yasaklamıştı. Bu yüzden, Mehmet Ali Paşa ordu için ihtiyaç duyduğu askeri gücü ülkeye yeni köleler getirerek de karşılayamıyordu.

Bu amaçlarla, İstanbul'dan da izin alan Mehmet Ali Paşa, 1820'de oğlu İsmail Paşa komutasında Arnavutlardan ve Bedevilerden oluşan bir orduyu Sudan'a gönderdi. Söz konusu dönemde Sudan, merkezi bir otoritenin bulunmadığı, farklı Müslüman devletlerin ve kabilelerin "ilkel" bir ekonomik ve sosyal yapıda varlıklarını sürdürdükleri bir ülke görünümündeydi. Dolayısıyla Sudan'ın parçalı yapısı, Mısır kuvvetlerinin ülkeyi kısa sürede ele geçirmesine imkân tanıdı. Ancak Mısır'ın Sudan'ı fethi gerçekleşiyse de¹⁶⁹ Sudanlıların Mısır ordusunda istihdam edilmesi planı başarılı olamadı. Sudan'dan Mısır'a getirilen köleler ya yolda ya da Mısır'a geldiklerinde, yeni iklim koşullarına uyum sağlayamadıkları için öldüler. Asvan'a varmayı başaran yirmi bin Sudanlıdan sadece üç bini Mısır ordusunda görev alabildi.¹⁷⁰ Nihayetinde, ordu için ihtiyaç duyduğu insan gücünü Sudan seferiyle elde edemeyen Mehmet Ali Paşa, 1822 yılında Mısır'daki fellahlara zorunlu askerlik uygulaması getirmek zorunda kaldı.

Sudan seferinin Mısır ordusuna gerekli asker sayısını sağlayamaması üzerine, Mısır'daki ordu sisteminde önemli bir kırılma yaşandı. Askerler daha öncesinde dışarıdan orduya yazılan yabancılardan sağlanırken, sistem Mısır'ın köy ve şehirlerinden celp edilenlerle kurulacak devasa bir askeri güce doğru evrildi. 1820'lerin sonuna gelindiğinde, Paşa, neredeyse yüz bin kişiden oluşan bir orduya sahipti.¹⁷¹ Böylece Mısır, düzenli bir ordu kurma tasarısını başarıyla gerçekleştiren ilk Osmanlı eyaleti oldu.

Zorunlu askerlik uygulamasıyla eşzamanlı olarak, belli başlı şehirlerin yakınlarına kışlalar ve eğitim kampları inşa edildi.¹⁷² Fellahlar kışlalara kapatılarak, talimden geçirilecek ve profesyonel askerlere dönüştürülecekti. Bunun yanı sıra, fellahları eğitecek subayların yetiş-

Yayınevi, 2004, s. 58-62.

169. Sudan seferi, Osmanlı padişahının emriyle gerçekleştirildiğinden, sonrasında Sudan'da kurulan yönetim de İmparatorluğa bağlı olacaktı. Hatta, Sudan'a gönderilen yöneticilerin etnik kimliği dikkate alınmaksızın, genellikle Sudan'daki idare Osmanlılara atıfla "Türk yönetimi" olarak nitelendirilmekteydi. Fakat İstanbul, Sudan'ı Mehmet Ali Paşa aracılığıyla yönettiği için, Sudan zamanla Paşa'nın ve ailesinin *de facto* kolonisi haline geldi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim, "The Strategy, Responses and Legacy of the first Imperialist Era in the Sudan, 1820-1885" s. 210-211.

170. Tom Little, *Modern Egypt*, Londra, Ernest Benn Limited, 1967, s. 33

171. Mitchell, a.g.e., s. 80 ve Ahmed S. Hashim, "The Egyptian Military, Part One: From the Ottomans through Sadat" *Middle East Policy*, Cilt 18, Sayı: 3 (Güz 2011), s. 64.

172. Mitchell, a.g.e., s. 80-81.

tirilebilceği askeri okullar açıldı ki bu okulların ilki, 1821'de Asvan'da eğitim vermeye başladı.

Zorunlu askerlik uygulaması, zamanla kırsal kesimde ayaklanmaların ortaya çıkmasına yol açtı.¹⁷³ 1823'te Aşağı Mısır'da, 1824'te de Yukarı Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın merkezden gönderdiği subaylara karşı, geniş katılımlı ayaklanmalar patlak verdi. Fakat her iki ayaklanma da merkezi otorite tarafından bastırıldı. Buna rağmen, fellahlar köylerinden kaçarak ya da zaman zaman kendi kendilerini sakatlayarak zorunlu askerlik uygulamasından kurtulmaya çalıştılar. Ancak Paşa, söz konusu uygulamadan taviz vermeden, fellahları orduda istihdam etmeye devam etti.

Ordunun modernleştirilmesi, Mısır'da milliyetçiliği canlandırmaya çalışan bir amaçtan ziyade, bölgesel nüfuz alanı oluşturmaya hizmet etmesi için tasarlanmıştı. Örneğin, Fransız ulusal ordusunun aksine Paşa'nın yeni ordusu etnik açıdan bölünmüş durumdaydı: Arapça konuşan fellahlar zorunlu askerlik görevini yerine getirirken, fellahların komutanlarını Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır eliti oluşturmaktaydı.¹⁷⁴ Paşa'nın orduda yarattığı etnik bölünme, genel olarak Ortadoğu toplumlarının askeri örgütlenme biçiminin devamı niteliğindeydi.¹⁷⁵ Örneğin, bu coğrafyada, Abbasilerden sonraki bütün devletleri yabancı askeri elit kurmuştu. Genellikle de bu askeri elit göçebe Türklerden oluşuyordu. Yönetici elitlerin hükmettikleri insanlarla hiçbir etnik, kültürel ve dil bağları bulunmuyordu. Böyle bir sistemle, geniş halk kitlelerinin egemenin iktidarına başkaldırmalarının önüne geçilmesi hedefleniyordu. Söz konusu etnik ayrışma, Mehmet Ali Paşa dönemindeki iktidar yapılanmasının karakteristik özelliklerinden biriydi. Benzer şekilde sivil bürokrasinin üst kademelerinde görev alanlar da Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elitiydi.

Fellahların yüzbaşılıktan üst mevkilere terfi etmeleri kesinlikle yasaktı.¹⁷⁶ Üst kademede görev alan Osmanlı-Mısır elitine dahil olabilmek için, Türk olmak, yani Türkçe konuşmak, istisnalar olmakla birlikte çoğunlukla Müslüman olmak ve Anadolu, İstanbul, Arnavutluk veya Osmanlı dünyasının diğer bölgelerinden gelmek, bu kişi bir savaş esiri olarak yakalanmış olsa bile, yeterliydi.¹⁷⁷

173. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 98.

174. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, s. 16.

175. Ortadoğu'daki devletlerin geleneksel olarak askeri ve idari açıdan nasıl örgütlendiklerini ele alan bir eser için bkz. Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi, Cilt I: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, 2002, s. 75-116 ve 207-225.

176. Fahmy, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 'Nizam-ı Cedid' Ordusunda Çıkan İsyan" s. 205-206.

177. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 241.

Mehmet Ali Paşa, ordudaki etnik ayrışmayı şöyle açıklıyordu:

Mısır'da İngilizler Hindistan'da ne yapıyorsa ben de aynısını yapıyorum. İngiltere, Hindistan'da Hintlilerin askerlik yaptığı, İngilizlerin yönettiği bir orduya sahip. Ben de Türklerin yönettiği, Arapların askerlik görevini ifa ettiği bir orduya sahibim. Türkler daha iyi subay olurlar. Çünkü Türkler yönetmeye muktedir olduklarının farkındadırlar. Araplar ise, Türklerin kendilerinden daha iyi olduklarını bilirler.¹⁷⁸

Dolayısıyla, Paşa'nın ordusundaki söz konusu etnik bölünme, kendisinin temel amacının düzenli ordu aracılığıyla bir Mısır ulusu yaratmak olmadığına ilişkin önemli bir veri sunmaktadır. Temelde, bu sistemin iki amacı vardı:¹⁷⁹ Birincisi, söz konusu sistem Osmanlı coğrafyasının her tarafındaki elitleri cezp etmeyi ve bu elitlerin gelip Mehmet Ali Paşa yönetiminde yer almalarını sağlamayı amaçlıyordu. İkincisi ve daha da önemlisi, Arapça konuşan kitlelerin Mehmet Ali Paşa'nın iktidarına meydan okumalarını engelliyordu.

Modern ordu, temel olarak iktidarın merkezileştirilmesi için tasarlanmıştı. Çünkü siyasal iktidarın herhangi bir meydan okumayla karşılaşmaması için, şiddet tekelinin çeşitli araçlarla merkezi otoritenin denetimine alınmış olması gerekiyordu. Mısırlı milliyetçi yazarların iddia ettiği gibi, Paşa modern bir ulus-devlet kurmayı amaçlamıyordu. Çünkü modern ulus-devlette ordunun en temel özelliklerinden biri, askerlerin milliyetçi ideolojiyi benimsemiş olmasıydı. Oysa Mısır'daki ordu, Mısır milliyetçiliği temelinde şekillenmiş ulusal bir ordu niteliği taşımaktan çok, dini çağrışımları olan ve bölgesel nüfuz alanının tesisinde önemli bir işlev görecektik özelliklere sahipti. Nitekim, ordunun resmi ismi Cihadiye-i Mısıriyye'di (Mısır'ın Cihatçıları).¹⁸⁰ Bu anlamda, II. Mahmut'un Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammed'in Muzaffer Askerleri) ordusuna benzer şekilde, Mısır ulusuna değil, İslamiyet'teki cihat anlayışına vurgu yapılmaktaydı. Yani, Paşa'nın ordusuyla II. Mahmut'un ordusu bu açıdan benzerlik gösteriyordu. Her iki ordudaki askerleri harekete geçiren Mısır ya da Türk ulusuna ait olma hissiyatı değil, İslami öğreti temelinde şekillenmiş cihat anlayışındı.

Ancak Paşa'yı II. Mahmut'tan ayıran, modern orduyu Sultan'dan daha önce kurumsallaştırmış olmasıydı. III. Selim'le başlayan mo-

178. Khaled Fahmy, "The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt" *International Review of Social History*, Cilt 43, Sayı: 3 (1998), s. 423'ten: Georges Douin (Ed.), *La Mission du Baron de Boisselcomte, L'Egypte et la Syrie en 1833*, Cairo, 1927, s. 110-111.

179. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 155.

180. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 261.

dernleşme hamlesinin Osmanlı iç siyasetinden kaynaklanan nedenlerle kesintiye uğramasından sonra, II. Mahmut, iktidarına meydan okuyabilecek yeniçerileri 1826 yılında tasfiye edebilmiş ve düzenli bir orduya geçişi ancak bu tarihten sonra gerçekleştirebilmişti. Mehmet Ali Paşa ise, bunu 1822 gibi daha erken bir tarihte başarmıştı.

Bürokrasinin Doğuşu ve Osmanlı-Mısır Eliti

Mehmet Ali Paşa, ekonomik ve askeri alanlarda topyekûn bir dönüşüm başlattığı gibi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişimini tamamlayacak olan sivil bürokrasinin oluşumuna da ön ayak oldu. 19. yüzyılın ilk yarısında kurumsallaşmaya başlayan sivil bürokrasi, Hıdiv İsmail Paşa döneminde bürokrasinin içinden sivrilerle Mısır siyasetinin en önemli aktörlerinden birisi haline gelecek bir elit grubun ortaya çıkmasına yol açacaktı.

Mısır'daki bürokratik modernleşme, temelde iki ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıktı. Birincisi, kurulan düzenli ordu, diğer alanlarda bir dönüşüm başlattığı gibi, bürokratik modernleşmenin de önünü açmıştı.¹⁸¹ Artık Mısır ordusu neredeyse yaklaşık yüz otuz bin kişiden oluşuyordu ve bu büyük kitlenin yönetilmesi sorunu ortaya çıkmıştı. Söz konusu durum da Mısır tarihinde daha önce benzeri görülmemiş merkezi bir yönetimin kurulmasını ve egemenin halkın yaşamına geçmişle kıyaslanmayacak bir şekilde müdahale etmesini gerekli kılıyordu. Dolayısıyla, ordudaki ve diğer alanlardaki dönüşümü destekleyecek bir merkezi yönetimin oluşturulması gerekiyordu. İkinci olarak, Mehmet Ali Paşa'nın iktidarını sağlamlaştıрма hedefi ancak merkezi bir bürokrasinin oluşturulmasıyla mümkün olabilirdi. Dolayısıyla, merkez Kahire'den taşrayı, yani Aşağı ve Yukarı Mısır'ı denetleyebilecek bir idari yapının oluşturulması ihtiyacı doğmuştu.

Bu dönemde kurumsallaşan bürokrasi, hem merkezde, yani Kahire'de yeni bir yapılanmayı hem de taşrada sıkı bir örgütlenmeyi gerektiriyordu. Dolayısıyla bir yandan, oluşturulan divanlar yoluyla Mehmet Ali Paşa'nın Kahire'deki iktidarını sağlamlaştıracak adımlar atılırken, bir yandan da merkezden eyaletlere atanan memurlar aracılığıyla, Paşa'nın taşradaki egemenliği güvence altına alınmaya çalışılıyordu. Kahire'deki ve eyaletlerdeki yönetim, katı bir merkeziyetçiliğe dayanıyordu. Bürokratik yapının en tepesinde de Mehmet Ali Paşa'nın kendisi bulunuyordu. Ülke yönetiminde Paşa'ya yardımcı bulunmak

181. Fahmy, a.g.e., s. 175.

üzere, aşağıda değinilecek kurullar oluşturulduysa da askeri, ekonomik ve idari alanlardaki bütün önemli kararlar Paşa tarafından alınmaktaydı.

Mehmet Ali Paşa'ya, üyeleri yine kendisi tarafından seçilen organlar ülke yönetiminde yardımcı olmaktadır. Paşa, istediği zaman bu organlarda yer alan kişileri görevden alabiliyor ya da başka herhangi bir idari göreve atayabiliyordu. Ayrıca söz konusu yapılar, temelde danışma kurulları olarak işleyecek şekilde oluşturulmuşlardı. Son söz söyleyen her zaman Mehmet Ali Paşa'ydı.

Bu yapılardan en önemlisi, Hıdiv Divanı'ydı (Divanü'l Hıdiv).¹⁸² Hıdiv Divanı, tıpkı Osmanlı döneminde Mısır eyaletinde oluşturulan Büyük Divan'a (Divanü'l Âli) benzer şekilde, Kethüda'nın başkanlığında toplanırdı. Hıdiv Divanı'nda adli ve idari konular ele alınırdı. Ayrıca bu divan memurların maaşlarının ödenmesinden ve eyaletlerde uygulanacak hükümlerin yürürlüğe girmesinden sorumluydu. Dolayısıyla Hıdiv Divanı, temelde ülkenin işlerini yürütmekle yetkilendirilmişti.

Fakat Hıdiv Divanı'nın, Büyük Divan'dan iki önemli farkı bulunmaktaydı. Birincisi, eskiden Büyük Divan'a katılan kadı, yeniçeri ağası ve defterdar İstanbul'dan atanıyorken, artık söz konusu görevleri kimin ifa edeceğini Mehmet Ali Paşa belirliyordu. İkincisi, Büyük Divan valinin eyaletteki faaliyetlerini sınırlandırabiliyorken, Hıdiv Divanı sadece Paşa'nın danışma kurulu olarak görev yapıyordu. Dolayısıyla Paşa, Mısır'da kurduğu idari yapı aracılığıyla, İstanbul'un eyaletteki egemenliğini neredeyse fiktif hale getiriyor ve kendisine bir hareket serbestisi yaratıyordu. İlerleyen süreçte, II. Mahmut, bu esnek yapıyı kırabilmeye ve İmparatorluğun Mısır'da yara alan egemenliğini yeniden tesis etmeye yönelik girişimlerde bulunacaktır.

Merkezi idarenin bir diğer temel organı ise, Valilik Kurulu'ydu (Divanü'l Maiya al-Saniya).¹⁸³ Üyelerini Mehmet Ali Paşa'nın saray çevresinin oluşturduğu bu kurul, başmuavinin başkanlığında, başmütercim, haznedar, kethüda, mühürdar ve silahdarın katılımıyla, askeri ve sivil konuların görüşülmesi amacıyla düzenli olarak toplanırdı. Ayrıca, diğer kurumlarla olan iletişimi de bu kurul sağlamaktaydı. Diğer idari organlardan malumat toplayarak, Paşa'yı ülkenin idari, ekonomik ve askeri meseleleri konusunda bilgilendirirdi. Bu kurul, Osmanlı padişahının saray çevresinden oluşturulmuş "hane halkı" yapılanmasına benzemektedir.

182. Hunter, a.g.e., s. 119 ve Özkaya-Özer, a.g.e., s. 89.

183. Hunter, a.g.e., s. 20.

Mehmet Ali Paşa'ya ülke yönetiminde yardımcı olmakla görevli diğer kurumlar ise, askeri meselelerin ele alındığı Savaş Divanı (Divanü'l Cihadiyye) ve yabancı ülkelerle yapılan ticarete ilişkin konuların tartışıldığı Mısır Ticaret Divanı'ydı (Divanü'l Ticariyye Mısriyye).¹⁸⁴ Özel olarak, askeri ve ekonomik meselelerin ele alındığı danışma kurullarının ihdas edilmiş olması, Mehmet Ali Paşa yönetiminin modern ordu ve ekonomi odaklı temel karakteristiğini göstermesi açısından hayli önemlidir. Çünkü en önemli hedef, düzenli ve disiplinli bir orduya sahip olmak ve buna bağlı olarak gelir getiren bir ekonomik sistem aracılığıyla ordunun gereksinimlerini finanse edebilmektir. Bu çerçevede, her iki alanı da denetleyebilecek ve istikrarlı hale getirebilecek danışma kurullarının varlığı oldukça işlevseldi. Fakat yine de bu iki divanın da Paşa'nın kararlarını değiştirme yetkisi olmadığına altını çizmek gerekmektedir.

Mehmet Ali Paşa, yukarıda bahsedilen örgütlenmeyi, 1830'larda bir adım daha ileriye taşıdı. 1837 yılında Dışişleri, Sanayi, Savaş, Maliye, Ticaret ve Donanma bakanlıklarının ihdas edilmesiyle, II. Mahmut'un bir sene önce İmparatorluk'ta oluşturduğuna benzer şekilde kabine sistemine geçildi.¹⁸⁵ Ancak Dışişleri Bakanlığı teşkil edilmiş olmasına rağmen, Paşa'nın Mısır adına yabancı devletlerle sadece ticaret anlaşması imzalama yetkisine sahip bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir. Yoksa, valinin halen bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ın yöneticisi sıfatıyla, İstanbul'dan bağımsız hareket ederek yabancı devletlerle antlaşma imzalama yetkisi bulunmuyordu. Mısır yöneticisine bu yetki ancak 1870'lerde verilecekti.

Merkezileşme hedefi çerçevesinde, taşranın da merkezi otoritenin sıkı denetimi altına alınması gerekiyordu.¹⁸⁶ Merkezi yönetim taşrada da oluşturulacak etkin bir idari örgütlenme aracılığıyla, Kahire'den Aşağı ve Yukarı Mısır'daki köylere kadar uzanacaktı. Bu amaçla, 1826 yılında ülke, on dördü Aşağı Mısır'da, onu da Yukarı Mısır'da olmak üzere yirmi dört eyalete bölündü. Her bir eyalet de bölgelere, bucaklara ve köylere ayrıldı. Her eyalete, doğrudan Mehmet Ali Paşa'ya bağlı "müdür" adı verilen bir eyalet yöneticisi atanıyordu.¹⁸⁷ Bunlar, merkezden gönderilen emirleri, sorumlu oldukları eyaletlerde uygulamakla yükümlüydüler. Müdürler, özellikle, güvenliğin sağlanmasından, vergilerin düzenli olarak toplanmasından, tarımsal üretimin denetlen-

184. Özkaya-Özer, a.g.e., s. 89.

185. Vatikiotis, a.g.e., s. 67.

186. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 163.

187. Hunter, a.g.e., s. 19.

mesinden ve asker alımlarının aksamamasından sorumluydular. Söz konusu yapının tarım reformuyla ve zorunlu askerlik uygulamasıyla doğrudan ilişkisi bulunmaktaydı. Çünkü eyaletlerin kontrolüyle tarımsal üretimin sekteye uğramasının önüne geçilecekti. Bunun yanı sıra eyaletlerdeki yöneticiler fellahların askere alınmasından da sorumlu olacakları için düzenli ordunun oluşturulmasına giden yolda önemli bir görev üstleneceklerdi.

Böylelikle, ülkenin hemen hemen her bölgesinin Kahire'den denetlenebileceği bir yapı oluşturuldu. Katı bir merkeziyetçi yönetim anlayışına dayanan bu yapının oluşturulması, başka birçok alanda olduğu gibi, idari sahada da Mısır'ı Osmanlı'nın bir adım önüne geçirmişti. İstanbul, Mısır'daki eyalet sistemine benzer bir girişimi, eyaletlerdeki otoritesini yeniden tesis edebilmek amacıyla yürürlüğe sokacağı 1864 yılındaki Vilayet Nizamnamesi ile başlatacaktır.

Mısır'daki merkezi örgütlenme temelde Mehmet Ali Paşa'nın "hane halkı"na dayanmaktaydı. Paşa'nın yönetiminin hane halkı temelinde yapılanması, Osmanlı idari mekanizmasının da temelini oluşturan padişahın hane halkından ilham almıştı.¹⁸⁸ Padişahın hane halkı mensupları eyaletlere gittiklerinde, kendi hane halklarını oluştururlar ve bu yapı aracılığıyla ilgili eyaleti yönetirlerdi. Söz konusu uygulama, Mısır'da da hayata geçirilmişti. Mehmet Ali Paşa, bürokraside yeni değişiklikler yaratsa da, padişahın İstanbul'da oluşturduğu bu yapıyı Mısır'da uygulayarak eskiyle yeniye sentezleyen farklı bir yönetim anlayışı geliştiriyordu.

Hane halkına dayanan yönetim yapısında yer alan yönetici zümre, esas olarak üç gruptan oluşmaktaydı: Mehmet Ali Paşa'yla kan bağı bulunanlar, Paşa'nın ailesine evlilik yoluyla dahil olanlar ve Paşa'yla yakınlık kurarak Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinden ve Avrupa'dan Mısır'a gelip yönetimde yer alanlar.¹⁸⁹ Askeri ve sivil yönetimde en önemli görevlere getirilenler genellikle Mehmet Ali Paşa'nın oğulları gibi *ilk gruba* mensup olanlardı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki önemli görevleri kendi ailesinden isimlere emanet ederek, egemene sadakat üzerinden bir yönetim anlayışı geliştirmişti. Merkezi yönetimin temelinde aile fertlerinin yer alması, önemli bir uygulama olarak uzun yıllar varlığını sürdürdü. Örneğin Mehmet Ali Paşa, oğlu İbra-

188. Hane halkının Mısır eyaletindeki yapısı için bkz. Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 27, Sayı: 1 (Şubat 1995), s. 39-52.

189. Reuven Aharoni, *The Pasha's Bedouin: Tribes and State in the Egypt of Mehemed Ali, 1805-1848*, Londra, Routledge, 2007, s. 137.

him Paşa'yı henüz on altı yaşındayken Kahire Kalesi'nin yöneticisi olarak atamıştı.¹⁹⁰ Kahire Kalesi, valinin merkezi otoritesini sembolize eden en önemli mekândı. Çünkü Kahire Kalesi, tarihsel olarak Mısır valilerinin ikamet ettikleri ve eyaleti oradan yönettikleri bir yerdi ve Osmanlı'nın klasik dönemindeki Topkapı Sarayı'na benzer bir anlam ifade etmekteydi. Dolayısıyla, Paşa'nın Kale'nin yönetimini İbrahim Paşa'ya vermiş olması, iktidarını simgeleyen yapının ancak aile fertlerinden biri aracılığıyla korunabileceği fikrinden doğmuştu. Aynı şekilde, eyaletin kalbi olan Kahire'nin yönetimi Vali'nin torunu Abbas Paşa'ya verilmişti.¹⁹¹

Diğer yandan Mehmet Ali Paşa, ordudaki olası isyanları engellemek amacıyla, askeri alandaki önemli görevleri de oğulları arasında paylaştırmıştı. Paşa'nın en küçük oğlu Sait Paşa donanmaya komuta ederken, diğer oğlu Tosun Paşa Vahabileri bastırmak üzere gönderilen ordunun komutanı olarak göreve getirilmişti. İbrahim Paşa, Suriye seferinin komutasını yürütecekti.

Bu yakın aile fertlerinin yanı sıra, zamanla, Mehmet Ali Paşa'nın kuzenleri ve yeğenleri de askeri ve sivil yönetimde önemli görevlere getirildiler. Örneğin, yeğeni Muhammet Şerif'e önce Yukarı Mısır'ın yöneticiliği, ardından başmuavinlik görevi verilmiş; Suriye ele geçirildikten sonra ise Muhammed Şerif, Suriye'nin yöneticiliğini üstlenmişti.¹⁹² Paşa, Kavala'dan gelen diğer iki yeğeni, İbrahim ve Ahmet Yağan kardeşleri de zaman zaman ordunun önemli mevkilerinde görevlendirmişti.¹⁹³

Evlilik yoluyla aileye katılan damatlara da sivil ve askeri bürokraside önemli görevler verildi.¹⁹⁴ Mehmet Ali Paşa'nın kızı Tevhide Hanım'la evli olan Muharrem Bey, donanma komutanlığını üstlenmişti; Zeynep Hanım'la evli Yusuf Kamil¹⁹⁵ içişlerinden, Nazlı Hanım'ın eşi Muhammet Bey ise İskenderiye'nin yönetiminden sorumluydu.

Zamanla, Avrupa'dan veya İmparatorluğun farklı coğrafyalarından gelerek, Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde yer almayı talep eden önemli isimler de Mısır yönetiminde söz sahibi oldular. Yönetimdeki eğitilmiş bürokrat eksikliği ancak bu şekilde giderilebilecekti.

190. Khaled Fahmy, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt*, s. 40.

191. Vatikiotis, a.g.e., s. 66.

192. Fahmy, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt*, s. 41 ve Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 78.

193. Hunter, a.g.e., s. 25.

194. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 164.

195. Daha sonra Paşa unvanını alacak olan Yusuf Kamil, 1863 yılında dört aylığına Sultan Abdülaziz'in sadrazamı olarak görev yapacaktır.

Yönetimde yer alacak kişinin Müslüman olup olmaması önemli değildi. Aksine, yetenekli ve eğitilmiş gayri Müslimlerin ülke yönetiminde önemli mevkilerde görev yapmaları, Mısır'da 19. yüzyıl boyunca devam eden bir gelenek oldu. Örneğin, bir Ermeni olan Boğos Bey, Mehmet Ali Paşa'nın danışmanlığını ve baştercümanlık görevini yürütüyordu ve dış ticaretten de sorumluydu. Diğer yandan, Paşa'nın özel hekimliğini de yürüten Antoine-Barthélemy Clot, Mısır'da tıp okullarının açılmasında ve etkin bir sağlık sisteminin kurulmasında öncü isimlerden biri olmuştu.¹⁹⁶

Mehmet Ali Paşa'nın kethüdalığını yürüten Muhammet Lazoğlu, Hazine'den sorumlu Muhammet Bey, danışmanlığını yapan Sami Bey ve mali işlerle ilgilenen Bakı Bey gibi önemli isimler, Osmanlı'nın farklı coğrafyalarından Mısır'a gelerek Paşa'nın hizmetine giren kişilerdi.¹⁹⁷ Paşa da bu durumu teşvik etmekten kaçınıyordu.

Kavalalı ailesi sadece önemli mevkileri elde tutmakla kalmıyor, zamanla Mısır'da özel mülkiyetin gelişmesine bağlı olarak, toprak edinip ekonomik açıdan da zenginleşiyordu.¹⁹⁸ Özellikle 1820'lerden itibaren, ülke topraklarının bir kısmı aile üyelerine hibe edilmeye başlandı. İlerleyen dönemlerde bu durum sadece Paşa'nın ailesiyle de sınırlı kalmayacak, Mısır'da yönetici zümreye dahil olanların büyük bir kısmını kapsar hale gelecektir. Gerçekten de Mehmet Ali Paşa'nın gelir getiren tekel sistemi, 1838'den itibaren işlevsiz hale gelince, Paşa Mısır'daki toprakların büyük bir kısmını kendisi, ailesi ve yönetimde yer alan elitler arasında paylaştırarak ortaya çıkan ekonomik krizden kurtulmaya çalıştı. Söz konusu uygulama, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'da büyük toprak sahibi bir sınıfın ortaya çıkmasına yol açtı.

Bu bürokratik yapının iki temel özelliği bulunmaktaydı. Birincisi, Mısır'ın yönetici elitlerini oluşturan Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına mensup isimler askeri ve sivil mevkilerde sürekli olarak görev yapmıyorlar, rotasyona tabi tutuluyorlardı. Yani, yönetici zümreye mensup bir kişinin sürekli aynı görevde bulunmasına izin verilmiyordu. Örneğin, bir dönem İskenderiye'nin yöneticiliğini yürüten kişi, daha sonra

196. Sinoué, a.g.e., s. 174-175.

197. Lesley Lababidi, "Muhammad Ali and Modernization" Aleya Serour (Ed.), *Writing Egypt: History, Literature, and Culture*, Cairo, The American University in Cairo, 2012, s. 84.

198. Toprak sahipliği ile yönetici zümre arasındaki ilişkiyi ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz. Kenneth M. Cuno, "Joint Family Households and the Rural Notables in 19th Century Egypt" *International Journal of Middle East Journal*, Cilt 27, Sayı: 4 (Kasım 1995), s. 485-502.

donanma konutanlığına getirilebiliyordu. Dolayısıyla hiç kimse herhangi bir idari görevde kalıcı olamıyordu. Bu açıdan, yukarıda verilen örneklerin belirli dönemlerle sınırlı olduğunun altı çizilmelidir. Bu uygulama, iktidarın muhafazası için önemli bir işleve sahipti. Çünkü hiç kimse uzun yıllar aynı görevde kalamadığından herhangi bir nüfuz alanı da oluşturmıyor ve egemenin otoritesine başkaldıramıyordu.

İkincisi, Türkçe konuşan elitler ile Arapça konuşan kitleler arasındaki katı ayrımıdır.¹⁹⁹ Mısırlı Araplar, askeriyede olduğu gibi sivil bürokraside de sadece alt kademedeki görevlerde istihdam ediliyorlardı. Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına mensup Osmanlı-Mısır eliti ise, çok küçük bir azınlık olmasına rağmen, Kavalalı ailesiyle birlikte Mısır'ın en zengin ve en etkin sınıfını oluşturuordu.²⁰⁰

Türkçe konuşan elitler ve Arapça konuşan kitleler arasındaki katı ayrım, bürokratik yazışma diline de yansımıştı. Mehmet Ali Paşa'nın teşvikiyle, bürokratik yazışmaların Arapça değil, Türkçe yapılması şeklinde bir teamül oluşturulmaya çalışıldı. Fakat söz konusu uygulama, alt kademelerdeki Türkçe bilmeyen Mısırlıların bazı yazışmaları Arapça olarak kaleme almalarından dolayı sekteye uğrayabiliyordu. Paşa bu durumu engelleyebilmek için 1836 yılında bütün yazışmaların Türkçe'ye çevrilmesi gerektiğini belirten bir emirname yayımladı.²⁰¹ Bu tarihten 1860'lara kadar, Türkçe, Mısır'da resmi yazışma dili olmaya devam etti.

Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa'nın en önemli icraatından birisi, eski yönetimin yerini alan merkezi bir bürokrasi oluşturmasıydı. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa'nın ölümünün ardından Mısır'da fabrikalar kapandı, tarımsal üretimde düşüş yaşandı, ordudaki asker sayısı oldukça azaldıysa da oluşturduğu bürokratik yapı ilerleyen dönemlerde modern devletle eşanlamlı hale gelecektir.²⁰² Bunun yanı sıra, askeri ve sivil bürokraside yaratılan "yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlı Araplar ayrımı" 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır siyasetini belirleyen en önemli gerilimlerden biri oldu.

199. F. Robert Hunter, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition" *Middle Eastern Studies*, Cilt 36, Sayı: 3 (Haziran 2000), s. 146.

200. Toledano, Osmanlı-Mısır elitine mensup yönetici zümrenin eşleri ve çocuklarıyla birlikte yaklaşık on bin civarında bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Bkz. Toledano, "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'" s. 263.

201. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, s. 158 ve Hunter, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition" s. 156.

202. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 17.

Eğitim “Reformu”

Mehmet Ali Paşa döneminde modernleşme yönünde adım atılan alanlardan bir diğeri eğitimdi. Valinin diğer alanlardaki modernleşme hamlesi ancak reform sürecini sırtlayabilecek eğitimli bir kitlenin desteğiyle başarılı olabilirdi. Eğitime önem verilmesinin temel nedeni, Avrupa tarzı eğitim anlayışını Mısır’a yerleştirerek hem askeri ve sivil bürokrasideki eğitimli yönetici eksikliğini giderebilmek hem de Batılı eğitimden geçen uzmanlar aracılığıyla sanayileşme hamlesini gerçekleştirebilmektir. Dolayısıyla, eğitim alanındaki reformlar, özellikle ordudaki deneyimli komutan ve sivil bürokrasideki yetkin bürokrat ihtiyacından ve fabrikalardaki personel eksikliğinden kaynaklanıyordu.

Yukarıda değinilen amacın gerçekleştirilebilmesi için temelde iki yöntem benimsendi. İlk olarak, Avrupa tarzı eğitim sistemini Mısır’a yerleştirmek amacıyla, 1809 yılından itibaren Avrupa’ya öğrenciler gönderilmeye başlandı.²⁰³ Böylelikle, yurtdışında eğitim gören uzmanlar, Mısır’a döndüklerinde yerel elitleri eğitecek eğitim kurumlarının oluşumuna öncülük yapacakları gibi, söz konusu kurumlarda öğretmenlik görevini de üstleneceklerdi. Mısır’daki reformlar temelde Fransız modelinden esinlenmekle birlikte,²⁰⁴ öğrencilerin eğitim için ilk gönderildikleri ülke, İtalya’ydı. Fakat asıl olarak 1818’den itibaren İngiltere’ye ve Fransa’ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. Bu süreç, 1820’lerden itibaren hız kazandı. İlk etapta, teknik eleman yetiştirilmesi için planlanan yurtdışı eğitim faaliyetleri, entelektüel alanda bir canlanmanın yaşanmasına da yol açtı. Yurtdışına gönderilenlerin çok azı Mısırlıydı. Paşa’nın yönetim geleneğine paralel şekilde, genellikle Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinden veya Kavala’dan gelenlerin yurtdışına gönderilen heyetlerde yer almalarına özen gösterildi.²⁰⁵ 1826 yılında Fransa’ya gönderilen heyette yer alan Mısırlılardan en önemlisi, Rifa’a al-Tahtavi’ydi. Tahtavi modern Arapça’nın oluşumuna büyük katkılarda bulunduğu gibi, Mısır’da Aydınlanma düşüncesi ile İslamiyet’i uzlaştırmaya çalışan “modernist” hareketin de ilk temsilcisi oldu.²⁰⁶

203. J. Heyworth-Dunne, *History of Education in Modern Egypt*, Londra, Luzac&Co., 1938, s. 105.

204. Gerçekten de nasıl ki genellikle Osmanlı reformlarının esin kaynağının Fransa olduğu dile getiriliyorsa, Mısır’daki reformların da temel olarak Fransız modelinden etkilendiği vurgulanmaktadır. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988 ve Sinoué, a.g.e., s. 9-11; 155-160.

205. Alain Silvera, “The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali” Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), *Modern Egypt: Studies in Politics and Society*, Londra, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 8.

206. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 85-101.

İkincisi, Batılı tarzda okulların açılmasıydı. Çünkü Mehmet Ali Paşa'dan önce, hemen hemen bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Mısır'da da modern anlamda eğitim veren hiçbir kurum bulunmuyordu. Bu açıdan, ihtiyaç duyulan teknik eleman temini ancak yeni okulların kurulmasıyla sağlanabilirdi.

1820'lerden itibaren yeni eğitim kurumları Mısır'da birer birer ortaya çıkmaya başladılar. Düzenli ordu için ihtiyaç duyulan askeri okul, yabancı uzmanların desteğiyle 1821 yılında Asvan'da açıldı. Bunu, 1825 yılında Kasr el-Ayn'da açılan Harp Okulu izledi.²⁰⁷ Genellikle, Türk, Çerkez, Gürcü, Kürt kökenlilerin oluşturduğu öğrenciler, söz konusu okullarda hem askerlik alanında hem de aritmetik, geometri ve yabancı diller gibi konularda eğitim alıyorlardı. Bu okullardaki eğitimden neredeyse hiçbir Mısırlı yararlanamıyordu. Dolayısıyla, Mısır'da kurulan ilk eğitim kurumlarının askeri okullar olması, eğitim reformunun öncelikle düzenli ordunun oluşturulması düşüncesi sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim askeri alanda faaliyet gösterecek göstermesin bütün eğitim kurumları Savaş Bakanlığı'na bağlı olacaktı.

Askeri okulların kurulmasını, askeri hastaneyle birlikte bir tıp okulunun açılması izledi. Mehmet Ali Paşa'nın özel hekimi Clot Bey öncülüğünde, 1827 yılında Kahire'nin kuzeyinde Ebu Zabel Askeri Hastanesi inşa edildi.²⁰⁸ Hastane zamanla tıp okulu olarak da faaliyet göstermeye başladı. Söz konusu askeri hastane ve tıp okulu, ordudaki askerlerin sağlık kontrollerinin yapılabilmesi için tasarlanmıştı. Böylelikle, salgın hastalıklar nedeniyle asker sayısında bir azalma yaşanması tehlikesinin de önüne geçilebilecekti.

1820'lerdeki bu gelişmelerden sonra, 1830'larda silah fabrikalarının üretimi örgütleyecek ve denetleyecek uzmanların yetiştirilmesi için mühendislik okulları, sivil bürokratların eğitilmesi amacıyla yabancı diller okulu, tarımsal üretimin artırılabilmesi saikıyla ziraat okulları başta olmak üzere, çeşitli eğitim kurumları faaliyet göstermeye başladı.

Dönemin en önemli gelişmelerinden bir diğeri de Mısır'da matbaanın kullanılmaya başlanmasıydı. Matbaanın ülkeye girişiyle birlikte, entelektüel hayatta bir canlanma yaşandı. Matbaanın ülkeye girişi, Batılı fikirlerin eğitilmiş kitleye ulaştırılması açısından büyük önem taşıyordu. 1822 yılında, Bulak'ta kurulan basımevinde, ilk olarak askeri

207. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 118.

208. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 206.

alandaki kitaplar basıldı.²⁰⁹ Bunu çeşitli sözlüklerin basılması takip etti. Bütün bunların yanı sıra 1828 yılında Mısır'ın ilk resmi gazetesi olan *Vekayi-i Mısriye*'nin basılmaya başlanması, çok önemli bir gelişmeydi. *Vekayi-i Mısriye*'de, merkezde alınan kararlar, talimatnameler ve yürürlüğe giren yasalar yayımlanıyordu. Bu sayede, idareciler, söz konusu idari kararlar hakkında genel bilgi sahibi olabiliyorlardı. Dolayısıyla resmi gazete asıl olarak asker ve sivil bürokrasiyi Mehmet Ali Paşa'nın faaliyetlerinden haberdar edebilmek için tasarlanmıştı. Söz konusu dönemde, okuma-yazma oranının düşüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, *Vekayi-i Mısriyye*'nin halkı bilgilendirmek gibi bir amaçla ortaya çıkmadığı söylenebilir.

Diğer yandan, *Vekayi-i Mısriye* her ne kadar iki dilde basılıyor olsa da, Osmanlı topraklarında ilk defa Türkçe bir gazetenin yayın hayatına girmiş olmasından dolayı oldukça önemliydi. Nitekim, II. Mahmut ancak 1831 yılında *Takvim-i Vekayi* adıyla resmi bir gazetenin basılmasını sağlayacaktır.

Eğitim reformları çerçevesinde, Mısır'da yeni bir yapılanmaya doğru önemli adımlar atıldığı söylenebilir. Buna rağmen, Mehmet Ali Paşa'nın eğitim alanındaki yeniliklerinin tamamen kendi çevresinde yer alacak eğitimli bir elit grubu yaratmak için tasarlandığının altını çizmek gerekmektedir.²¹⁰ Bu yüzden de Paşa'nın girişimi, topluma nüfuz eden ve onu dönüştürerek bilinçli bir yurttaş yaratmayı hedefleyen modern eğitim anlayışından tamamen uzaktı. Dolayısıyla bu dönemde Mısırlı Arapların siyaset sahnesinin hiçbir alanında varlık gösteremediklerini yeniden vurgulamak gerekmektedir. Mısırlı Araplar ancak Hıdiv İsmail Paşa döneminde ülke genelinde kurumsallaşan eğitim faaliyetlerinden yararlanabilecekler ve bu sayede de Mısır siyaset sahnesinde bir özne haline gelebileceklerdir.

İmparatorluk'la "İşbirliği": Mehmet Ali Paşa'nın Gerçekleştirdiği Seferler

Mehmet Ali Paşa, 1812-1827 yılları arasında Osmanlı padişahı ile doğrudan bir çatışma içine girmemeyi tercih etti. Aksine, II. Mahmut'un Hicaz ve Mora'da Osmanlı egemenliğine karşı ortaya çıkan ayaklanmaları bastırmak için ihtiyaç duyduğu askeri yardım taleplerine olumlu cevap verdi. Paşa'nın söz konusu dönemde Osmanlı'yla iş-

209. Richard N. Verdery, "The Publications of the Bulaq Press under Muhammad Ali of Egypt," *Journal of American Oriental Society*, Cilt 91, Sayı: 1 (Ocak-Mart 1971), s. 129.

210. Sinoué, a.g.e., s. 168.

birliğini temel alan bir politika izlemesinin üç ana nedeni bulunmaktaydı. Birincisi, Mehmet Ali Paşa, Mısır'da başlattığı kapsamlı reform hareketinin II. Mahmut'la gireceği olası bir çatışma nedeniyle sekteye uğramasından çekiniyordu. Çünkü Mısır'da merkezi otoritenin kurulmaya çalışıldığı böyle bir dönemde padişah tarafından tasfiye edilmek istemiyordu. İkincisi, Paşa'nın Mısır'daki iktidarının temelini, hâlâ her sene Osmanlı padişahı tarafından Mısır valisi olarak atanmasını içeren ferman oluşturmuyordu. Üçüncüsü ise, ilk iki nedenle bağlantılı olarak, padişahın yanında saf tutarak, II. Mahmut'un tasfiye etmeye niyetlenmeyeceği bir vali olmayı amaçlıyordu. Zira, İstanbul'un merkezleşme eğilimlerinin arttığı bir dönemde, Mısır'da bir hayli "özerk" hareket eden Paşa, padişah tarafından valilikten azledilebilirdi. Bu yüzden de, Mısır'ı Babî'î'nin merkezîyetçi politikasının dışında tutabilmek için, İstanbul nezdinde "makbul" bir vali olabilmeyi amaçlıyordu.

Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz ve Mora'ya asker göndermesinin her birine ilişkin özgün nedenleri bulunmaktaysa da, söz konusu seferlerin temel olarak yukarıda özetlenen politika çerçevesinde gerçekleştirildiği söylenebilir. Söz konusu seferler, Mehmet Ali Paşa'nın II. Mahmut ile yaptığı işbirliğinin nedenlerini ve niteliğini açıklayabilmek amacıyla seçilmiş temel örneklerdir.

Hicaz Seferi

Abbasi ve Fatımi egemenliğinin ardından, 1517'ye kadar Memluk yönetimine bağlı olan Haremeyn,²¹¹ Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinin ertesinde Osmanlı egemenliğine girmişti. Fetihden sonra, Haremeyn'i de kapsayan bölge, biraz daha genişletilerek, Hicaz Şerifliği²¹² adıyla imtiyazlı eyalet²¹³ statüsüyle yönetilmeye başlandı. Os-

211. Arapça'da "iki harem" anlamına gelen Haremeyn kelimesiyle, Müslümanlarca kutsal mekânlar olduğu kabul edilen Mekke ve Medine şehirleri kastedilmektedir. Mekke, Kâbe'nin inşasından itibaren "harem" (korunmuş yer) kabul edilirken, Medine hicretten sonra "harem" sayılmıştır. Ayrıca, Osmanlı belgelerinde söz konusu iki kutsal şehir için "Haremeyn-i Şerifeyn" ifadesi de kullanılmaktadır. Ş. Tufan Buzpınar ve Mustafa S. Küçükbaşçı, "Haremeyn" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 153.

212. Osmanlı idari taksimatında, Mekke, Medine ile Cidde'yi kapsayan ve doğuda Necd, batıda Kızıldeniz, güneyde Asir Sancağı, kuzeyde Kudüs Sancağı ve Arış, Akabe Muhafızlığı ile çevrili bölgeye Hicaz Şerifliği adı verilmekteydi. Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Döneminde Hicaz" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 437.

213. "Eyalet-i Mümtaze" olarak da bilinen imtiyazlı eyaletler –tımarlı ve sâlyaneli eyaletlerden farklı olarak– daha otonom bir idari sistemin hâkim olduğu eyaletlerdi. Coğrafi olarak İmparatorluğun merkezine uzak olan veya fetih öncesinde belli hanedanlarca yönetilen bu bölgelerde uygulanan söz konusu idari sistem, her bir örneğin kendi tarihsel ve özgün koşulları nedeniyle farklılık gösterebiliyordu. Örneğin, bazı imtiyazlı eyaletlerin

manlı eyalet sistemi içerisinde başından beri görece özerk bir statüyle yönetilen Hicaz, fetihle birlikte halife unvanını kazanan Osmanlı padişahının İslam dünyasındaki egemenliğinin meşrulaştırılması açısından çok özel bir öneme sahipti.²¹⁴ Bu yüzden de Hicaz'ın olası kaybı, padişahın meşruiyetine halel getirebilirdi.

İstanbul'un Hicaz'daki hâkimiyeti, 18. yüzyılın ortasına kadar aksamadan devam etti. Fakat 1744 yılında Necd'de dini bir hareket olarak ortaya çıkan ve Suud ailesi tarafından benimsenerek siyasi bir nitelik kazanan Vahabi hareketi, Osmanlı'nın bölgedeki egemenliğini tehdit eder hale geldi. Babîâlî, ilk etapta, Vahabilerle Mekke şerifleri arasındaki mücadeleyi, Hicaz çevresindeki Arap eyaletlerinde görev yapan valiler aracılığıyla sona erdirmeye çalıştıysa da, 1801 yılında Vahabilerin Haremeyn'i ele geçirmesine engel olamadı. Haremeyn'i ele geçiren Vahabiler, hutbelerde Osmanlı padişahının isminin okunmasını yasakladılar ve önemli görevlere Vahabiliği benimseyen taraftarlarını tayin ettiler. Bu sırada, Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle meşgul olan İstanbul, Haremeyn'deki duruma karşı somut bir girişimde bulunamadı. Daha sonra da, 1806'da başlayan ve 1812'ye kadar devam eden Osmanlı-Rus Savaşı'yla uğraştı. Sonuç olarak, 19. yüzyılın ilk on yılında da Hicaz'daki Vahabi isyanını sona erdirmeye yönelik etkin bir askeri müdahale gerçekleştirilemedi.

İstanbul'un Vahabi tehdidini tek başına bastırarak gücü olmadığından, II. Mahmut önce Şam ve Bağdat paşalarından, olumlu yanıt almayınca da Mehmet Ali Paşa'dan askeri yardım talebinde bulundu.²¹⁵ II. Mahmut'un temel amacı, Mısır kuvvetleri aracılığıyla Hicaz'daki

valileri merkezden atanırken, bazılarının valileri ya söz konusu bölgenin ileri gelenlerinden ya da bölgede fetih öncesinde hüküm süren hanedan mensuplarından seçiliyordu. İmtiyazlı eyaletlerin sayıları ve statüleri zaman zaman değiştiyse de, İmparatorluğun klasik döneminde Hicaz Şerifliği'yle birlikte Eflak-Boğdan Voyvodalığı, Kırım Hanlığı, Erdel Prenslığı ve Dubrovnik Beyliği mümtaz eyaletlerdi. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkezîyet ve İmtiyazlı Eyaletler" *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 6 (2008), s. 6-13.

214. Mekke, Abbasiler döneminden itibaren Hz. Muhammet'in soyundan gelen şerifler aracılığıyla yönetilmekteydi. Bu tarihsel süreklilik nedeniyle, Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından, Mekke şeriflerinin sahip olduğu ayrıcalıklar korundu. Padişah, Hicaz'a bir kadı atamakla yetiniyor, Mekke'nin idaresi ise şeriflere bırakılıyordu. Bunun yanı sıra başlangıçta Hicaz bölgesinin idari ve mali işleri, Mısır valileri tarafından yürütülüyordu. Ayrıca Hicaz'ın yönetimi Osmanlılar için bir meşruiyet kaynağı olduğundan, bu eyaletten herhangi bir vergi de alınmıyordu. Bunun yerine Mısır gelirinin önemli bir kısmı Hicaz'a tahsis ediliyordu. Daha sonra Mısır'dan ayrılan Hicaz, bir süre Cidde Sancağı'nın idaresi altında kaldı. Cidde Sancak Beyliği bazen tek bir kişiye tevcih edilir, bazen de yine Mısır valisinin yönetimine bırakılırdı. İkinci durumda, Mısır valisi Cidde'ye bir mütesellim gönderirdi. 17. yüzyıldan itibaren ise, bölge, Habeş eyaleti ile birlikte yönetilmeye başlandı. Kurşun, a.g.e., s. 437-438 ve Ekinci, a.g.e., s. 38.

215. Ehud R. Toledano, "Muhammad Ali Pasha" C. E. Bosworth, E. V. Donzel ve W. P. Heinrichs (Ed.), *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt 7, Leiden, Brill, 1993, s. 425.

Osmanlı otoritesini yeniden kurabilmektir. Fakat asıl olarak, Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz'a asker göndermeyi kabul etmesi durumunda, savaşın yaratacağı askeri kayıplar nedeniyle Mısır ordusu ve dolayısıyla Paşa'nın Mısır'daki iktidarı yara alabilirdi.²¹⁶ Böylece İstanbul hem Hicaz'daki ayaklanmayı bastırabilecek hem de doğrudan müdahalede bulunamadığı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarının dolaylı yoldan güç kaybetmesini sağlayacaktı.

Mehmet Ali Paşa ise, kutsal topraklarda Osmanlı hâkimiyetine meydan okuyan Vahabileri bertaraf etmenin kendisine büyük bir itibar sağlayacağını ve disiplin altına alınamayan Arnavut askerlerin Hicaz'a sefere gidecek orduda istihdam edilerek Mısır'dan uzaklaştırılabileceklerini düşünüyordu.²¹⁷ Fakat Mehmet Ali Paşa için Hicaz'da Osmanlı padişahı adına bir zafer kazanmak daha önemliydi. Çünkü İmparatorluk'taki ademi merkezîyetçi yapılanmaların kırılmaya çalışıldığı ve taşrada özerk bir egemenlik alanı oluşturmuş âyanların tasfiye edildiği bir dönemde, Paşa ancak İstanbul ile işbirliğine giderek kendi iktidar alanını muhafaza edebilirdi. Dolayısıyla asıl önemli olan, Mısır'ı İstanbul'un merkezileşme çabasının dışında tutabilmektir. Bu yüzden de Hicaz seferi arifesinde, İstanbul'daki temsilcisinden, Mısır'a özerklik sağlayacak olan imtiyazlı eyalet statüsünün tanınmasının mümkün olup olmadığını padişaha sormasını istedi.²¹⁸ Eğer bu mümkün değilse, Mısır'ın savunması için coğrafi öneme sahip olduğunu düşündüğü Sayda eyaletinin kendisine verilmesini talep etti.²¹⁹ Çünkü Mehmet Ali Paşa için ordusunun büyük bir kısmı Hicaz'dayken, iktidarına yönelik olası bir Osmanlı saldırısına karşı Mısır'ın nasıl savunulacağı konusu önemli bir sorundu. Sayda, olası bir müdahalenin Mısır'a ulaşmadan engellenebilmesi açısından önemliydi. Dolayısıyla, söz konusu statünün ya da eyaletin talep edilmesinin altında Paşa'nın iktidarını koruma gayesinin yattığını söylemek mümkündür.

Bu talepler II. Mahmut tarafından kabul edilmediyse de Osmanlı'yla bir çatışmaya girmemek için padişahın askeri yardım talebini kabul eden Mehmet Ali Paşa, Hicaz'a bir sefer düzenlemeye karar verdi. Tosun Paşa'nın komutanlığını üstleneceği bir orduyu Hicaz'daki ayak-

216. Dodwell, a.g.e., s. 43.

217. İbrahim, "The Egyptian Empire, 1805-1885" s. 200.

218. Butrus Abu-Manneh, "Mehmed Ali Paşa and Sultan Mahmud II: The Genesis of a Conflict" *Turkish Historical Review*, Cilt 1 (2010), s. 6'dan: Asad Jibrail Rustum, *A Calendar of State Papers from the the Royal Archives of Egypt Relating to the Affairs of Syria*, Cilt 1, Beyrut, The American Press, s. 1943, s. 2.

219. Abu-Manneh, a.g.e., s. 6.

lanmayı bastırarak, bölgede Osmanlı egemenliğini yeniden tesis etmekle görevlendirdi.

1811'de başlatılan Hicaz seferinin ilk aşamasında herhangi bir başarı elde edemeyen Mısır ordusu²²⁰ 1812 yılından itibaren durumu lehine çevirerek Mekke, Medine ve Cidde'de kontrol sağlamaya başladı. Ancak söz konusu topraklardaki Vahabi güçleri tamamen yok edilememişti. Bunun üzerine, 1813 yılında Mehmet Ali Paşa bizzat Hicaz'daki Mısır ordusunu yönetmek için bölgeye gitti. Hicaz'da geçirdiği iki yıllık süre içerisinde, bölgeyi neredeyse tamamen denetim altına almayı başardıysa da 1815'ten itibaren Mısır güçleri ve Vahabiler arasındaki çatışmalar yeniden başladı. Bunun üzerine, 1816 yılında Hicaz'a giden İbrahim Paşa ancak iki yıllık bir mücadelenin sonunda, Mekke, Medine ve Cidde'deki Vahabi etkisini uzunca bir süreliğine ortadan kaldırdı. İstanbul, söz konusu başarısından dolayı İbrahim Paşa'yı Hicaz'a vali olarak atadı.

Sonuçta, bölgenin yönetiminin İbrahim Paşa'ya bırakılmasıyla Mehmet Ali Paşa'nın nüfuz alanı Hicaz'a doğru genişledi. Böylece, bölgesel nüfuz alanının oluşturulması için önemli bir adım atılmış oldu. Ayrıca, Hicaz'daki Vahabi isyanının Mısır güçleri tarafından bastırılmış olması ve kutsal topraklarda Osmanlı egemenliğinin yeniden tesis edilmesi, Mehmet Ali Paşa'nın Babiâli nezdinde itibar kazanmasına yol açtığı gibi,²²¹ İslam dünyasındaki saygınlığını da artırdı.²²²

Mora Seferi

1821'de Eflak-Boğdan'da Osmanlı egemenliğine karşı ortaya çıkan ve daha sonra Mora'ya da sıçrayan Yunan isyanı, Vahabi başkaldırısının dini referanslarından farklı olarak, milliyetçi yanı ağır basan bir niteliğe sahipti. İsyanın, Avrupa devletlerinin görece tarafsız kalmayı tercih ettikleri 1821-1824 arası dönemi kapsayan ilk aşamasında, Osmanlı ordusu söz konusu ayaklanmayı bastırmaya çalıştıysa da, herhangi bir sonuç alınamadı.

1824 yılına gelindiğinde, II. Mahmut, isyanı bastırma konusunda merkezi güçlerin yetersiz olması nedeniyle, tıpkı Hicaz'da olduğu gibi, Mora'da da Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı. Hicaz'da önemli bir başarı elde eden Mısır ordusu, 1820'lerden itibaren Mehmet Ali Paşa'nın öncülüğünde hem nicelik hem de nitelik olarak kayda değer bir ilerleme gerçekleştirmekteydi. Dolayısıyla, söz

220. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, s. 27.

221. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 54

222. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, s. 28.

konusu dönemde Mehmet Ali Paşa Osmanlı coğrafyasındaki en önemli askeri güce sahipti. Bu açıdan da Mısır ordusu, Yunan isyanını bastırabilecek potansiyele sahip tek güç olarak görülüyordu.

II. Mahmut, Mora konusunda yardım talep ederken, Paşa'yı asker göndermeye ikna edecek birtakım tavizler de verdi. İsyanın bastırılmasında yapacağı katkılara karşılık, Girit ve Mora valilikleri, Hicaz'da Osmanlı lehine başarı kazanan İbrahim Paşa ve dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın idaresine bırakılacaktı.²²³ Bu ödünleri de alınca, Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'nın komuta edeceği Mısır ordusunu ve donanmasını Mora'daki isyanı bastırmak üzere harekete geçirdi.²²⁴ Mısır ordusu ve donanması, 1825'de Mora'ya ulaştı.

Mora'ya asker ve donanma gönderme kararı alınmasının asıl nede-nini, Mehmet Ali Paşa'nın söz konusu seferi 1820'lerin başından itibaren Mısır'da kurulan düzenli ordunun gücünün sınanabileceği önemli bir fırsat olarak görmesi oluşturmaktaydı.²²⁵ Gerçekten de Mısır ordusunun Mora'daki başarısı, ilerleyen dönemde, Paşa'nın Suriye'ye seferinin esin kaynağı oldu.

İbrahim Paşa, 1825-1826 arasında bazı bölgelerde isyanın bastırılması açısından önemli başarılar kazandı. Bu başarının ardından, Mehmet Ali Paşa, Suriye'nin²²⁶ yönetiminin kendisine verilmesini talep etmeye başladı. Daha önce sadece Sayda'nın idaresini isterken, şimdi Suriye'nin tamamının kendisine bırakılmasını talep ediyordu. Bu durum, Paşa'nın 1810'lara oranla 1820'lerde Mısır'da daha etkin ve sağlam bir yönetim mekanizması yerleştirebilmesine karşılık, Rumeli'deki milliyetçi ayaklanmaların İstanbul'u daha fazla yıpratıyor olmasından kaynaklanıyordu. Yani, Mısır'da her açıdan merkezi bir yapılanmaya doğru gidilirken, İmparatorluk parçalanma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu yüzden de, II. Mahmut'un vaat ettiğinden daha fazlasını talep edebilecek uygun bir konjonktür yakalanmıştı.

Öte yandan, Mora seferinin uzun sürmesi ve bunun getirdiği yük Mısır maliyesini zorlamaktaydı. 1824'ten 1827'ye kadar, II. Mahmut Mora'daki ayaklanmayı neredeyse sadece Mısır'dan gelen birlikler sayesinde bastırabilmişti. Hatta, II. Mahmut, Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarının da Mısır tarafından karşılanmasını emretmişti. Bu

223. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 128.

224. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 51.

225. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 45.

226. Suriye olarak adlandırılan bölge, 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı eyalet sisteminde Halep, Şam, Sayda ve Trablusşam eyaletlerinden oluşmaktaydı. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'ye ilişkin talepleri bu dört eyaleti kapsamaktaydı. Bkz. Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s. 9-14.

amaçla, İmparatorluk donanması belli aralıklarla İskenderiye limanına gönderiliyor; donanmanın bakım ve teçhizat gibi ihtiyaçları orada gideriliyordu. İmparatorluğun bu acziyetinin, ilerleyen dönemde, Paşa'nın İstanbul'a karşı daha "cüretkâr" bir politika izlemesinde etkili olduğu düşünülebilir. Kısacası, Mora'daki isyanının bastırılmasının maliyeti tamamen Mısır'a yüklenmişti. Söz konusu durum da, Mehmet Ali Paşa ile II. Mahmut arasında savaşın yönetilme tarzına ilişkin önemli bir anlaşmazlık doğurmaktaydı.

Diğer yandan Mısır güçlerinin Mora'daki başarısı, Avrupa diplomasisini harekete geçirdi.²²⁷ Yunan isyanının denetim altına alınması, Avrupa devletlerinin konuya müdahil olmasına yol açtı. Dolayısıyla, Osmanlı'nın iç meselesi olan ayaklanma, uluslararası bir nitelik kazandı. Ayaklanmanın ilk aşamasında statükodan yana olan Büyük Güçler'in politika değiştirerek Yunan isyanını desteklemesiyle, denge Osmanlılar aleyhine döndü. Büyük Güçler'in uzlaşması sonucunda, 1827 yılında Navarin Limanı'na giren İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları, Osmanlı-Mısır donanmasına baskın yaptılar. Navarin baskını, İstanbul'un Yunan isyanını kontrol altına alması konusunda önemli bir kırılma yarattı. Gerçekten de bu tarihten itibaren, tedrici olarak Yunanistan'ın bağımsızlığına giden kapı aralandı.

Mısır donanması, bu baskında büyük zarar gördü. II. Mahmut'un izni olmaksızın ordusunun ve donanmasının Mısır'a dönmesi emrini veren²²⁸ Mehmet Ali Paşa'nın bu hamlesi, Osmanlı'ya karşı sergilediği ilk itaatsizlik eylemi oldu. Böylece, Mora konusunda üç yıl boyunca süren işbirliği sona erdi ve yerini çatışmaya bıraktı. Dolayısıyla, 1827 yılı, Yunan isyanının başarıyla sonuçlanmasında bir dönüm noktası olduğu kadar, Mehmet Ali Paşa'nın Babiâli'yle ilişkilerinde de bir kırılmaya işaret etmektedir. Gerçekten de takip eden süreçte, Paşa'nın Osmanlı'ya karşı uzlaşmaz bir tavır sergilemeye başladığını söylemek mümkündür.

İlerleyen süreçte, II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasındaki uzlaşmazlığı bir çatışmaya dönüştürecek önemli gelişmeler ortaya çıktı. Örneğin, İstanbul'un 1828 yılında Rusya'ya karşı 1828-29 Savaşı'nda kullanılmak üzere Mısır'dan talep ettiği askeri yardıma olumlu yanıt verilmedi; bunun yerine para yardımıyla bulunulabileceği dile getirildi.²²⁹ Daha sonra, Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren Edirne Antlaşması'nın 1829'da imzalanmasının ardından, Mehmet Ali Paşa, Mora artık elden çıktığı için, Girit ve Suriye'nin kendi idaresine ve-

227. Armaoğlu, a.g.e., s. 174.

228. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, s. 48-49.

229. Abu-Manneh, a.g.e., s. 9.

rilmesi hususunu yeniden talep ettiyse de, II. Mahmut, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında istenen yardımlara olumlu yanıt alınamadığı gerekçeyle, sadece Girit valiliğinin verilebileceğini bildirdi.²³⁰

Mehmet Ali Paşa'nın Girit valiliğiyle yetinmeyeceğini ortaya koyması üzerine, II. Mahmut, Paşa'yı Mısır'dan uzaklaştıracak bir plan hazırlamaya başladı.²³¹ Plana göre, Mısır'da bir isyan çıkarılacak, eski sadrazamlardan Selim Paşa Şam valisi olarak atanacak ve Selim Paşa Mehmet Ali Paşa'nın güçlerini bastıracaktı. Babıâli'deki casusları aracılığıyla padişahın kendisini Mısır'dan uzaklaştırmaya yönelik bir girişimde bulunmasının an meselesi olduğunu öğrenen Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın savunmasında çok önemli olduğunu düşündüğü Suriye'ye saldırmak için bir bahane aramaya başladı. Nitekim, 1831 yılından itibaren, Paşa, Suriye topraklarına yönelik bir sefer hazırlığına girişti. Bu tarihten itibaren, Mehmet Ali Paşa ile İstanbul arasında 1841 yılına kadar sürecektir bir mücadele başladı.

“İşbirliği”nden Mücadeleye

II. Mahmut'un Mehmet Ali Paşa'yı Mısır valiliğinden azletmeye yönelik girişimi başarılı olmamıştı. Fakat Paşa'nın her an tasfiye edilebileceğine ilişkin korkusunun artmasına yol açtı. Elbette ki, bu korku maddi bir temele dayanıyordu; İstanbul, Mısır valiliğini Osmanlı'nın rızası olmaksızın ele geçiren Mehmet Ali Paşa'yı birçok kez iktidardan uzaklaştırmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştı.

Öte yandan, 19. yüzyılın ilk yarısında Rumeli ve Anadolu'daki nüfuzlu âyanları tasfiye eden ve merkezîyetçi bir idari yapı inşa etmeyi kısmen başaran II. Mahmut, 1820'lerin sonunda, Arap eyaletlerindeki âyanları da ortadan kaldırarak, İstanbul'un söz konusu coğrafyadaki otoritesini yeniden kurmak için harekete geçti. Bu amaçla, 1749'dan beri Bağdat'taki Memluk yönetimini temsil eden Davut Paşa iktidardan uzaklaştırıldı; yerel unsurlar temizlenerek Şam ve Halep eyaletlerine merkezden valiler atanmaya başlandı.²³² Dolayısıyla, II. Mahmut'un merkezi örgütlenmesinin Arap eyaletlerine sirayet etmesi, sıranın Mısır'a da geleceğinin işareti olabilirdi.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki egemenliğini güvence altına alabilmek için Anadolu ile Mısır arasında tampon bölge oluşturduğunu

230. T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, Cilt 11, y.y., Hayat Yayınları, 1967, s. 172.

231. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V: *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 128-129.

232. Abu-Manneh, a.g.e., s. 10-11.

düşündüğü Suriye'nin kendi idaresine bırakılması konusunda ısrarcıydı. Mısır'da merkezi iktidarın kurulduğu Firavunlar döneminden itibaren, ülkedeki hemen hemen her iktidar Suriye coğrafyasını kendi sınırlarına dahil etmeye çalışmıştı. Çünkü Mısır'ın olası yabancı istilalara karşı bir geçiş yolu olduğu düşünülen Suriye'ye hâkim olarak korunabileceği düşünülüyordu. Mehmet Ali Paşa da zaman zaman Suriye'ye ilişkin talebini dile getirmiş; fakat İstanbul'dan olumlu bir yanıt alamamıştı. Dolayısıyla, Suriye'nin İstanbul'un rızasıyla elde edilemeyeceği aşikârdı. Söz konusu bölge ancak askeri yöntemlerle ele geçirilebilirdi.

Suriye, birçok özelliği nedeniyle Mısır için büyük bir önem taşımaktaydı.²³³ Birincisi ve en önemlisi, II. Mahmut'un 1826'da yeniçerileri tasfiye ederek yeni bir düzenli ordu kurmayı başarmış olması, Paşa'nın Mora'daki itaatsizliğinin intikamını almaya yönelik bir girişimde bulunmasına yol açabilirdi. Böyle bir durumda, Osmanlıyla Mısır arasındaki karşı karşıya gelme öncelikle Suriye'de gerçekleşeceğinden, Suriye'nin tampon bölge olarak Mısır'ın egemenliğinde olması büyük bir önem taşımaktaydı. İkincisi, Suriye zengin hammadde kaynakları nedeniyle, Mısır donanması için gerekli kereste ihtiyacının karşılanabileceği bir bölgeydi. Çünkü Mısır, Suriye'nin aksine, donanma inşası için ihtiyaç duyulan ormanlık arazilere sahip değildi. Üçüncüsü, Suriye, modern Mısır ordusu için gerekli asker ihtiyacının karşılanabilmesi açısından da önemliydi. Daha önce aynı amaçla Sudan'a da sefer düzenlenmiş; fakat Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimin kilit unsurları olan Mısırlı fellahları askere almak zorunda kalmıştı. Eğer, Suriye, Mısır'ın denetimine girerse, elde edilebilecek insan gücü sayesinde Mısır ordusunun askeri kapasitesinde önemli bir artış yaratılabilirdi. Dördüncüsü ise, Suriye, 1820'lerden itibaren tarım, sanayi ve ticaretteki yeniliklerle gelişmeye başlamış Mısır ekonomisi için yeni bir pazar olma özelliğine sahipti. Suriye, coğrafi yakınlığı nedeniyle, ekonomik açıdan Mısır'ın doğal genişleme alanı olarak görülmekteydi. Bunun yanı sıra, Suriye, Paşa'nın denetimine girdiği takdirde, bu bölgeden toplanacak vergiler de Mısır'ın gelirini önemli oranda artıracaktı. Böylelikle, ekonomik, askeri, toplumsal ve siyasal alanda başlatılan reform hamlelerinin bir adım öteye taşınmasına yardım edebilecek gelire sahip olunacaktı.

Bu sebepler, Mehmet Ali Paşa'yı Suriye seferine yönlendiren ana etkenlerdi. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın Suriye seferi için ileri sür-

233. Cleveland, a.g.e., s. 83; Toledano, "Muhammad Ali Pasha" s. 426; Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 166; Abu-Manneh, a.g.e., s. 14 ve Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 196-197.

düğü görünürdeki neden, Mısır'dan kaçarak Sayda valisi Abdullah Paşa'nın himayesine sığınan Mısırlı kaçakların iadesi talebine, Abdullah Paşa'dan olumlu bir yanıt alamamasıydı.²³⁴ Bunun üzerine, 2 Kasım 1831'de İbrahim Paşa'nın komuta ettiği Mısır ordusu, Mehmet Ali Paşa'nın emriyle, karadan ve denizden olmak üzere iki koldan Suriye'ye doğru yola çıktı.

Mısır ordusu kısa zamanda başarı gösterdi. 8 Kasım'da Yafa, 13 Kasım'da da Hayfa ele geçirildi. 26 Kasım'da ordu, Sayda eyaletine bağlı Akka'ya vardı. Fakat Abdullah Paşa ile Mehmet Ali Paşa güçleri arasında Akka'daki çarpışma, diğer bölgelerdeki gibi kısa zamanda sonuç vermedi. Akka, yaklaşık altı aylık bir çatışmanın sonunda ele geçirilebildi.

Ancak İmparatorluğa karşı savaş açmış Mehmet Ali Paşa, Akka kuşatması sırasında dahi padişahın kendisini affetmesi için yalvarıyor ve ondan "asi" ilan edilmeden Suriye'yi kendisine vermesini talep ediyordu.²³⁵ Dolayısıyla, hâlâ padişahın onayıyla bölgeye sahip olabilmenin yolunu arıyordu. Fakat İmparatorluğa karşı savaş açmış ve İmparatorluk topraklarının bir kısmını işgale girişmiş bir Osmanlı valisinin söz konusu talebini İstanbul'un kabul etmesi durumunda, bu olay İmparatorluğun farklı coğrafyalarında ortaya çıkacak benzer girişimler için örnek teşkil edebilirdi. O yüzden de bu talepler kabul görmedi.

İstanbul, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'yi işgal girişimine tepki vermekte bir hayli geç kalmıştı. İlk etapta, Mısır ordusunun durdurulması görevi, yerel yöneticilere bırakıldı. Fakat II. Mahmut, Mart 1832'de Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'yı "asi" ilan ederek, görevlerinden azletti.²³⁶ Mehmet Ali Paşa'nın yerine, Edirne valisi Ağa Hüseyin Paşa'nın Cidde, Girit ve Mısır paşalıklarına atandığı ilan edildi.²³⁷ Hatta, Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın isimleri, her sene hangi eyaletin kim tarafından yönetileceğini ilan eden Osmanlı atama defterinden de çıkarıldı. Bu durum, Mehmet Ali Paşa'yla İstanbul arasındaki iplerin artık tamamen koptuğu anlamına gelmekteydi.

Mısır ordusu, İstanbul'u dinlemeyerek Akka'yı ele geçirdikten sonra Suriye içlerine doğru ilerlemeye devam etti. Yerel halkın direnişiy-

234. Mustafa Nuri, *Netayic ül-Vukuat, Cilt 3-4: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Neşet Çağatay (Haz.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 270.

235. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 70.

236. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmanlı, e Yayınları, 1983, s. 62.

237. Virgina Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 390.

le karşılaşmayan ve bazı yöneticilerin de desteğini kazanan İbrahim Paşa,²³⁸ 16 Haziran 1832'de Şam'ı ele geçirdi. Akabinde, Mısır kuvvetleri, Osmanlı kuvvetlerini 8 Temmuz'da Humus'ta ve 29 Temmuz'da Antakya sınırları içerisindeki Belen Geçidi'nde olmak üzere iki kez yenilgiye uğrattı.²³⁹ Humus ve Belen zaferleri, Suriye seferinin önemli bir merhalesinin sona erdiğine işaret ediyordu. Özellikle, Belen Geçidi'nde kazanılan zafer artık Anadolu'nun kapılarının Mısır ordusuna açıldığı anlamına geliyordu. Mısır ordusu, Anadolu'ya rahatça ilerleyebilirdi.

Humus ve Belen galibiyetlerine rağmen, İstanbul'un ve özellikle de II. Mahmut'un barışa yanaşmayacağına inanan İbrahim Paşa, bu düşüncesini Mehmet Ali Paşa'ya yazdığı mektupta, "II. Mahmut tahtta kaldığı sürece bir uzlaşmaya varılabileceğini sanmıyorum" diyerek ifade ediyordu.²⁴⁰ Dolayısıyla İbrahim Paşa'ya göre, babasının ve kendi taleplerinin önündeki en büyük engel, Suriye'ye sefer düzenleyerek tamamen karşılarna aldıkları II. Mahmut'tu. İlerleyen süreçte, İbrahim Paşa ile Mehmet Ali Paşa arasındaki yazışmalarda da açıkça görüleceği üzere, II. Mahmut'un tahttan indirilmesi konusu yeniden gündeme gelecekti.

Bunun yanı sıra, İbrahim Paşa, İstanbul'u daha fazla köşeye sıkıştırarak, Mehmet Ali Paşa'nın talepleri doğrultusunda yeni bir düzenleme yapılabileceğine inanıyordu. Ancak Suriye'nin tamamen ele geçirilmiş olması, söz konusu taleplerin karşılanması için yeterli değildi. İbrahim Paşa'nın öncülüğündeki kuvvetler, Suriye'nin fethinin ardından, 31 Temmuz 1832'de Toros Dağları'nı aşip Tarsus ve Adana'yı ele geçirdi. Bu sırada, İstanbul, Mısır ordusunun hızlı ve başarılı ilerleyişi karşısında yeni askeri önlemler almak zorunda kaldı. II. Mahmut, Sadrazam Reşit Mehmet Paşa komutasında seksen bin kişilik bir ordu oluşturdu.

Suriye topraklarını ele geçirmiş olmasına rağmen, İbrahim Paşa'nın Anadolu'ya doğru ilerlemesi, bazı tarihçiler tarafından söz konusu seferin bir bağımsızlık savaşı olarak yorumlanmasına yol açmıştır.²⁴¹ Oysa Mehmet Ali Paşa, temel olarak Suriye'ye sahip olmak ve Mısır'da kalıcı bir hâkimiyet elde etmek peşindeydi. Hatta, Mısır'ı bağımsız bir ülke olarak yönetmek gibi bir niyeti olmadığını ifade et-

238. Suriye seferinin başarılı olmasının nedenlerinden birisi, Mısır kuvvetlerinin işgale giriştiği coğrafyada etkin bir muhalefetle karşılaşmamış olmasıydı. Armaoğlu, a.g.e., s. 198.

239. Anderson, a.g.e., s. 96.

240. Asad Jibrail Rustum, *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1841*, Beyrut, The American University of Beirut Press, 1936, s. 47-48.

241. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammed Ali*, s. 123 ve Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 196-197.

mişti.²⁴² Aslında bağımsızlık fikri Mehmet Ali Paşa tarafından değil, İbrahim Paşa tarafından dile getirilmekteydi ve bu konuda babasına baskı yapmaktaydı. Oysa, Mısır ordusunun Osmanlılara karşı üst üste kazandığı zaferlerden sonra, ele geçirilen şehirlerin imamları cuma hutbelerinin Mehmet Ali Paşa adına mı yoksa II. Mahmut adına mı okutulacağını sorduklarında, Mehmet Ali Paşa, padişahın adının kullanılmaya devam edilmesi emrini vermişti.²⁴³ Çünkü bu süreçte Mısır'ın bağımsızlığının anlamlı bir seçenek olmadığı düşünülüyordu.²⁴⁴ Mısır, bağımsız bir ülke olduğu takdirde, Büyük Güçler'in askeri müdahalesine açık bir bölge haline gelebilirdi.²⁴⁵ Dolayısıyla, Mısır'daki Osmanlı hâkimiyeti, herhangi bir Avrupa devletinin olası bir saldırısını önleyebilmek açısından hayli önemliydi. O yüzden de hedef, bağımsızlık kazanılması ya da Osmanlı saltanatının ele geçirilmesi değildi.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kalıcı bir hâkimiyet kurmasının önündeki en büyük engelin, II. Mahmut olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de, Konya Savaşı başlamadan önce, bu düşüncesini İbrahim Paşa'ya yazdığı mektupta, "Şam ve Halep müftülerinden II. Mahmut'un yerine oğlu Abdülmecit'in tahta çıkmasının uygun olacağına ilişkin bir fetva alınması gerektiği"ni vurgulayarak dile getirmekteydi.²⁴⁶

İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu ile Reşit Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 21 Aralık'ta Konya'da karşılaştılar. Osmanlı ordusu, asker sayısı açısından Mısır ordusunun neredeyse iki katıydı. Fakat Mısır'ın düzenli birlikleri, Osmanlı ordusundan çok daha iyi örgütlenmişti. Gerçekten de Suriye seferi boyunca önemli başarılar elde eden Mehmet Ali Paşa'nın yeni ve iyi eğitilmiş düzenli ordusu Konya Savaşı sırasında da gücünü gösterdi. Savaş sırasında, özellikle Reşit Mehmet Paşa'nın esir alınması, Osmanlı ordusunun dağılmasına ve İbrahim Paşa'nın büyük bir zafer kazanmasına neden oldu.

Konya Savaşı'nın hezimetle sonuçlanması, o ana kadar Osmanlı'nın iç meselesi olarak mütalaa edilen Mısır sorununa uluslararası bir bo-

242. Abu-Manneh, a.g.e., s. 16.

243. Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 70-71. İmparatorluk sınırları içerisinde bulunan bütün yerleşim yerlerinde her cuma namazında padişah adına hutbe okunması, tebaanın padişahın hükümlerini tanıdığına ve padişahın otoritesinin meşruiyetine dair önemli bir göstergesiydi. Padişahın adına hutbe okunmasının yanı sıra, Osmanlı hanedanının kullandığı diğer meşruiyet araçları için bkz. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, 2004, s. 147-154.

244. Aksan, a.g.e., s. 395-396.

245. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha" s. 167.

246. Abu-Manneh, a.g.e., s. 18'den: Asad Jibrail Rustum, *A Calender of State Papers from the Royal Archives of Egypt Relating to the Affairs of Syria*, Cilt 2, Beyrut, The American Press, 1943, s. 184 ve Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 224-225.

yut kazandırdı. Konya zaferinin ardından, Kahire'deki İngiliz ve Fransız temsilcileri Mehmet Ali Paşa'ya Suriye'nin idaresini garanti edecek bir anlaşma karşılığında, birliklerini geri çekmesi konusunda baskı yaptılarsa da herhangi bir sonuç alınamadı.²⁴⁷

Bu sırada İngiltere, İstanbul'un askeri yardım taleplerine olumlu cevap vermekten kaçınıyordu. Aslında İngiltere, Mehmet Ali Paşa isyanının kendisi açısından sakıncalarını gördüğü halde, Avrupa'daki 1830 devrimlerinden dolayı hareketsiz kaldı. 1830 devrimleri nedeniyle, Avrupa'daki sorunlarla uğraşan İngiltere, ilk etapta Suriye'deki gelişmelerle doğrudan ilgilenmedi. Bu yüzden de İstanbul'un askeri yardım talebine olumlu bir cevap vermedi. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Mehmet Ali Paşa'ya karşı İstanbul'un desteklenmesi gerektiği fikrini savunsa da, yardım konusunda İngiliz kabinesini ikna edemiyordu. İngiltere'nin bu politikası ancak Osmanlı-Rus ittifakı gerçekleştikten sonra değişti.²⁴⁸

Konya zaferinin ardından, İbrahim Paşa, Babiâli'ye karşı işbirliği yapabileceğini düşündüğü Reşit Mehmet Paşa'ya "ne babasının ne de kendisinin Osmanlı tahtına talip olduklarını, aksine, İstanbul'a ilerleyip, II. Mahmut'un yerine Abdülmecit'i tahta çıkarmak niyetini taşıdıkları"nı dile getiriyordu.²⁴⁹ Çünkü İbrahim Paşa, İstanbul'la bir anlaşma sağlansa bile, II. Mahmut'un düşmanlığının bitmeyeceğini düşünüyordu. Eğer İbrahim Paşa başkente ilerleyip Abdülmecit'i tahta çıkarabilseydi, Alemdar Mustafa Paşa'nın Osmanlı tarihinde oynadığına benzer bir role sahip olacaktı.²⁵⁰ Oysa Osmanlı saltanatının kaderini değiştiren ilk ve son taşra âyanı Alemdar Mustafa Paşa oldu.

İbrahim Paşa, Konya zaferinden sonra, hızla İstanbul'a ilerlemek istediğini Mehmet Ali Paşa'ya bildirdiyse de bu talebi reddedildi.²⁵¹ Mehmet Ali Paşa da tıpkı oğlu gibi II. Mahmut'un tahttan indirilmesi gerektiğini düşünüyordu ama en azından söz konusu süreçte bunun yolunun İstanbul'a ilerlemekten değil, padişahın meşruiyetinin zedelenmesine vesile olacak siyasi hamlelerde bulunmaktan geçtiğine inanıyordu. Bu açıdan, Mehmet Ali Paşa'nın ulemadan II. Mahmut'un saltanatının meşru olmadığına ilişkin fetva alınması yönündeki ısrarı, İbrahim Paşa'yla arasındaki fikir ayrılığına işaret etmekteydi.

247. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975, s. 62-63.

248. Anderson, a.g.e., s. 97.

249. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 225.

250. A.g.e., s. 225.

251. Anderson, a.g.e., s. 99.

İbrahim Paşa, Mehmet Ali Paşa'dan İstanbul'a ilerlemesine ilişkin herhangi bir emir gelmemiş olmasına rağmen, yine de ordusunu harekete geçirdi. 2 Şubat 1833'te Mısır ordusu, Osmanlı payitahtından sadece üç yüz elli kilometre uzaklıktaki Kütahya'ya kadar ulaşmıştı. İbrahim Paşa, babasına yazdığı mektupta bu davranışını şöyle gerekçelendiriyordu: "Sultan Mahmut yaşadığı sürece bize zarar vermek isteyecektir. Bu yüzden de bizim görevimiz onu tahttan indirerek yerine Abdülmecit'i geçirmek olmalıdır."²⁵²

Mısır ordusunun, Kütahya'ya ulaşması üzerine, İngiliz desteğinden umudunu kesen II. Mahmut, İstanbul'daki Rus temsilcisinden askeri yardım konusunda talepte bulundu. Bunun üzerine, 20 Şubat 1833'te Rus donanması Boğaz'a geldi ve Rus askerleri de Hünkâr İskeleyi'ne yerleştiler.²⁵³ Rus askerlerinin İstanbul'a gelmesi, İngiltere ve Fransa tarafından büyük bir tedirginlikle karşılandı. O tarihe kadar, söz konusu meselede doğrudan yer almayan bu iki Büyük Güç, İmparatorluğun daha fazla Rus eksenine kaymasını önleyebilmek için, Mehmet Ali Paşa'ya II. Mahmut'la anlaşması yönünde baskı yapmaya başlayacaklardır. Böylelikle, Mısır ordusu Kütahya'da kamp kurmuşken, Kahire ile İstanbul arasında geçici bir uzlaşma sağlandı.

Rus kuvvetlerinin İstanbul'a ulaşmasının ardından, Şubat 1833'te Mehmet Ali Paşa barış koşullarını padişaha ilettiler. Mısır ordusunun başarılarından cesaret alarak, artık Suriye'nin yanı sıra Adana'nın da kendisine verilmesini istiyordu.²⁵⁴ Fakat arkasına Rus desteğini aldığını düşünen Babiâli, Paşa'nın bu isteğini kabul etmeye yanaşmadı.

Rus birliklerinin İstanbul'da bulunmasından rahatsızlık duyan Fransa ise, Mehmet Ali Paşa'yla irtibat kurarak, İstanbul'daki maslahatgüzarı aracılığıyla Babiâli'ye, Adana hariç Suriye'nin Paşa'ya bırakılması durumunda, Mısır birliklerinin çekileceğine ilişkin garanti verdi.²⁵⁵ Buna karşılık, Babiâli'ye Rus kuvvetlerini İmparatorluk topraklarından çıkarması şartını getiriyordu. Ertesi gün, Fransız temsilci, Mehmet Ali Paşa'ya, İbrahim Paşa'nın birliklerini geri çekmemesi durumunda, Mısır'ın İngiltere ve Fransa tarafından ablukaya alınacağını dile getiren bir mektup sundu.²⁵⁶ Taleplerinin karşılanmayacağını düşünen Mehmet Ali Paşa, 9 Mart'ta, Babiâli'ye, Adana kendisine bırakılmadığı takdirde, Mısır güçlerinin İstanbul'a ilerleyeceğini ifa-

252. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 226.

253. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, s. 63.

254. Anderson, a.g.e., s. 99.

255. A.g.e., s. 100-101.

256. A.g.e., s. 111.

de eden bir ulti-matom verdi. Bir ay öncesine kadar İbrahim Paşa'nın İstanbul'a doğru ilerleme fikrine muhalefet eden Mehmet Ali Paşa, şimdi, Babıâli'yi başkenti kuşatmakla tehdit ediyordu. Başkenti kuşatma fikrine daha önce sıcak bakmayan Mehmet Ali Paşa'nın düşünce-sini değiştirmesinin temel nedeni, işgal edilen yerlerde ve Anadolu'da II. Mahmut'un iktidarına karşı kapsamlı bir muhalif hareket yarata-mamış olmasıydı.

Bu süreçte Babıâli, Mısır ordusunun İstanbul'a doğru ilerlemesi durumunda, başkentin savunmasına ilişkin büyük bir endişe taşı-maktaydı. Çünkü Rusya, İstanbul'da bulunan kuvvetlerinin başken-tin savunulması için yeterli olmadığını, asker takviyesinin de zaman alacağını dile getiriyordu.²⁵⁷ İngiltere ve Fransa ise, eğer İstanbul'un başarıyla savunulması olasılığı yoksa, Mehmet Ali Paşa'nın talepleri-nin karşılanarak, bu sorunun çözüme kavuşturulmasından yanaydılar. Her iki güç de İstanbul'a bu yönde daha fazla baskı yapmaya başladı.

Bunun üzerine, Büyük Güçler'in askeri desteğini alamayan Babıâli, 30 Mart'ta müzakere şartlarının görüşülmesi için oluşturulan bir he-yeti, İbrahim Paşa'nın Kütahya'daki kampına gönderdi. Görüşmelerin sonucunda, II. Mahmut, Anadolu'nun bütün vezir, mirmiran, molla, naib, mütesellim, voyvoda, âyan ve diğer memurlarına hitaben yazı-lan 6 Mayıs 1833 tarihli genel bir fermanla, Mehmet Ali Paşa'ya Mısır, Hicaz ve Girit valiliklerinin; İbrahim Paşa'ya da Sayda, Şam, Trablus-şam ve Halep eyaletleri ile Adana'nın "muhasallığının"²⁵⁸ verildiğini ve yakın zamanda vuku bulmuş olaylara dahil olanların affedildiklerini ilan etti.²⁵⁹ Böylece, Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'la mücadelesinin ilk aşaması sona ermiş oluyordu.

Literatürde genellikle İstanbul ile Kahire arasındaki savaşın "Kü-tahya Antlaşması"yla sona erdiği dile getirilmektedir.²⁶⁰ Oysa, Şinasi Altundağ ve Muhammet Hanefi Kutluoğlu, konuyla ilgili kaleme al-dıkları çalışmada, II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasında resmen imzalanmış herhangi bir antlaşmanın olmadığını ileri sürmektedir-

257. A.g.e., s. 111.

258. Yani, İbrahim Paşa, Adana'da sadece vergi toplamakla yükümlü olacaktı.

259. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, s. 133-134 ve Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın Yeni Bir Değerlendirmesi" *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 17 (1997), s. 283-284.

260. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 55; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorlu-ğu ve Modern Türkiye*, Cilt II: *Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 1808-1975, s. 63; Armaoğlu, a.g.e., s. 205; Aksan, a.g.e., s. 395 ve A. A. Paton, *A History of the Egyptian Revolution: From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali*, Cilt 2, Londra, Trübner&Co., 1870, s. 101.

ler.²⁶¹ Mehmet Ali Paşa'yla savaşı sona erdiren temel belge, yukarıda değinilen padişah fermanıdır. Zaten, padişah ile "asi" bir vali arasında herhangi bir antlaşmanın imzalanarak, karşılıklı taahhütlerde bulunulması Osmanlı yönetim geleneğinde varolan bir uygulama da değildir.²⁶² Dahası bu ferman bir muahedeyi ilan etmek gayesiyle değil, söz konusu eyaletlerin Mehmet Ali Paşa'ya ve İbrahim Paşa'ya bırakılmasının Padişah'ın bir lütfu olduğunu göstermek, Anadolu'da genel af ilan ederek mücadele esnasında Mehmet Ali Paşa'yla işbirliği yapmış olan halkı kuşkulandırmamak ve bozulan asayiş düzeltebilmek amacıyla hazırlanmıştır.²⁶³ Nasıl ki daha öncesinde Mehmet Ali Paşa'nın valiliği her yıl padişah fermanıyla teyit ediliyorsa, Suriye'de yer alan ilgili eyaletlerin tevcihi de yine padişah fermanıyla gerçekleştirilmiştir.

Kahire ile İstanbul arasındaki çatışma, Mehmet Ali Paşa'nın isteklerinin büyük bir bölümünün karşılanmasıyla sona ermişti. Fakat yine de her iki tarafı tatmin etmeyen geçici bir uzlaşma sağlandığının altını çizmek gerekmektedir. Suriye'yi elde etmiş olmasına rağmen Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki valiliği hâlâ Padişah'ın iradesine bağlıydı. Çünkü Paşa, herhangi bir veraset imtiyazı elde edememişti. II. Mahmut ise asi valisine gereğinden fazla taviz verildiğini düşünüyordu. Suriye'nin Mehmet Ali Paşa'nın egemenliğine girmesi, Padişah'ın otoritesine hâlâ getirmişti. Dolayısıyla, II. Mahmut uygun bir konjonktür yakaladığı takdirde bu durumu tersine çevirmeye çalışacaktı.

1833 yılındaki uzlaşıdan sonra, II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasındaki ilk anlaşmazlık, Paşa'nın her sene İstanbul'a göndermekle yükümlü olduğu verginin miktarını azaltmasından kaynaklandı.²⁶⁴ Babiâli, sürekli olarak Mısır'ın gönderdiği vergi miktarının artırılması gerektiğini dile getirirse de Paşa bu konuda geri adım atmadığı için İstanbul daha fazlasını elde edemedi. Bir diğer anlaşmazlık ise 1834'te Nablus'ta İbrahim Paşa'nın yönetimine karşı ortaya çıkan ayaklanmaya II. Mahmut'un destek vermesiyle doğdu.²⁶⁵ II. Mahmut, söz konusu ayaklanmadan yararlanarak, Suriye topraklarını yeniden ele geçirebi-

261. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, s. 131-135 ve Kutluoğlu, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın Yeni Bir Değerlendirmesi" s. 265-287. Özellikle Kutluoğlu'nun çalışması, Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanması nedeniyle konu üzerine kaleme alınmış en yetkin eserlerden biridir. Ayrıca, Marsot da Mısır arşiv kaynaklarını kullandığı çalışmasında, Kütahya'da imzalanan resmi bir belge olmadığına dikkat çekmektedir. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 232. Diğer yandan Anderson da, her ne kadar bu minvalde bir iddiada bulunmasa da, "Kütahya Antlaşma"nın varlığından hiç söz etmemektedir. Anderson, a.g.e., s. 101.

262. Kutluoğlu, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın Yeni Bir Değerlendirmesi" s. 285.

263. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, s. 134.

264. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s. 139.

265. A.g.e., s. 139-140.

leceğini düşünüyordu. Bu amaçla, Osmanlı ordusunun Suriye sınırına doğru harekete geçmesi emrini verdi. Buna karşılık İbrahim Paşa da askerlerini Urfa'ya yakın bir bölgeye yerleştirdi. Fakat İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus temsilcileri, Mısır'la yeni bir savaş başlatılmaması yönünde Babıâli'ye baskı yaptılar.²⁶⁶ Büyük Güçler'den destek alınamadığı için, söz konusu anlaşmazlık, sıcak bir çatışmaya dönüşmedi. Zaten Nablus'taki ayaklanma da İbrahim Paşa tarafından bastırıldı.

1836 yılında ise, II. Mahmut, Mısır'a gönderdiği bir temsilcisi aracılığıyla, Akka dışında kalan Suriye topraklarının geri verilmesi şartıyla, Mısır ve Akka'nın idaresinin Mehmet Ali Paşa'ya bırakılabileceğini dile getirdi.²⁶⁷ Fakat Mehmet Ali Paşa, bu teklifi reddetti. Bundan sonra, kaybedilen toprakların müzakere yoluyla kazanılamayacağını düşünen II. Mahmut'un kendisi Mısır'a karşı bir savaş başlattı.

Mehmet Ali Paşa, 1838 yılının başlarında, artık ilerleyen yaşı yüzünden Mısır'daki konumunu/iktidarını, mümkün olduğunca kısa bir süre içerisinde kendisi ve ailesi için kalıcı bir hale getirmeyi amaç edinmişti.²⁶⁸ Bu amaç çerçevesinde, Mısır'ın bağımsızlığının ilan edilmesi durumunda, ülkelerinin nasıl bir tepki vereceğine ilişkin bilgi alabilmek gayesiyle Mısır'daki yabancı devletlerin konsoloslarıyla görüşmelerde bulundu.²⁶⁹ Gerçekten de Paşa artık Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmaya ve bağımsızlık talep etmeye karar vermişti. İstanbul'la girişilen askeri mücadele sonucunda, Mısır'a Osmanlı sınırları içinde imtiyazlı bir statü kazandırılmamıştı. Dolayısıyla, eğer Mısır'a Osmanlı sınırları içerisinde imtiyazlı bir statü kazandırılmıyorsa, bağımsızlık ilan edilmesi tek seçenek haline geliyordu. Fakat Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olan Büyük Güçler ve bilhassa İngiltere, bu isteğe destek vermedikleri için bu konuda somut bir adım atılamadı.

Diğer yandan, 1838 yılının sonlarında, II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa'ya 1833'te verdiği tavizleri Babıâli lehine çevirmek için harekete geçmeye niyetliydi. Tıpkı Mehmet Ali Paşa gibi, II. Mahmut da bu konuda Büyük Güçler'in desteğini almaya çalıştı. Fakat tavrı diğer devlet adamlarından daha belirleyici olan İngiliz Dışişleri Bakanı Palmers-ton, sadece Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık ilan etmesi durumunda İstanbul'a askeri yardımda bulunabileceklerini dile getirdi.²⁷⁰ Mehmet

266. Anderson, a.g.e., s. 108.

267. A.g.e., s. 108.

268. A.g.e., s. 112.

269. Quataert, a.g.e., s. 100 ve Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 71.

270. Anderson, a.g.e., s. 113.

Ali Paşa, Mısır'ın bağımsızlığı konusunu gündeme getirdiyse de bu yönde somut bir adım atmamıştı. Bağımsızlık söylemi, son kertede dile getirilen bir kozdu. İstanbul'un ise Büyük Güçler'den askeri bir yardım alması mümkün görünmüyordu. Fakat Avrupa'nın desteği olsun ya da olmasın, Mısır'daki valisini yerinden etmeye karar veren II. Mahmut, Nisan 1839'da, Osmanlı ordusunun ve donanmasının Suriye'ye ilerlemesi yönünde emir verdi.

İki ordu, 24 Haziran 1839'da Suriye'nin kuzeyindeki Nizip'te karşı karşıya geldiler. Bu savaş da diğerlerine benzer şekilde Osmanlı açısından hezimetle sonuçlandı.* Nizip yenilgisinin ardından, Kaptanıderya Ahmet Fevzi Paşa, Osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürerek Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti.²⁷¹ Ahmet Fevzi Paşa'nın bu hareketi, savaşın kaybedilmesinin yanı sıra İstanbul'a indirilen bir diğer darbe oldu. Osmanlı'nın Mısır kuvvetlerine yenilmesi, Büyük Güçler'i, özellikle de İngiltere'yi harekete geçirdi. Bundan sonra Mısır sorunu ancak Büyük Güçler'in müdahalesi sonucunda çözüme kavuşturuldu.

MISIR'IN YENİ STATÜSÜ: SÂLYANELİ EYALETEN EYALET-İ MÜMTAZE'YE

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Rusya, Avusturya ve Prusya ile anlaşarak, Mısır sorununa bir çözüm bulabilmek için Londra'da bir konferans düzenlenmesine ön ayak oldu.²⁷² 15 Temmuz 1840'ta başlayan Londra Konferansı sonucunda, Mısır sorununun çözümüne ilişkin bir formül ortaya çıktı:²⁷³ Mısır, idaresi babadan oğula geçmek üzere, Mehmet Ali Paşa'ya bırakılacak ve Akka'nın yer aldığı Sayda valiliği, hayatta olduğu sürece Paşa'nın idaresine verilecekti. Mehmet Ali Paşa, söz konusu teklifleri kabul ettiği takdirde, Osmanlı'nın yabancı devletlerle imzaladığı bütün antlaşmalar Mısır'da da geçerli olacak ve vergiler de padişah adına toplanacaktı. Eğer, on gün içerisinde söz konusu şartları kabul etmezse Sayda'yı kaybedecek, Mısır'la yetinmek zorunda kalacaktı. Paşa, ikinci on gün içerisinde Mısır'ın babadan oğula geçmek suretiyle kendisine bırakılması önerisini de kabul etmezse, İstanbul bu teklifi geri alma hakkına sahip olacaktı.

* II. Mahmut, yenilgi haberi İstanbul'a ulaşmadan kısa bir süre önce vefat etti. Yerine, oğlu Abdülmecit tahta çıktı.

271. Aksan, Ahmet Fevzi Paşa'nın, Osmanlı sadrazamı Hüseyin Paşa'nın donanmayı Ruslara teslim edeceğinden korktuğu için Mehmet Ali Paşa'ya teslim ettiğini dile getirmektedir. Aksan, a.g.e., s. 417.

272. Bu sırada, Mehmet Ali Paşa'dan yana tavır alan Fransa ise, konferansa katılmadı. Armaoğlu, a.g.e., s. 213-214.

273. A.g.e., s. 214.

Ayrıca, konferansa katılan devletler, söz konusu teklifleri Mehmet Ali Paşa'ya kabul ettirmek için işbirliği içerisinde hareket edeceklerini; bu çözüm önerisinin kabul edilmemesi durumunda ise, İstanbul'a askeri yardımda bulunacaklarını taahhüt ediyorlardı.

Suriye'den vazgeçmek istemeyen Mehmet Ali Paşa, Büyük Güçler'in çözüm önerisini kabul etmedi. Bunun üzerine, İstanbul, Mehmet Ali Paşa'nın bütün haklarını kaybettiğini açıkladı. Akabinde, ekim ayında İngiltere ve Avusturya donanmaları Suriye kıyılarını abluka altına aldılar. İngilizler, Suriye'ye asker de çıkardılar. Dört aylık bir mücadelelenin sonunda, şubat ayında, İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri, İbrahim Paşa'nın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Mehmet Ali Paşa, yenilginin ardından, Osmanlı donanmasını geri vermeye ve Suriye'den çekilip Mısır'la yetinmeye razı oldu. Böylece, kendisine daha önce vaat edilen Sayda'yı kaybediyordu.

Bunun üzerine Abdülmecit, 13 Şubat 1841'de Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Sudan'daki haklarını garanti altına alan iki ayrı ferman ilan etti.²⁷⁴ Mısır, Mehmet Ali Paşa'ya ve Paşa öldükten sonra da ailesinin idaresine bırakılıyordu.²⁷⁵ Padişah, ailenin hangi üyesinin Mısır valisi olacağına karar verme yetkisine sahipti. Benzer şekilde, Sudan da Paşa'nın idaresine bırakılıyordu. Ama Mehmet Ali Paşa öldükten sonra, Kavalalı hanedanından hiç kimsenin Sudan üzerinde herhangi bir hak iddia edemeyeceğinin altı çiziliyordu. Söz konusu iki fermanın ilanının ardından, 18 Şubat 1841'de İbrahim Paşa bölgeyi boşaltarak, Mısır'a döndü. Böylece, Suriye'deki kısa süreli Mısır idaresi sona erdi. Mehmet Ali Paşa'nın ve haleflerinin Mısır'daki yönetiminin sınırlarını çizen yeni bir fermanla, Mısır sorunu uzun bir süreliğine çözüme kavuşturulmuş oldu.

Büyük Güçler'in önerileri doğrultusunda, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki haklarını ayrıntılı bir şekilde düzenleyen temel belge, 1 Haziran 1841 tarihli veraset imtiyazı fermanıydı.²⁷⁶ Abdülmecit, bu fermanla, Mısır valiliğinin, hanedanın en yaşlı erkek üyesine geçmek suretiyle, Mehmet Ali Paşa ve ailesine bırakıldığını ilan ediyordu. Bu yeni düzenlemeyle, 13 Şubat 1841 tarihli fermanın farklı olarak, padişahın Kavalalı hanedanı içerisinde vali seçme yetkisi ortadan kaldırıldı. Padişah, sadece sırası gelen hanedan mensubunu Mısır valiliğine

274. Söz konusu iki fermana şu eserden ulaşılabilir: Hurewitz, a.g.e., s. 275-276.

275. Padişah, ailenin hangi üyesinin Mısır valisi olacağına karar verme yetkisine sahipti. Padişahın Mısır valisini seçme idaresi, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, yeni bir fermanla sınırlandırılacaktır.

276. Fermanın tam metni için bkz. Hurewitz, a.g.e., s. 276-278.

atama yetkisine sahip olacaktı. Ancak Kavalalı hanedanına mensup bir erkek üyenin yokluğu durumunda, istediği kişiyi Mısır'a vali olarak görevlendirebilecekti. Bunun yanı sıra söz konusu ferman, Mısır valisinin Osmanlı sadrazamıyla eşit bir statüye kavuşacağını ve söz konusu statünün resmi yazışmalarda kullanılacağını taahhüt ediyordu.²⁷⁷ Nitekim, 1 Eylül 1842 tarihli yeni bir fermanla Mehmet Ali Paşa'ya verilen veraset imtiyazının saklı olduğu ve sadrazamlık mevkiini karışlamak için kullanılan "sadaret-i uzma" rütbesinin tevcih edildiği belirtildi.²⁷⁸

Dolayısıyla, her iki fermanla Mısır'ın hukuki ve idari statüsü büyük oranda değişiyordu. Artık Mısır, Osmanlı idari taksimatında sâlyaneli eyalet olmaktan çıkarak, eyalet-i mümtaze statüsüne kavuşuyordu. İstanbul'un merkezileşme çabasına hız verdiği bir dönemde, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a böyle bir statüyü kazandırabilmesi, büyük oranda hem Mısır'ın İmparatorluk başkentine uzaklığı hem de Paşa'nın Mısır'da başlattığı reform hareketi sayesinde mümkün olmuştu.

Diğer yandan, 1 Haziran 1841 tarihli veraset fermanı, Kavalalı hanedanına veraset imtiyazını tanımış olmakla birlikte, Padişah'ın Mısır'daki otoritesini de garanti altına alıyor, hanedan mensuplarının valiliğinin devam edebilmesini kimi şartlara bağlıyor ve Mısır valilerine bazı yükümlülükler getiriyordu.

Birincisi, fermanda, 1839 yılında ilan edilmiş olan Tanzimat Fermanı'nın ve Babiâli'nin yabancı devletlerle imzaladığı bütün antlaşmaların Mısır'da da geçerli olacağı ifade ediliyordu. Mısır valileri, hem Tanzimat Fermanı'nın hem de yabancı devletlerle imzalanan antlaşmaların hükümlerini Mısır'da uygulamakla yükümlüydüler. Aslında Tanzimat Fermanı, İstanbul odaklı bir merkezileşme çabası öngörüyordu ve buna en büyük muhalefeti de Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki icraatları oluşturmuştu. Dolayısıyla, Tanzimat ilkelerinin, Mısır'da, Osmanlı saltanatına muhalefet eden alternatif bir modernleşme modelini ortadan kaldırmaya yönelik bir amaca hizmet edeceği düşüncesinden hareketle uygulamaya konulmak istendiği söylenebilir. Diğer yandan Babiâli'nin yabancı devletlerle imzaladığı antlaşmaların Mısır'da da uygulanacak olması, İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasındaki ticari tekelleri ortadan kaldırmak amacıyla İstanbul'la imzaladığı

277. Osmanlı idaresinde, imtiyazlı bir eyalet olan Kırım Hanlığı'nın yöneticileri de Osmanlı sadrazamıyla eşit bir statüde temsil edilirdi. İkinci, a.g.e., s. 36.

278. Mehmet Ali Paşa'dan sonraki bütün Mısır valileri, resmi yazışmalarda aynı unvanla anılacaklardır. BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 10, Gömlek No: 265, 25 Recep 1258 (1 Eylül 1842), varak 1.

Balta Limanı Sözleşmesi'nin Mısır'da geçerli olacağı anlamına geliyordu. Böylelikle, İngiltere'nin ticaret serbestisini savunan ekonomi politikasına direnen Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da oluşturduğu ekonomik sistem büyük bir darbe alacaktı.

İkincisi, ferman, vergilerin padişah adına toplanacağını ve toplanan verginin dörtte birinin İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini belirtiyordu. Vergilerin padişah adına toplanacak olması, veraset imtiyazına rağmen Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunun vurgulanması anlamına geliyordu. Ayrıca geleneksel olarak vergi muafiyetine sahip Haremeyn'in giderlerinin, eskiden olduğu gibi, Mısır bütçesinden karşılanmaya devam edileceği dile getiriliyordu.

Üçüncüsü, 1820'lerden itibaren asker sayısı yüz bini geçen Mısır ordusunun askeri kapasitesi on sekiz bin askerle sınırlandırılıyordu. Bu sınırlandırmanın tek bir istisnası bulunmaktaydı. Mısır valileri, sadece savaş zamanında ve Babîâli'nin talebi doğrultusunda asker sayısında bir artışa gidebilirlerdi. Ayrıca yine fermana göre Mısır yöneticileri, İstanbul'un izni olmaksızın donanma inşa etme hakkına sahip olamayacaklardı. Aslında, Mısır ordusunun sayısının sınırlandırılması ve donanma inşa edilmesinin yasaklanması, Mehmet Ali Paşa'nın ya da haleflerinin İstanbul'a karşı yeniden bir savaşa girmelerini engellemek için düşünülmüştü. Gerçekten de Mehmet Ali Paşa'nın ordu merkezli reform hareketi, 1830'lardan itibaren İstanbul'u askeri açıdan birçok kez zor durumda bırakmıştı. İstanbul, buna benzer bir sürecin tekrar yaşanmasını engellemek için Mısır ordusunun askeri kapasitesinin azaltılmasının ve donanma yapımının yasaklanmasının uygun olduğuna karar vermişti. İstanbul'un bu önlemleri, sadece Mısır ordusuna büyük bir darbe indirmekle kalmadı, Mısır'da askeri modernleşmeden ilham alarak diğer alanlarda girilen yeniliklerin de aksamasına yol açtı.

Padişah, yukarıda ele alınan şartlardan birinin ihlali halinde, Mehmet Ali Paşa ve ailesine tanıdığı veraset imtiyazını lağvetmek hakkına sahipti. Sonuç olarak, 1 Haziran 1841 tarihli veraset fermanı, Mısır'ın İmparatorluk içerisindeki hukuki ve idari statüsünde önemli bir değişim yaratmış olmakla birlikte, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı ve Mısır valilerinin de padişahın vasalı olduğunun altını çiziyordu. Böylece, Kahire ile İstanbul arasında yeni bir denge sağlanmıştı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki iktidarını kendisi ve halefleri için garanti altına alırken, İstanbul da bu eyaletteki otoritesini sınırlı bir şekilde de olsa devam ettiriyordu.

Söz konusu ferman, Avusturya, Prusya, Rusya, İngiltere ve daha sonra da Fransa tarafından onaylandı. Dolayısıyla, ferman, padişah

ile valisi arasındaki ilişkileri düzenleyen bir belge olmaktan çıkarak, padişahın kendi iradesiyle hükümlerini değiştiremeyeceği uluslararası bir belge niteliği kazandı. Bu yönüyle veraset imtiyazının içeriğinin değiştirildiği ve Mısır valilerine hıdiv unvanının verildiği diğer fermanlardan büyük bir farklılık arz etmektedir.

Mehmet Ali Paşa, 1841'de veraset imtiyazını elde ettikten sonra, 1848'e dek Mısır'ı yönetmeye devam etti.²⁷⁹ Söz konusu dönemde, Kahire ile İstanbul arasındaki ilişkiler olumlu seyretti. Hatta, 1846'da Mehmet Ali Paşa, ilişkilerin seyrindeki iyileşmeye paralel bir biçimde, Padişah'a tabi olduğunu göstermek amacıyla İstanbul'a bir seyahat gerçekleştirdi.²⁸⁰ Dolayısıyla, 1 Haziran 1841 tarihli fermanla Kahire ile İstanbul arasındaki husumet sona erdirilmişti. Gerçekten de ilerleyen yıllarda, özellikle de Hıdiv İsmail Paşa döneminde, ilişkiler daha çok savaşa varmayan siyasi krizler ve tarafların Mısır üzerindeki egemenlik alanlarını genişletmeye dönük mücadeleleri etrafında şekillenecekti.

Diğer yandan, 1841'den itibaren Mısır'da çeşitli alanlarda önemli değişiklikler yaşandığının altını çizmek gerekmektedir. En önemli değişiklik, ekonomi alanında ortaya çıktı. Özellikle, Balta Limanı Sözleşmesi'nin Mısır'da uygulamaya girmesinin ardından, gümrük duvarlarının düşürülmesiyle ve ticarete serbestlik ilkesinin Mısır'a da yerleştirilmesiyle, Mehmet Ali Paşa'nın tekel ekonomisi büyük bir darbe aldı.²⁸¹ Paşa'nın Mısır'ın tarımsal üretimini Kahire'den kontrol etmeye yönelik politikası çöktü. Artık, Mısırlı fellahlar ürünlerini bizzat merkezi otoritenin belirlediği sabit bir fiyattan Paşa'ya satmak zorunda değillerdi. Aksine, Balta Limanı Sözleşmesi uyarınca, yabancı girişimciler Mısır piyasasında faaliyette bulunabileceklerdi. Böylelikle, sözleşme öncesinde ürünlerin uluslararası pazarlara ihracatını tekelinde bulunduran merkezi otorite, 1841'den itibaren uygulanma-

279. Mehmet Ali Paşa, 1849'da vefat etti. Fakat ilerleyen hastalığı nedeniyle Paşa, 1848'de valilik makamından Kavalalı hanedanının en yaşlı üyesi İbrahim Paşa lehine çekildi. Ancak İbrahim Paşa, vali olduktan yaklaşık altı ay sonra vefat ettiği için, Paşa'nın Mısır'daki yönetimi bir hayli kısa sürdü.

280. Toledano, "Muhammad Ali Pasha" s. 428. Karal ise, söz konusu ziyaretin 1846'da gerçekleştiğini belirtmektedir. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VI: Islahat Fermanı Devri, 1856-1861*, s. 87.

281. Barbara K. Larson, "The Rural Marketing System of Egypt over the Last Three Hundred Years" *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 27, Sayı: 3 (Temmuz 1985), s. 510. 1838 Balta Limanı Sözleşmesi'nin 1840'lardaki Mısır ekonomisini nasıl etkilediğini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmed Abdel-Rahim Mustafa, "The Breakdown of the Monopoly System in Egypt After 1840" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 291-307.

ya başlanan ticarete serbestlik ilkesi gereğince, yeni araçların Mısır piyasasına girmesiyle önemli bir gelir kaynağından mahrum kaldı. Dolayısıyla, 1840'ların başından itibaren Mısır'ın tarımsal üretimini ve ticaretini tekelinde bulundurarak muazzam bir gelir elde eden ve söz konusu geliri farklı alanlardaki reform hamleleri için kullanabilen Paşa'nın kurmuş olduğu ekonomik yapı işlemez duruma geldi.

Tekel ekonomisinin ortadan kalkması Mısır'ın ekonomik yapısını derinden etkiledi. Mısır ekonomisi, Avrupa ve özellikle de İngiltere'nin ihtiyaçlarına göre şekillenmeye başladı.²⁸² Dolayısıyla, kendine yeterli bir ekonomiden, uluslararası kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapan bir ekonomiye doğru evrilen Mısır, İngiliz tekstil sanayisinin ihtiyacı doğrultusunda, uluslararası ekonomik düzene bir tarım ekonomisi olarak entegre oldu ve pamuk üretimine dayalı bir hammadde ihracatçısı haline geldi.²⁸³ Söz konusu yeni ekonomik yapı, mali açıdan Mısır'ı iflasın eşiğine sürükleyecek bir süreci başlatacağı gibi ülkeyi İngiltere'nin kazançlı çıkacağı İngiliz-Fransız rekabetinin alanı haline de getirecekti.

Diğer yandan, 1841'deki fermanla, Mısır ordusunda istihdam edilen asker sayısının düşürülmesi, 1820'lerden itibaren temelde ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa edilmiş fabrikaların varlığını da anlamsız hale getirdi.²⁸⁴ Bu yüzden de 1840'larda Mısır'daki fabrikaların sayısında gözle görülür bir azalma yaşandı. Yeni düzenleme neticesinde Mısır'daki sanayileşme hamlesi de büyük bir darbe aldı.

Ekonomik alandaki dönüşüm, "Osmanlı-Mısır eliti" kavramıyla tanımlanan yönetici zümrenin sınıfsal yapısının da değişmesine yol açtı. Ekonomik yapının her alanında hâkimiyet kurarak zenginleşen Kavalalı hanedanı mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti, ekonomik değişim sonucunda gelir kaynaklarını kaybetmeye başladı. Bundan sonra, yönetici elit için yeni bir gelir kaynağı yaratılması zorunluluk haline geldi.²⁸⁵ Bu yüzden de, yönetici elitin ekonomik ve siyasal alandaki egemenliğini yeniden kurmak isteyen Mehmet Ali Paşa, 1820'lerde başlatmış olduğu belirli arazileri hanedan mensuplarına ve Osmanlı-

282. Cleveland, a.g.e., s. 107.

283. Robert F. Hunter, "Egypt under the Successors of Muhammad 'Ali" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 181 ve Issawi, "Egypt Since 1800: A Study in Lop-Sided Development" s. 4.

284. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 249-250 ve Issawi, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800" s. 471.

285. Kenneth M. Cuno, "Egypt to 1919" Francis Robinson (Ed.), *The New Cambridge History of Islam, Vol. 5: The Islamic World in the Age of Western Dominance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 86.

Mısır elitine dağıtma politikasını 1840'larda daha da hızlandırdı. Yani, 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam edecek şekilde, Kavalalı hanedanı mensuplarına ve Osmanlı-Mısır elitine yeni araziler tahsis edildi. Böylelikle, yönetici elit, toprak üzerinde kontrol kurmak isteyen yeni pamuk tacirlerine ve büyük toprak sahiplerine dönüştü.²⁸⁶ Bu gelişmeler sonucunda, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde büyük toprak sahipleri, Mısır siyasetinin en temel aktörlerinden biri haline geldi.

Bu önemli değişikliklere rağmen, Mehmet Ali Paşa döneminde kurumsallaşan sivil ve askeri bürokrasi, 1840'larda ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'daki merkezi otoritenin temel unsurları olmaya devam ettiler. Aslında Mehmet Ali Paşa'nın ilerleyen dönemlerde Mısır siyasetine ve yönetimine miras bıraktığı en temel yapı, söz konusu iki alandaki kurumsallaşma olmuştu. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki merkezi otorite, söz konusu kurumsallaşmanın mirası üzerine şekillendi. Kavalalı hanedanına ve Osmanlı-Mısır elitine mensup isimlerin önemli görevlerde bulundukları sivil ve askeri bürokrasi, yönetim araçlarının gelişmesine paralel bir biçimde genişleyecek, hanedanlıktan gitgide bağımsızlaşarak kendine has özelliklere sahip bir "yerli" bürokratik elit haline geldi.

Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki reform hareketi, yeni konjonktür nedeniyle kimi alanlarda darbe aldıysa da güçlü bir sivil ve askeri bürokrasinin oluşmasına zemin hazırlayarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'ın Babî'î'yle ilişkilerinde zamanla hareket serbestisi kazanmasına giden sürecin yapı taşlarını da döşedi. Bunun yanı sıra, Hıdiv İsmail Paşa'nın Mısır'daki reformlara yeniden hız kazandıran faaliyetleri, Mehmet Ali Paşa döneminden miras kalan yapının ışığında şekillendi.

286. Çağlar Keyder, *Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İletişim Yayınları, 2003, s. 143-144. Ayrıca, ayrıntılı bilgi için bkz. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, s. 39-45.

II Özerkleşen Mısır: Hıdivlik Yönetimi

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVAM EDEN REFORMLAR VE YENİ İDARİ YAPILANMA

19. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, ikinci yarısında da İstanbul'un temel sorunu, Avrupa'da ortaya çıkarak Rumeli'ye ulaşan milliyetçi ideoloji ve ayrılıkçı hareketler karşısında İmparatorluk topraklarının nasıl bir arada tutulabileceği idi. İmparatorluğun bekasına ilişkin bu ana kaygı, 19. yüzyıldaki büyük dönüşümün tetikleyicisi olmuştu. II. Mahmut döneminde, merkezi otoriteyi güçlendirip bütün yetkileri yeniden padişahın elinde toplamak için bir dizi reform yürürlüğe sokulmuştu. III. Selim ve II. Mahmut gibi reform yanlısı padişahların reform hamleleri üzerine şekillenen Tanzimat Fermanı da Müslümanlar ile gayri Müslimlerin kanun önünde eşit olacaklarını garanti altına almayı taahhüt eden yeni bir dönemi başlatmıştı.

Bu dönemin İmparatorluğun yönetim tarzına etki eden ayırt edici bir özelliği de bulunmaktaydı. Tanzimat Fermanı'nın ilanından II. Abdülhamit'in tahta çıkışına kadarki süreçte padişahların etkinliği yavaş yavaş azalırken, İmparatorluğun modernleşmesine ve merkezileşmesine ilişkin reformlar Tanzimat bürokratları tarafından yürütülmeye başlandı.¹ Dolayısıyla, Tanzimat devrinde iktidar, bir anlamda padişahın sarayından Babıâli bürokratlarına doğru el değiştirdi. Dönemin en önemli ve etkili Tanzimat bürokratları Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa'ydı. Her üç isim de dönem dönem Dışişleri Bakanlığı, sadrazamlık, Meclis-i Âli Tanzimat (Tanzimat Yüksek Meclisi) başkanlığı gibi önemli görevlerde bulundular. Özellikle Âli ve Fuat paşalar, Hıdiv İsmail Paşa döneminde Mısır'la ilişkilerde de temel aktörler oldular.

Merkezi devletin bir gereği olarak, sivil ve askeri bürokrasinin güçlendirilebilmesi için, 1850'lerden itibaren bürokratik yapıda yeni

1. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, 1983, s. 93.

düzenlemelere gidildi. Örneğin, II. Mahmut döneminde oluşturulan, yasama faaliyetlerini yürütmekle ve devlet görevlilerini yargılamakla yükümlü Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin iş yükünü azaltmak amacıyla, 1854'te Meclis-i Âli Tanzimat oluşturuldu.² Yeni düzenlemeyle, yasama faaliyetlerinden Meclis-i Âli Tanzimat, yargılama işlerinden ise Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye sorumlu olacaktı. Meclis-i Âli Tanzimat'ın temel görevi, Tanzimat reformlarını yaygınlaştırmak ve tamamlamaktı. Fakat yetki paylaşımına ilişkin anlaşmazlıkların ortaya çıkması neticesinde istenilen olumlu gelişmeler gerçekleşmeyince, 1861'de iki meclis yeniden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştirilerek yeni bir düzenlemeye daha gidildi. Yeni meclis kapsamında Umûr-ı İdare-i Mülkiye Dairesi'nin mülki idareden, Kanun ve Nizamat Dairesi'nin yasamadan ve yüksek temyiz mahkemesi gibi çalışacak Muhakemat Dairesi'nin adli işlerden sorumlu olduğu bir yapı oluşturuldu.³ Meclis, çalışmalarını 1868'de yasamadan sorumlu Şura-yı Devlet ve adli işlerle yükümlü Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasına kadar sürdürdü.⁴ Şura-yı Devlet, Tanzimat devrinin sonuna kadar yasama faaliyetlerini yerine getirmeye devam etti.

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Babîâli, Osmanlı tebaası arasında eşitlik sağlayarak parçalanmanın önüne geçmeye yönelik politikasını devam ettirdi. Kırım Savaşı'nın ardından 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nda öngörülen ilkelerin altını çizmekle birlikte, İmparatorluğa ilişkin hukuki, idari ve toplumsal düzenlemeleri modernleşmenin ruhuna uygun biçimde bir adım daha öteye taşıyordu. Yıllık bütçenin denetlenmesi, bankaların kurulması, ekonominin düzeltilmesi için Avrupa sermayesinden yararlanılması, ceza ve ticaret kanunlarının yapılması, Müslümanları ve gayri Müslimleri ilgilendiren davalara bakacak karma mahkemelerin kurulması gibi yeniliklerle⁵ hem merkezi otoritenin sağlamlaştırılması hem hukuki alanda reformlar yapılması hem de uluslararası kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda bir ekonominin inşa edilmesi hedefleniyordu. Bunun yanı sıra, İmparatorluğu bir arada tutabilmek amacıyla Tanzimat Fermanı'nın vurguladığı padişahın uyruğundaki herkesi kapsayan

2. Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I., İletişim Yayınları, t.y., s. 212.

3. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye ilişkin bir çalışma için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi'nde Yüksek Yargı ve (1838-1876)" Halil İnalcık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş (Ed.), *Adalet Kitabı*, Kadim Yayınları, 2012, s. 255-271.

4. Modern Türkiye'de Şura-yı Devlet Danıştay'a, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise Yargıtay'a dönüşecekti.

5. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VI: *Islahat Fermanı Devri, 1856-1861*, s. 2-3.

eşitlik ilkesi, Islahat Fermanı'nda çok daha net bir şekilde belirtildi.⁶ Askerlik hizmetinde, hukuki alanda, vergilerin ödenmesinde, sivil ve askeri okullara alınmada, kamu görevlerine girme ve toplum içinde saygı görmede herkes eşit olmalıydı. Eşitlik ilkesiyle bağlantılı olarak, Islahat Fermanı'nın temel özelliklerinden bir diğeri ise, İmparatorluk'taki bütün halkları kapsayan bir Osmanlı vatandaşlığının vurgulanmasıydı. Çünkü İmparatorluğun ancak dini ayrım gözetmeksizin herkesin eşitliğini vurgulayan bir Osmanlı kimliğinin inşasıyla ayakta kalabileceği düşünülüyordu.

Bu genel çerçevenin yanı sıra, Tanzimat devrinin temel özelliklerinden bir diğeri, merkezi otoritenin eyaletlerde yeniden güçlendirilmesi idi. Gerçekten de, Tanzimat öncesinde hız kazanan merkezileşme çabası, 1840'larla birlikte taşraya da yansımaya başlamıştı. Bu çerçevede, 1842 ve 1844'te yapılan düzenlemelerle valilerin yetkileri sınırlandırılarak merkezi otoritenin eyaletlerdeki etkisi artırılmaya çalışıldı. Aynı şekilde, merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla sancakların başına İstanbul'un tayin ettiği kaymakamlar getirilmeye başlandı.

İstanbul, eyaletlerde ve sancaklarda oluşturulan çeşitli meclisler aracılığıyla hem yerel elitleri yönetim sürecine entegre etmeye hem de bu mekanizmaları doğrudan denetleyerek valilerin yetkilerini kısıtlamaya çalıştı. Bu amaçla, eyaletlerde "Büyük Meclis"ler oluşturuldu. Artık, valiler yetkilerini Babiâli'nin denetlediği söz konusu meclislerle paylaşmak zorundaydı. Vali başkanlığında toplanacak meclis, merkezden atanan defterdar, kadı, Müslümanların seçecekleri dört üye ve gayri Müslimleri temsilen İstanbul'un seçeceği iki üyenin katılımıyla ilgili eyaletin yönetim, maliye, güvenlik ve benzeri bütün konularını tartışıp karara bağlamakla yükümlüydü.⁷ Büyük Meclislerin bir diğeri önemli görevi ise, Tanzimat ilkelerinin eyaletlerde uygulanmasını sağlamak ve söz konusu ilkelere karşı çıkanları yargılayarak cezalandırmaktı. Hem İstanbul'dan atananların hem de yerel elitlerin temsil edildiği bu yapı, merkezi otoritenin taşra bürokrasisiyle işbirliği içerisinde yeniden tesis edilmeye çalışıldığına işaret ediyordu.

Eyaletlerdekine benzer şekilde, sancaklarda da "Sancak Meclis"leri oluşturuldu. Sancak Meclisleri, kaymakam, mal müdürü, kadı ve Müslüman ve gayri Müslim toplulukların temsilcilerinden oluşuyordu.⁸ İlgili sancağın yönetim, maliye, güvenlik gibi hizmetleriyle alakalı sorunları istişare etmekle görevli Sancak Meclisleri, Şeriat uygulaması-

6. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, s. 71.

7. Çadırcı, a.g.e., s. 214-215.

8. A.g.e., s. 213.

nın dışında kalan hukuki işleri görmekle de yükümlüydüler. Sancaklara ilişkin düzenlemede göze çarpan en önemli değişiklik ise, eskiden valiye karşı sorumlu olan kaymakamların artık sadece merkezi otorite tarafından görevden alınabileceğine dair yenilikti. Söz konusu değişiklikle İstanbul, eyaletten daha küçük idari birimlerde dahi etkinliğini artırmak çabasında olduğunu ortaya koymaktaydı.

Fakat eyalet yönetimindeki merkezileşme çabasının belirli bir sistematiğinden uzak olduğunun altını çizmek gerekmektedir. 1860'lara gelindiğinde, Tanzimat bürokratları arasında ayrıntılı bir düzenleme yapılması gerektiğine ilişkin görüş gittikçe ağırlık kazanmaya başladı. Çünkü 1855-1862 arasında Cidde, Suriye, Eflak-Boğdan, Sırbistan ve Karadağ'da merkezi otoriteyi hedef alan ayaklanmalar ortaya çıkmıştı. Eyaletlerde merkezi otoritenin pekiştirilmesi fikrini tetikleyen asıl olay ise, 1860'ta Cebel-i Lübnan'da yaşanan gelişmelerdi.

1860'ta Cebel-i Lübnan'da Maruniler ile Dürziler arasında başlayan çatışmalar üzerine, Büyük Güçler'in güvenliği sağlamak üzere bölgeye asker çıkarmasıyla sorun uluslararası bir nitelik kazandı.⁹ Taraflar arasındaki çatışmalarda çok sayıda insanın ölmesi, Cebel-i Lübnan'a ilişkin özel bir düzenleme yapılması gerektiği fikrini gündeme getirdi. Ardından, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'ni hazırladı. Nizamname'ye göre, Cebel-i Lübnan'a Hıristiyan bir mutasarrıf tayin edilecek, mutasarrıfın yanına bölgede bulunan her cemaatten bir vekil atanacak ve cemaatleri temsilen ikişer üyeden müteşekkil bir merkezi meclis oluşturulacaktı.¹⁰ Bunun yanı sıra, Cebel-i Lübnan İstanbul'a yıllık vergi vermeye devam edecekti.¹¹ Böylece, Cebel-i Lübnan yarı-özerk bir sancak özelliği kazandı. Cebel-i Lübnan'a ilişkin düzenleme, merkezi otoritenin güçlendirilmeye çalışıldığı bir dönemde ademi merkezîyetçiliğin ilk ve aşırı örneği idi.¹² Dolayısıyla, Cebel-i Lübnan'a verilen bu özel statü, Osmanlı coğrafyasında ayaklanmaların cereyan ettiği diğer eyaletler için emsal oluş-

9. Aslında, Fransa Marunileri, İngiltere ise Dürzileri kışkırtarak ve destekleyerek soruna başından beri taraf olmuşlardı. Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. A. Haluk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Sevinç Matbaası, 1966.

10. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde, vilayet ve kaza meclislerine girecek gayri Müslim üyelerin kendi cemaatleri tarafından seçilerek meclise gönderileceklerine ilişkin herhangi bir husus yer almamaktadır. Bu durum, Cebel-i Lübnan'a özgü bir uygulama olarak kalacaktır. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 51-53.

11. Çadırcı, a.g.e., s. 227.

12. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, s. 52.

turabilirdi. Üstelik, böyle bir olasılık Osmanlı'nın bekasını sağlamayı şiar edinmiş Tanzimat bürokratları açısından II. Mahmut'tan itibaren uygulanmaya çalışılan merkezileşme politikasının iflası anlamına gelebilirdi.

Diğer yandan, öncesinde Mısır ve sonrasında Cebel-i Lübnan düzenlemeleri Büyük Güçler'in devreye girmeleriyle hazırlanmıştı. Dolayısıyla, Babıâli bürokratları, özellikle Rumeli eyaletlerinde acil bir idari reforma gidilmediği takdirde dış müdahalenin artacağına bilincindeydiler.¹³ Bu yüzden de, yabancı müdahale gerçekleşmeden idari düzenlemenin iç dinamiklerle gerçekleştirilebilmesi için Babıâli'nin harekete geçmesi gerekmekteydi. İşte, 7 Kasım 1864 tarihinde, ilk defa Osmanlı idari yapısını hukuki bir zemine oturtan Vilayet Nizamnamesi söz konusu şartlar altında kaleme alındı.¹⁴ Söz konusu Nizamname'nin hazırlanmasında Niş'teki karışık duruma başarılı bir şekilde son veren ve merkezi otoriteyi yeniden tesis eden Vali Mithat Paşa'nın fikirlerinden yararlanıldı. Dolayısıyla, Mithat Paşa'nın Nizamname üzerinde büyük etkisi vardı. Nitekim, Nizamname'nin getirdiği ilkelerin ilk olarak uygulanacağı Silistre, Vidin ve Niş'in birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna vilayetine Mithat Paşa vali olarak atandı ve bu vilayette büyük oranda başarılı bir yönetim sergiledi. Mithat Paşa'nın söz konusu başarısı, Nizamname'nin diğer vilayetlerde uygulanmasının itici gücünü oluşturdu.¹⁵ Öte yandan, Âli ve Fuat paşalar da Nizamname'nin diğer vilayetlerde de uygulanması konusunda çaba harcadılar.

Vilayet Nizamnamesi'yle, "eyalet" terimi terk edilerek, yerine "vilayet" terimi getiriliyordu. Osmanlı toprakları vilayet, liva, kaza ve köylerden oluşan yönetim birimlerine ayrılıyordu.¹⁶ Vilayetlerin en yüksek memuru yine İstanbul'dan atanan valiler olacaktı. Livalar, kaymakamlar yerine mutasarrıflara bırakılıyor; kazalar ise, seçimle göreve gelen kaza müdürü yerine, kaza yöneticisi olarak atanacak bir kaymakamın yönetimine veriliyordu. Köyler ise, eskiden olduğu gibi, muhtarlar tarafından yönetilecekti. Muhtarlar hariç, taşradaki hiye-

13. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 154.

14. Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa" A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 37 (2005), s. 99-111.

15. Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, t.y., s. 599 ve Walter F. Weiker, "The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform" *Administrative Science Quarterly*, Cilt 13, Sayı: 3 (Aralık 1968), s. 466.

16. İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, t.y., s. 236-238.

rarşik yapıya ilişkin bütün atamalar padişah tarafından gerçekleştirilecekti.

Vilayetlerdeki yüksek rütbeli memurlar yine valiye bağlı çalışsalar da, vali tarafından seçilmek yerine merkezden tayin edileceklerdi. Dolayısıyla, vali ve ona bağlı üst düzey memurlar, doğrudan Babıâli'nin denetiminde olacaklardı. Halk sadece vilayetlerin en alt düzeyindeki memurları (yani muhtarları) seçme hakkına sahip olacaktı. Dolayısıyla, piramidin –köyler hariç– bütün kademelerindeki görevlilerin doğrudan İstanbul tarafından atanması suretiyle, taşranın merkezi otoritenin denetimine girmesi sağlanacaktı.

Yeni Nizamname'yle, vilayetlerde iki önemli temsil meclisinin kurulması öngörülüyordu: Vilayet İdare Meclisi ve Vilayet Genel Meclisi. Vilayet İdare Meclisi, hem vilayetlerde hem livalarda hem de kazalarda kurulacaktı. Söz konusu mecliste maliye, dışişleri, ticaret ve tarımla ilgili konular tartışılacaktı.¹⁷

Her liva tarafından seçilen iki Müslüman ve iki gayri Müslim üyeden oluşan Vilayet Genel Meclisi'nin, vali başkanlığında yılda bir kere toplanarak yolların yapım ve onarım işlerini, tarımın ve ticaretin gelişmesini, vergi işlerini ve halkın bu konudaki isteklerini tartışması öngörülüyordu.¹⁸ Aslında, söz konusu iki meclis de danışma organı olarak çalışacaktı. Çünkü her iki meclisin de alacağı kararların padişahın onayı olmaksızın yürürlüğe girmesi mümkün değildi.

1864'teki düzenlemenin merkezîyetçi eğilimini bir adım daha öteye götürebilmek için, 1871'de 1913'e dek yürürlükte kalacak İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Nizamnamesi adıyla yeni bir düzenlemeye gidildi.¹⁹ Özellikle, İstanbul'dan Vilayet İdare Meclisi ve Vilayet Genel Meclisi'ne gönderilen temsilcilerin sayısı artırılarak, söz konusu iki organ üzerindeki merkezi denetim güçlendirilmeye çalışıldı. Fakat yeni Nizamname, 1864'teki düzenlemenin ana ilkelerini saklı tutuyordu.

Mithat Paşa'nın Tuna vilayetindeki uygulamalarından sonra, Vilayet Nizamnamesi, İmparatorluğun genelinde geçerli hale getirildi. Cebel-i Lübnan ve Mısır yarı-özerk statüleri dolayısıyla, Bosna-Her-

17. Çadircı, a.g.e., s. 216.

18. A.g.e., s. 216.

19. Carter Vaughn Findley, "The Tanzimat" Reşat Kasaba (Ed.), *Cambridge History of Turkey, Vol. IV: Turkey in the Modern World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 27. Bu nizamnamenin transkripsiyonuna Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun şu iki çalışmasından ulaşılabilir: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 5, Sayı: 5 (Eylül 1996), s. 89-103 ve "Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 5, Sayı: 5 (Kasım 1996), s. 89-99.

sek²⁰ ve Girit²¹ cemaatler arası çatışma olasılığının yüksek olması nedeniyle, Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve aşiret düzeninin doğurduğu güçlükler yüzünden, İstanbul ise başkent olduğu için yeni uygulamanın dışında bırakıldılar.²²

1860'larda yaşanan en önemli gelişmelerden bir diğeri, Batılı eğitimden geçmiş, Tanzimat döneminin yarattığı entelektüel havanın içinde yetişmiş, İmparatorluğun değişiminden yana bir aydın kuşağının ("Yeni Osmanlılar") örgütlenmeye başlamasıydı.²³ Tanzimat'la beraber matbaacılığın gelişmesi, buna paralel olarak gazete ve dergiciliğin ortaya çıkması, Osmanlı düşünsel hayatında siyasetten sanata kadar görece muhalif fikirlerin oluşmasına zemin hazırlamıştı.

Söz konusu düşünsel ortamdan beslenen "Yeni Osmanlılar" Osmanlı ekonomisinin gerilemeye yüz tuttuğu ve ağır dış borçlar yüzünden çökmenin eşiğine geldiği, Rumeli'de ayrılıkçı hareketlerin giderek güç kazandığı bir ortamda, tıpkı Babîâli bürokratları gibi, İmparatorluğun parçalanmasının nasıl önlenebileceği sorusundan hareketle, Osmanlı tebaası arasında eşitlik sağlanması ve bir anayasa hazırlanması talebiyle ortaya çıktılar. Yeni Osmanlılar, genel olarak Tanzimat'la

20. Müslümanlar ile gayri Müslimlerin eşitliğini vurgulayan Tanzimat ilkeleri, Bosna-Hersek'teki çoğunluğu Müslüman olan toprak sahipleri üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştı. Zamanla, cemaatler arası çatışmanın doğması üzerine, 1865'te Bosna-Hersek için ayrı bir düzenleme yapıldı. Dolayısıyla, Bosna-Hersek genel uygulamanın dışında bırakıldı.

21. Daha önce Yunan isyanına da destek vermiş olan Girit'in Hristiyan halkı, 1866'da İmparatorluğa karşı ayaklandı. Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında çatışmaların başlaması üzerine, Babîâli 1867'de Girit Vilayeti Nizamnamesi'ni hazırladı. Bosna-Hersek vilayetine benzer şekilde, Girit'te de ayrı bir düzenlemeye gidilmiş oldu. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 104-115.

22. İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler" s. 237.

23. Yeni Osmanlılar, belirli amaçlar çerçevesinde bir araya gelmiş olsalar da modern anlamda bir siyasi parti değillerdi. Yeni Osmanlılar, Genç/Jön Türkler adıyla da anılmaktadırlar. Bu konuda bir adlandırma sorunu söz konusudur. Fakat dönemin düşünürlerinin Osmanlı vatandaşlığı temelinde bütün uyrukları kapsayıcı bir politikadan yana oldukları göz önünde bulundurulduğunda, Yeni Osmanlılar teriminin daha yerinde bir adlandırma olduğu söylenebilir. II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan muhalif ve daha örgütlü hareketi tanımlamak için ise, Jön Türkler teriminin kullanılması yerinde olacaktır. Adlandırma sorununun yanı sıra, Yeni Osmanlıların örgütlenme biçimi ve kurucularının kimler olduğu konuları da karanlıkta kalmıştır. Fakat Yeni Osmanlıların, ilk defa 1867'de Namık Kemal, Mehmet Bey, Ayetullah Bey, Refik Bey, Nuri Bey ve Reşat Bey gibi genellikle Tercüme Odası'nda yetişmiş bürokratların bir araya gelerek oluşturdukları bir grup oldukları söylenebilir. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, s. 210-213. Shaw ise, Yeni Osmanlıların ilk defa 1865'te bir örgütlenme içerisine girdiklerini dile getirmektedir: Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, s. 170. Mısır valisi İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın, kurucular arasında yer almasa da, Yeni Osmanlılar'la bağlantı içerisinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın, İsmail Paşa'nın Babîâli nezdinde yürüttüğü Mısır veraset imtiyazının içeriğinin değiştirilmesine yönelik girişimleri sırasındaki rolüne, ilgili kısımlarda değinilecektir.

birlikte hız kazanan modernleşme hareketini savunsalar da, özellikle Âli Paşa ve Fuat Paşa'da cisimleşen "oligarşik" Tanzimat seçkinlerinin yönetimine muhalefet ediyorlardı. Yasama yetkisine sahip, yürütmeyi denetleyen yetkilerini dengeleyebilecek bir meclisin oluşturulması gerektiğini savunuyorlardı. Böylelikle, söz konusu Tanzimat seçkinlerinin geniş yetkileri de kısıtlanabilecekti.

Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun düşünsel hayatına önemli katkılarda bulundularsa da, etkin bir örgütlenme içerisinde olmadıkları için, İmparatorluk siyasetine doğrudan müdahale edemediler ve 1870'lerde dağıldılar. Ancak savundukları fikirlerle, 1876 Anayasası'nın ilanının ve kısa süreli meşrutiyet deneyiminin ortaya çıkmasına zemin hazırladılar.

İstanbul'daki söz konusu gelişmeler, Mısır siyasetini de derinden etkiledi. Hıdiv İsmail döneminde, hanedanlıkla olan bağlarını gitgide koparıp özerkleşen Mısırlı bürokratlar, İstanbul'daki gelişmelerden ve özellikle anayasacılık hareketinden esinlenmek suretiyle, farklı kesimleri bir araya getirecek bir temsil mekanizması oluşturularak hıdivin yetkilerinin sınırlandırılması yönünde talepte bulunacaklardı.

MEHMET ALİ PAŞA'DAN HİDİVLİĞE: "GEÇİŞ DÖNEMİ"

1849'da Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden, 1863'te İsmail Paşa'nın Mısır valisi oluşuna kadarki süreç, Mehmet Ali Paşa yönetiminden miras kalan kazanımların korunduğu, modernleşmenin ruhuna uygun adımların tedrici olarak atılmaya devam edildiği, İstanbul-Kahire ilişkilerinde kısmi bir dengenin yakalandığı bir dönemdi. I. Abbas Paşa (1849-1854) ve Sait Paşa'nın (1854-1863) Mısır'ı yönettikleri bu dönem "geçiş dönemi" olarak adlandırabiliriz.

Bu dönemde, Mısır siyasetinde ve İstanbul-Kahire ilişkilerinde kırılma yaratacak denli önemli bir gelişme yaşanmadı. Bununla birlikte, Mehmet Ali Paşa yönetiminden miras kalan yapının devam ettirildiği geçiş döneminin, 1860'larda Mısır'ın Babıâli'ye karşı önemli kazanımlar elde edeceği ve giderek otonom bir yapı kazanacağı bir süreçte zemin hazırladığı söylenebilir. Dolayısıyla, 1850'ler bir anlamda, 1860'ların hazırlık aşamasıdır.

Kavalalı hanedanının en yaşlı üyesi olan I. Abbas, Padişah tarafından kendisine paşalık unvanının verilmesinin ardından, 1849'da Mısır valiliğine atandı.²⁴ I. Abbas Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın askeri ve sivil

bürokraside hanedan mensuplarını önemli mevkilere getirmesi ilkesi uyarınca 1831'deki Suriye seferi sırasında Mısır ordusunda görev yapmıştı.²⁵ Ayrıca, 1839'da Mehmet Ali Paşa Sudan'a bir ziyaret gerçekleştirdiğinde, Mısır'ın idaresini geçici olarak I. Abbas Paşa'ya bırakmıştı. Dolayısıyla, I. Abbas Paşa'nın –kısa süreli de olsa– yöneticilik deneyimi bulunmaktaydı.

I. Abbas Paşa, 1849'dan 1854'e kadar süren valiliği boyunca, İstanbul'la doğrudan bir çatışma içine girmekten imtina ettiyse de Mısır'ın özerkliğini sürdürmeye çalıştı. İstanbul'la iyi ilişkiler geliştirebilmek için, Kırım Savaşı sırasında yaklaşık yirmi bin kişilik bir askeri birlik göndererek Babîâlî'nin askeri yardım talebine olumlu cevap verdi.²⁶

Bu dönemde, giderek İngiltere'nin hammadde tedarikçisi haline gelen Mısır ürünlerinin İngiltere'ye kısa süre içerisinde ihraç edilebilmesi için güvenli bir nakliye sisteminin inşa edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden de, ihraç edilecek ürünlerin önce İskenderiye Limanı'na, oradan da İngiltere'ye ulaştırılabilmesi amacıyla İskenderiye-Kahire bağlantısını sağlayacak bir demiryolu hattının yapımına girişildi. 1850'de İngiltere'nin talebi doğrultusunda başlayan ve 1852'de tamamlanan İskenderiye-Kahire demiryolunun inşası İngiltere tarafından finanse edildi.²⁷ Böylece, I. Abbas döneminde Mısır'ın altyapısını güçlendirmeye yönelik atılan adımlardan en önemlisi, İskenderiye-Kahire demiryolunun tamamlanması oldu.

Aslında, I. Abbas, İstanbul'la doğrudan bir çatışmadan uzak durduğu halde, demiryolu hattının inşasının başlatılması emrini Babîâlî'den izin almaksızın vermişti.²⁸ Söz konusu durum, küçük çapta bir krize yol açıysa da İngiltere'nin devreye girmesiyle sorun çözüldü.

I. Abbas Paşa, demiryolu hattının tamamlanmasıyla İngiltere'nin Mısır üzerindeki nüfuzunun giderek artacağını farkındaydı.²⁹ Bu-

25. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, s. 7.

26. Vatikotis, a.g.e., s. 77. 1 Haziran 1841 tarihli padişah fermanında Mısır ordusunun asker sayısının on sekiz binle sınırlandırıldığına fakat istisnai durumlarda, özellikle de İstanbul'un talebi doğrultusunda bu sayının geçici olarak artırılabilmesine değinilmişti. Dolayısıyla, Mısır'ın Kırım Savaşı'na öngörülenden daha fazla sayıda asker gönderebilmesinin yasal zeminini bu ferman oluşturmaktaydı.

27. Toledano, I. Abbas Paşa'nın İstanbul'la iyi ilişkiler geliştirmekle birlikte İngiliz yanlısı olduğunu dile getirmektedir. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, s. 7.

28. Helen Rivlin, "The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852" *Middle East Journal*, Cilt 15, Sayı: 4 (1964), s. 365-388.

29. Demiryolu hattı, sadece ihracatın daha kolay gerçekleştirilecek olması açısından değil, İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısının güvence altına alınabilmesi açısından da oldukça önemliydi. Hunter, "Egypt under the Successors of Muhammad 'Alî" s. 184.

nunla birlikte, İngiltere, Osmanlı'ya karşı bir denge unsuru olarak kullanılabilir. Dolayısıyla, I. Abbas Paşa, Mısır üzerindeki etkinliklerini artırmayı hedefleyen Babîâli ile İngiltere arasında bir denge siyaseti geliştirmeye çalışmaktaydı.³⁰ 1841'de Mısır'ın bir Osmanlı eyaleti olduğunun altı çizilmekle birlikte, 1840'larda İngiltere'nin Mısır ekonomisindeki etkisinde gözle görülür bir artış yaşanmıştı. Mısır ekonomik açıdan giderek İngiltere'nin etki alanına girmektedir. Bu yüzden de I. Abbas Paşa, hem İstanbul'la iyi ilişkiler geliştirerek hem de İngiltere'nin Mısır'ın altyapısını güçlendirme taleplerine olumlu yanıt vererek, Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin Mısır üzerindeki etkilerini dengelemeye, Mısır için bir manevra alanı yaratmaya çalışmaktaydı.

I. Abbas Paşa, Mısır'daki reform hareketini Mehmet Ali Paşa dönemine nazaran daha sınırlı bir şekilde devam ettirdi. I. Abbas Paşa'nın reform hareketinin, Mehmet Ali Paşa dönemindeki faaliyetlerle kıyaslandığında son derece sınırlı kaldığını söylemek mümkündür. Fakat söz konusu durum, klasik Mısır tarih yazımında vurgulandığının tersine I. Abbas Paşa'nın reform karşıtı bir vali olmasından kaynaklanmamaktaydı.³¹ Aksine, Mısır'ın yeni konjonktürü, modernleşme hamlesinin ancak sınırlı bir şekilde yürütülmesine yol açmaktaydı. 1840'lardan itibaren ekonomik açıdan İngiliz eksenine kayan Mısır'da reform faaliyetlerini kapsamlı bir şekilde devam ettirebilmek neredeyse imkânsız hale gelmişti. Dolayısıyla, böyle bir konjonktürde Mısır'ı yöneten I. Abbas Paşa'nın hareket alanı sınırlıydı.

Bu dönemde, orduda istihdam edilen asker sayısı sınırlandırılmış olsa da yeni askeri okulların açılmasına öncelik verildi. Hem askeri alanda hem de mühendislik ve eczacılık gibi çeşitli bilim dallarında eğitim görmek üzere, Avrupa'ya yeniden bir öğrenci grubu gönderildi.

Hanedan mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti sivil ve askeri bürokrasideki üstünlüklerini sürdürdüler. Ama I. Abbas Paşa, özellikle hanedanlığın Mısır yönetimindeki ağırlığını artırmaya öncelik verdi. Bu amaçla, hanedan mensuplarına toprak dağıtarak, onları Mısır'ın büyük toprak sahipleri haline getirmeye çalıştı. Hanedanın nüfuzunun artırılmasına bağlı olarak yönetimdeki Osmanlı etkisinde azalma yaşanmakla birlikte, Osmanlı-Mısır elitinin siyasal, kültürel ve toplumsal hegemonyası I. Abbas Paşa döneminde de devam etti. Bürokratik yazışma dilinin Türkçe kalmasına özen gösterildi. Fakat sivil bürokra-

30. A.g.e., s. 184.

31. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, s. 11-20, 109-135.

sinin alt kademelerinde Mısırlıların istihdam edilmeye başlanması,³² ileride Osmanlı-Mısır elitinin imtiyazlı konumuna karşı çıkacak bir grubun doğmasına yol açtı. Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır eliteine dahil olmayan Mısırlılar, her ne kadar yazışma dilinin Arapça olması yönünde baskı yaptılarsa da, I. Abbas bu yönde somut bir adım atmadı. Çünkü hâlâ yönetici elitin büyük bir çoğunluğu Osmanlı yönetim pratiklerinin takipçisiydi. Arapça'nın resmi yazışma dili olması yönünde girişimde bulunacak isim, I. Abbas Paşa'nın 1854'teki ölümünün ardından vali olan Sait Paşa'ydı.

1854'te, I. Abbas Paşa'nın ölümünün ardından, Mehmet Ali Paşa'nın en küçük oğlu Sait Paşa Mısır valisi oldu. Mehmet Ali Paşa'nın oluşturduğu merkezi idarede hanedanlık mensuplarının önemli görevlere getirilmesi ilkesi ışığında, Sait Paşa da, tıpkı I. Abbas Paşa gibi, Mısır yönetiminde önemli bir görev ifa etmiş ve bir süreliğine Mısır donanmasının komutanlığını yürütmüştü.³³

Sait Paşa'nın valiliği sırasında, reform faaliyetleri ağır aksak devam etti. Fakat söz konusu dönemde, bir sonraki vali İsmail Paşa'nın icraatlarını derinden etkileyecek ve Mısır'ı İngiliz-Fransız rekabetinin bir parçası haline getirecek önemli gelişmeler de yaşandı. Bu gelişmelerden en önemlisi, Fransa'nın girişimiyle Akdeniz ile Kızıldeniz'i bağlayarak, çok önemli bir uluslararası su yolu haline gelecek olan Süveyş Kanalı'nın inşasına başlanmasıydı.

Süveyş Kanalı'nın yapılması, Fransa'nın Kahire Konsolosu Ferdinand de Lesseps tarafından, Sait Paşa henüz vali olmamışken teklif edilmişti.³⁴ Paşa, vali olduktan sonra, söz konusu teklifi değerlendirerek, 30 Kasım 1854'te Fransa'ya kanal inşasını organize etmekle görevli olacak bir şirket kurulmasına ilişkin ruhsat verdi.³⁵ Fakat Fransa'nın

32. Bu dönemde Mısırlıların, çok az sayıda da olsa, önemli görevlere getirildikleri görülmektedir. Bu açıdan Ali Mübarek oldukça önemli bir isimdir. Mehmet Ali Paşa döneminde Fransa'ya gönderilen ve orada eğitim alan Ali Mübarek, Mısır'a döndüğünde I. Abbas Paşa tarafından önce Topçu Okulu'nun başına getirilmiş, ardından da Mısır'daki eğitim sistemini Batı standartlarına göre şekillendirmekle görevlendirilmişti. Cleveland, a.g.e., s. 108. Ali Mübarek, I. Abbas Paşa'dan sonra da önemli görevlerde bulunmaya devam edecektir. Özellikle, Hıdiv İsmail Paşa döneminde eğitim alanındaki reformların uygulayıcısı olacaktır. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 88-91.

33. Vatikiotis, a.g.e., s. 77.

34. Aslında, Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayarak uluslararası ticareti kolaylaştıracak bir kanal yapılmasına ilişkin öneri, Mehmet Ali Paşa döneminde de gündeme gelmişti. Fakat Mehmet Ali Paşa, Süveyş Kanalı'nın, Osmanlı'nın Boğazlar Sorunu'na benzer şekilde, Mısır'ı uluslararası "müdahale"nin odağı haline getireceğinden endişe ettiği için kanal fikrine sıcak bakmamıştı. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VI: Islahat Fermanı Devri, 1856-1861*, s. 90-91.

35. I. Abbas Paşa'nın İngiliz yanlısı tutumuna karşı, Sait Paşa'nın Fransa taraftarı bir siyaset izlediği söylenebilir.

girişimiyle gündeme gelen kanal projesi, İngiltere'den destek bulamadığı gibi, Babıâli de kanalın yapımına karşı çıkmaktaydı.

Bu tarihte Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'yla beraber, Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'nın içindeydi. Kırım Savaşı'nda hem İngiltere hem de Fransa Osmanlı Devleti'nin müttefiki olmalarına rağmen, Mısır meselesi konusunda İstanbul için İngiltere görece daha önemli bir aktördü. Bu açıdan kanal projesine karşı İngiliz desteğinin alınması bir hayli önemliydi.

İngiltere, kanalın İngiliz sermayesiyle inşa edilmiş Mısır demiryollarıyla haksız rekabete yol açacağı gerekçesiyle, projeyi veto etti.³⁶ Ancak Londra için asıl endişe verici olan, Fransa'nın Mısır üzerindeki etkisinin giderek artacak olmasıydı. Bu yüzden, Babıâli'ye kanal projesinin onaylanmaması yönünde baskı yapıyordu. 1841 fermanı, Sait Paşa'nın Lesseps'e verdiği ruhsatın Babıâli tarafından onaylanmasını gerektiriyordu. Çünkü ferman, Mısır'a imtiyazlı eyalet statüsü tanımış olmasına rağmen, eyalete ilişkin düzenlemelerin ancak padişahın onayıyla gerçekleştirilebileceğinin altını çizmekteydi. Osmanlı Devleti de İngiltere'ye benzer şekilde, kanalın Mısır'daki Fransız etkisini artıracığı endişesiyle, projeye itiraz etmekteydi. Bu yüzden, İstanbul, 1841 fermanıyla çizilen hukuki zeminin dışına çıkmayı hedefleyen Sait Paşa'nın Fransa'ya verdiği ruhsatı onaylamaya yanaşmadı.³⁷

İstanbul'un onayı olmamasına rağmen, Mısır ve Fransa kanalın yapımı konusunda geri adım atmadılar. 1856'da Lesseps, Sait Paşa'dan Süveyş Kanalı'nın tarafsız kalacağı, bütün devletlerin ticaret gemilerine açık olacağı ve geçiş konusunda hiçbir devlete ayrıcalıklı bir işlem yapılmayacağı gibi temel kuralları içeren kanal kazma imtiyazını almayı başardı.³⁸ Böylece, İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen, 1859'da kanalın inşasına başlandı. Bu sırada, Lesseps'in girişimiyle, Kanal Şirketi kuruldu. Şirket, her biri 500 franklık 400.000 hisse senedine sahip olacaktı.³⁹ Hisselerin 207.000 adedi Fransa'ya, 96.000'i Osmanlı Devleti'ne, 87.000'i ise İngiltere'ye ayrılmıştı. Fakat İngiltere ve Osmanlı Devleti, başından itibaren kanal projesine karşı çıktıkları için hisse senetlerini almaya yanaşmadılar. Bunun üzerine, Sait Paşa, İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne ayrılan hisseleri kendisi sa-

36. H. S. Deighton, "The Impact of Egypt on Britain: A Study of Public Opinion" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 235-237.

37. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 15.

38. A.g.e., s. 15.

39. A.g.e., s. 16.

tın alarak, hisselerin bir kısmını da Kavalalı hanedanı mensuplarına tahsis etti.⁴⁰

Ancak bu şartlar altında başlayan kanal inşası, Mısır ekonomisi üzerinde büyük bir tahribata yol açtı. Çünkü Süveyş Kanalı'nın inşası tamamen Fransa tarafından finanse edilmeyecekti. Dolayısıyla, kanal inşasının giderlerini karşılayabilmek için, Sait Paşa döneminden itibaren sürekli olarak Avrupalı bankerlerden borç alınmaya başlandı. 1870'lerde Mısır ekonomisine darbe vuracak finansal kriz, kanalın yapımı sırasındaki borçlanma dalgasının sonucunda ortaya çıkacaktır.

İstanbul'dan projeye ilişkin onay alındığında, kanal neredeyse yarı yarıya tamamlanmıştı.⁴¹ Aslında Mısır, İstanbul'un onayı olmaksızın kanal projesini başlatarak, Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliğinin hukuki temeline büyük bir darbe indirmiş oluyordu. Buna benzer gelişmeler, İsmail Paşa döneminde de su yüzüne çıkacak ve İstanbul-Kahire ilişkilerinde yeni krizlerin patlak vermesine yol açacaktı.

Kanal projesi, Mısır ekonomisini doğrudan etkilemesinin yanı sıra, Mısır'ın idari sistemine de dolaylı bir etkiye bulunarak, bürokratik örgütlenmenin niteliğinde önemli bir değişikliğin ortaya çıkmasına yol açtı. Avrupalı uzmanların kanal inşası için ülkeye gelmesi, yabancıların zamanla idari görevlerde de istihdam edilmeleri sonucunu doğurdu.⁴² Avrupalılar, sayıları sınırlı da olsa yönetim kademelerinde yer almaya başladılar. Buna paralel olarak, Sait Paşa döneminde, özellikle İskenderiye ve Kahire'ye yerleşmiş bulunan yabancıların sayısında artış yaşandı. 1858'de yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesi'yle,⁴³ yabancılara toprak satın alma hakkı verildi.⁴⁴ Böylece, Avrupalılar Mısır'da

40. İleride ele alınacağı üzere, İsmail Paşa döneminde, mali kriz ortaya çıktığında Mısır'a ait olan hisselerin büyük bir kısmı İngiltere'ye satılacaktır. Bu durumda, Fransa'dan daha fazla hisse senedine sahip olacak İngiltere'nin Mısır üzerindeki etkisi giderek artacaktır.

41. Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s. 67.

42. Cleveland, a.g.e., s. 108.

43. İmparatorluğun tamamında uygulanması planlanan Arazi Kanunnamesi'yle, toprağı işleyen köylülere tapu senedi verilerek, miri toprakların özelleştirilmesine giden sürecin kapısı aralandı. Kanunname'yle köylüler toprağı bağımlı hale getirilecek ve sıkı bir denetim altına alınacaklardı. Ayrıca, toprakta miras hakkı kabul edilerek, özel mülkiyet teşvik edilecekti. Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri, 1812-1914" Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2: 1600-1914*, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper, Eren Yayıncılık, 2004, s. 974-978. Fakat 1820'lerden itibaren toprakların Kavalalı hanedanı mensuplarına ve Osmanlı-Mısır elitine dağıtılması suretiyle, Mısır'da fiili olarak özel mülkiyet uygulaması zaten yaygınlaşmaya başlamıştı. Şimdi ise, yönetici zümrenin yanı sıra, fellahlar da toprak sahibi olabileceklerdi. Dolayısıyla, Arazi Kanunnamesi'yle, bir yandan Mısır'daki özel mülkiyetin sınırları genişletiliyor, öte yandan da fiili duruma hukuki bir zemin kazandırılıyordu.

44. Satoe Horii, "Pre-emption and Private Land Ownership in Modern Egypt: No Revival

toprak sahibi de olmaya başladılar. Bu durum, 1870'lerden itibaren, kendi vatandaşlarının haklarını korumak isteyen Avrupa devletlerinin, ülkedeki konsoloslukları aracılığıyla, Mısır siyasetine müdahil olmalarına yol açtı.

Yabancıların yanı sıra, Mısırlılar da sivil bürokrasinin alt kademe-lerinde görev almaya başladılar.⁴⁵ Mehmet Ali Paşa döneminde kurulan eğitim kurumlarında yetişen ya da Avrupa'da öğrenim görerek ülkeye dönen Mısırlılara taşra yönetiminde önemli görevler verildi. Ancak hanedan mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti merkezi yönetimdeki ağırlıklarını korumaya devam ettikleri için Sait Paşa'nın 1856'daki yazışmaların Türkçe yerine Arapça yapılmasına ilişkin buyruğu, pratik nedenlerle uygulanabilir değildi.⁴⁶ Yine de, Mısırlıların yönetimde yer almaya başlamalarıyla, "yöneten Osmanlı-Mısır eliti" ve "yönetilen Mısırlılar" ayrımı bir nebze olsun kırılmaya başlandı. İsmail Paşa döneminde, bürokraside istihdam edilen Mısırlıların sayısı daha da arttı ve Mısırlılar, Osmanlı-Mısır elitinin egemenliğini kırmayı hedefleyen bir siyasal pozisyon geliştirdiler. Hatta, Mısır'daki milliyetçi hareketin en temel motivasyon unsurlarından birini, Mısırlıların Osmanlı-Mısır elitinin siyasal, askeri ve ekonomik alandaki egemenliğine karşı çıkışları oluşturdu.

Sait Paşa döneminden başlayarak, İsmail Paşa yönetimine miras kalacak önemli bir diğer gelişme, Amerikan İç Savaşı'nın etkide bulunacağı ekonomik alanda ortaya çıktı. 1850'lerin sonunda İngiltere, tekstil sanayisi için gerekli olan pamuğun yüzde seksenini Birleşik Devletler'den ithal etmekteydi.⁴⁷ Fakat 1861-1865 arasındaki Amerikan İç Savaşı sırasında, Amerika'daki pamuk üretiminin sekteye uğraması ve İngiliz talebinin karşılanamaması üzerine, İngiltere pamuk üretiminde ön plana çıkmaya aday diğer coğrafılara, özellikle de Osmanlı topraklarına yönelmek zorunda kaldı. Amerikan İç Savaşı nedeniyle dünya piyasasında ortaya çıkan istikrarsızlık, bölgenin tarımsal üretiminin İngiliz kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlenmesine yol açtı.⁴⁸ Söz konusu durumdan ekonomik yarar sağlamayı

of Islamic Legal Tradition" *Islamic Law and Society*, Cilt 18, Sayı: 2 (2011), s. 179.

45. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 85.

46. Hunter, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition" s. 156.

47. Cole, a.g.e., s. 58.

48. Faruk Tabak, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegın Rolü" Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 159.

amaçlayan Babîâli, 1861'de tüm vilayetlere yolladığı talimatla, pamuk üretiminin artırılması çağrısında bulundu.⁴⁹

Anadolu'da da pamuk üretilmesine rağmen, Mısır, pamuk üretiminde en fazla uzmanlaşmış ekonomiye sahip olan bölgeydi. Zaten 1840'lardan itibaren, Mısır pamuğu İngiltere'ye ihraç edilmekteydi. Dolayısıyla, yukarıda değinilen konjonktürde, Osmanlı coğrafyasında ön plana çıkan bölge, Mısır oldu. Aslında, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da da pamuk üretilmekteydi. Fakat Hint pamuğu hem Amerikan ve Mısır pamuğu kadar kaliteli değildi hem de İngiliz sanayisinin talebini karşılayabilecek üretim kapasitesine ulaşamamıştı.

Söz konusu dönemde, İngiltere'nin talebine bağlı olarak Mısır'daki pamuk üretiminde ve dolayısıyla pamuktan elde edilen gelirde muazzam bir artış yaşandı; Mısır ekonomisi hızlı bir büyüme sürecine girdi. Hızlı büyüme, hem yabancı sermayenin girişini hem de 1850'lerin sonundan itibaren zaten Mısır'a yerleşmeye başlamış olan Avrupalıların ülkeye akın etmelerini tetikledi. Süveyş Kanalı projesinin ardından, Amerikan İç Savaşı neticesinde ortaya çıkan ekonomik büyüme, yabancıların Mısır'a yerleşmelerini teşvik eden ikinci unsur oldu. Bu durum ise, Mısır'daki Avrupa etkisinin daha da artmasına yol açtı. Zamanla, Mısır yönetiminde ve ekonomisinde yer almaya başlayan yabancılar, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren, büyük toprak sahipleriyle birlikte Mısır siyasetinin önemli figürleri haline geldiler.

Pamuktan elde edilen gelirin altyapı harcamalarına aktarılmasıyla ticaret, ulaşım ve arazi ıslahı gibi alanlarda –19. yüzyılın ilk yarısına oranla– daha gelişmiş bir yapı ortaya çıktı. Fakat Mısır'ın ekonomisini canlandıran bu durum, Amerikan İç Savaşı'nın bitmesi ve Amerikan pamuğunun dünya piyasasına yeniden giriş yapmasıyla sona erdi. Yine de Mısır pamuğu, Avrupa ve özellikle de İngiltere için önemli bir hammadde kaynağı olmayı sürdürdü.

Sonuç olarak, Süveyş Kanalı'nın inşasına giden süreçte, Sait Paşa'nın Mısır'a çizilen hukuki çerçevenin dışında hareket ederek, Mısır'daki Osmanlı egemenliğini fiili olarak zayıflatıldığını, buna rağmen söz konusu vilayete ilişkin herhangi bir düzenleme yapılmadığını belirtmek gerekmektedir. 1867'de hıdiv unvanını alarak, Mısır'ın özerkliğine hukuki bir zemin kazandıran ise İsmail Paşa oldu.

49. Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi Yayınları, 2001, s. 252'den; NARA (National Archives and Records Administration), M-46, (8 Ekim 1861).

HİDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ: ÖZERKLİĞE DOĞRU

1863'te Mısır valisi olan İsmail Paşa,⁵⁰ Mehmet Ali Paşa'dan sonraki ikinci büyük reformist olarak görülmektedir.⁵¹ Gerçekten de İsmail Paşa, I. Abbas ve Sait paşalar döneminde ağır aksak ilerleyen reformlara yeniden hayat veren isimdir. "Ülkem artık Afrika'da değil, Avrupa'dadır"⁵² diyen İsmail Paşa, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Batılı anlamda modern kurumların oluşturulmasıyla büyük bir mesafe kateden Mısır'ın 1860'lardan itibaren Batılaşması yönünde çok önemli adımlar attı. İsmail Paşa, pamuk ihracatından elde edilen gelir sayesinde, Mehmet Ali Paşa'nın kısmen yüzeysel kalan ve toplumsal alana nüfuz edemeyen modernleşme hamlesini bir adım daha ileriye götürebildi.

Diğer yandan, Mısır'ın, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası kapitalizme eklemlenerek bir yandan zenginleştiği, öte yandan da dış borcunun artarak iflasın eşiğine geldiği bir dönem içerisinde bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir. Dolayısıyla, İsmail Paşa, büyük bir reformist olduğu kadar, İngiltere ve Fransa'dan aldığı borçlarla ülkenin ekonomik açıdan iflas etmesine giden süreci de hazırlayan isimdir. Elbette ki söz konusu durum, sadece İsmail Paşa'nın faaliyetleriyle açıklanabilecek kadar dar bir çerçevede değerlendirilemez. Mısır'ın giderek Avrupa devletleri arasındaki rekabetin en önemli öznelerinden biri haline gelmesi ve uluslararası kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda ihracat odaklı ve bağımlı bir ekonomik yapıya evrilmesi, İsmail Paşa dönemindeki finansal krizin makro düzeydeki nedenini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, İsmail Paşa'nın Mısır'ı dönüştürmek amacıyla giriştiği reformları Avrupa devletlerinden aldığı borçlarla finanse etmesinin, mali krize yol açan önemli etkenlerden biri olduğunu teslim etmek gerekmektedir.

İsmail Paşa'nın Mısır'ı Batılı bir ülke haline getirme gayreti, Mısır üzerindeki Osmanlı egemenliğini sınırlandırma amacıyla paralel gitmekteydi. Hatta, İsmail Paşa, tahayyülündeki reformların gerçekleştirilmesinin önündeki en büyük engelin, Mısır'ın içişlerinde hâlâ Babîâlî'den özerk hareket edememesi olduğunu düşünmekteydi. Do-

50. 1830'da Kahire'de doğan İsmail Paşa, İbrahim Paşa'nın oğluydu. İsmail Paşa, Paris'te mühendislik eğitimi almış, Kahire'ye döndükten sonra da Avrupa başkentlerine birçok kez ziyarette bulunmuştu. Bu açıdan, İsmail Paşa'nın seleflerine oranla Batı'yı daha yakından tanıdığını ve Mısır'ı Batılı bir ülke haline getirmeyi amaçladığını söylemek mümkündür. Atilla Çetin, "İsmail Paşa, Hidiv" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 117 ve Vatikiotis, a.g.e., s. 74.

51. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 70. Cleveland, İsmail Paşa'yı "muhteşem" sıfatıyla anmaktadır. Cleveland, a.g.e., s. 110.

52. Vatikiotis, a.g.e., s. 74.

layısıyla, Mısır lehine yeni yapılacak bir düzenlemeyle, Mehmet Ali Paşa döneminde elde edilen kazanımların artırılmasına ve Mısır'ın özerklik alanının genişletilmesine gayret edilmeliydi. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın aksine İsmail Paşa, İstanbul'la doğrudan bir çatışma içerisine girmektense, genellikle Padişah ve Babiâli bürokratlarıyla iyi ilişkiler geliştirerek Osmanlı vilayet sistemi içerisinde Mısır'a özerk bir statü kazandırmaya çalıştı. Nitekim, İsmail Paşa'nın Babiâli nezdindeki girişimleri sonuç verdi ve bazı kısıtlamaların saklı tutulduğu yeni düzenlemelerle Mısır'ın özerklik alanı bir hayli genişletildi.

İsmail Paşa, iktidarının ilk yıllarında Sultan Abdülaziz'le ve Babiâli bürokratlarıyla iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştı. Mehmet Ali Paşa'nın muhatabı doğrudan II. Mahmut iken, İsmail Paşa, sadece Padişah'la değil, Tanzimat dönemiyle birlikte ön plana çıkmaya başlayan ve neredeyse Osmanlı iktidarının ana aktörü konumuna yükselen Babiâli bürokratlarıyla da iletişime geçmek zorundaydı.⁵³ İsmail Paşa'nın bu alandaki muhatapları ise, Osmanlı siyasetinin kilit isimleri Âli ve Fuat paşalardı.

İsmail Paşa, vali olur olmaz, artık bir gelenek haline geldiği üzere, Padişah'a itaatini göstermek amacıyla İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu seyahati esnasında, Abdülaziz'i Yavuz Sultan Selim'den beri hiçbir padişahın ayak basmadığı Mısır'a davet etti.⁵⁴ Aslında, Abdülaziz'in ziyareti, Osmanlı'nın Mısır'daki otoritesinin tanınması anlamına gelecektiye de İsmail Paşa, valiliğinin başlangıcında, Osmanlı'yla doğrudan bir çatışma içerisine girmek yerine Padişah'ın ve Babiâli'nin rızasıyla Mısır'a özel bir statü kazandırılabilceğini düşünmekteydi.

Babiâli bürokratlarına göre, İsmail Paşa'nın davetine icabet edilmesi, Mısır'ın yeni yönetimine ve halkına ülkenin gerçek sahibinin Osmanlı padişahı olduğunun ve Osmanlı iktidarının bütünlüğünün ülkede devam ettiğinin kanıtlanması açısından önemli bir fırsat sunmaktaydı.⁵⁵ Özellikle, Âli ve Fuat paşalar, seyahatin gerçekleştirilmesinden yanaydı.

Âli ve Fuat paşaların teşvikiyle, Abdülaziz'in yaklaşık bir ay sürecek Mısır seyahati, Nisan 1863'te başladı.⁵⁶ Abdülaziz açısından seyahatin

53. Hayrettin Pınar, "Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Bâbiâli ve Hıdiv İsmail" *Bilig*, Sayı: 63 (Güz 2012), s.162-163.

54. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 39-40.

55. Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babiali ve Hıdiv İsmail*, Kitap Yayınevi, 2012, s. 18.

56. Bu seyahatinde Abdülaziz'e Veliaht Murat Efendi, Şehzade Yusuf İzzettin Efendi,

amacı, İstanbul ile Kahire arasındaki ilişkileri güçlendirmek ve İsmail Paşa'ya Padişah'ın valisinden/vasalından başka bir şey olmadığını hatırlatmaktı.⁵⁷ Dolayısıyla, Abdülaziz'in ziyareti, Mısır'a ve yeni yöneticisine Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğu örtülü mesajını vermek için tasarlanmıştı.

Abdülaziz, Mısır'da son derece sıcak karşılandı. Seyahati sırasında, İsmail Paşa Padişah'la iyi ilişkiler geliştirerek, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılığının altını önemle çizdi. Bunun yanı sıra, Abdülaziz de, "ben burada Mısır valisinin misafiriyim ve öyle kalacağım" diyerek, mevcut ferman hükümleri çerçevesinde Mısır'ın imtiyazlı statüsünün muhafaza edileceğini belirtti.⁵⁸ İsmail Paşa'ya 1841'deki yasal düzenlemeye sadık kaldığı ve padişaha itaat ettiği sürece, İstanbul-Kahire ilişkilerinde herhangi bir sorunun ortaya çıkmayacağı mesajı verildi.

Ziyaretin ardından, kısa bir dönem İstanbul-Kahire ilişkileri sorunsuz ilerledi. Hatta, İsmail Paşa, padişaha itaatini göstermek amacıyla, 1864-1865'te Hicaz'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmak üzere dört bin beş yüz kişilik bir kuvvet göndererek Babıâli'ye askeri yardımda bulundu.⁵⁹ Yine, 1866'da Eflak ve Boğdan'da isyan çıkınca, bu sefer de sekiz bin kişilik askeri birliğini İstanbul'a gönderdi. Abdülaziz ve Sadrazam Fuat Paşa, İsmail Paşa'nın yardımlarının iyi niyet göstergesi olduğunu düşünmekteydiler.

Kısa süren bu sukûnet döneminin (1863-1866) ardından, İsmail Paşa, 1866'da veraset imtiyazının ailenin en büyük ferdine değil de, babadan oğula geçecek şekilde yeniden düzenlenmesi ve Mısır'ın muhtariyet haklarının genişletilmesi konusundaki taleplerini dile getirmeye başladı. İsmail Paşa'nın valiliğin babadan oğula geçmesi önerisi, Paşa'nın İstanbul'da bulunan kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın ve amcası Halim Paşa'nın Mısır üzerinde herhangi bir hak talep etmelerini engellemeyi hedefliyordu. Bu amaçla, 2 Mayıs 1866'da İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirerek Abdülaziz'i, Âli ve Fuat paşaları veraset düzenlemesinde değişikliğe gidilmesi konusunda ikna etmeye çalıştı.

Bu noktada, asıl ön plana çıkan isim, Mustafa Fazıl Paşa'ydı. Çünkü 1841'deki düzenlemeye göre, İsmail Paşa'nın ardından hanedanının en yaşlı üyesi sıfatıyla Mustafa Fazıl Paşa'nın vali olması gerekiyordu. Mustafa Fazıl Paşa da Mısır valiliğini elde etmek için her an harekete

Şehzade Reşat Efendi, Şehzade Abdülhamit Efendi ve Fuat Paşa gibi önemli isimler eşlik etmekteydi. Abdülaziz'in seyahatiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Âli Kemal Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Matbaası, 1944.

57. A.g.e., s. 4.

58. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, s. 40.

59. A.g.e., s. 41.

geçebilirdi. Nitekim, İsmail Paşa göreve geldikten hemen sonra, kardeşinin bir komplo düzenlemeye kalkıştığı ama başarıya ulaşamadığı bilinmektedir.⁶⁰

Mustafa Fazıl Paşa, 1860'lı yılların başında kısa süre maarif ve maliye nazırlıkları görevinde bulunmuştu. 1866'ya gelindiğinde, önce Padişah'la arası açılmış, ardından da Yeni Osmanlılar hareketiyle bağlantı içerisinde olduğu gerekçesiyle Paris'e sürgüne gönderilmişti. Paris'teki sürgün yıllarında Yeni Osmanlılar'la iletişime geçerek, Osmanlı iktidarına yönelik muhalif hareketin içinde yer almaya başlamıştı.⁶¹ Dolayısıyla, İsmail Paşa'nın evladiyet ilkesinin hukuki bir zemin kazanmasını sağlamaya yönelik girişimlerinin Mustafa Fazıl Paşa'nın Babiâli'yle arasının açıldığı bir döneme rastlaması tesadüf değildi.

İsmail Paşa'nın veraset usulüne ilişkin değişiklik talebi, Babiâli tarafından kabul edilerek, padişah fermanıyla hüküm altına alındı. Söz konusu fermanı ele almadan önce, Babiâli'yi İsmail Paşa'nın önerisi doğrultusunda yeni bir düzenleme yapmaya iten dört temel nedeni ele almak gerekmektedir.⁶²

İlk olarak, Osmanlı'nın 19. yüzyılda yaşadığı mali bunalım ve kaynak ihtiyacı İsmail Paşa'nın veraset usulünün değiştirilmesine ilişkin talebinin kabul edilmesinde kolaylaştırıcı bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluğun Kırım Savaşı'nın gerektirdiği yeni harcamaları finanse edebilmek için dış borçlanmaya başvurmuş olması, 1860'lara gelindiğinde Osmanlı maliyesini büyük bir sıkıntıya sokmuştu. Mali krizin eşiğindeki İstanbul'un İmparatorluğun en zengin vilayetlerinden biri olan Mısır'dan gelen vergiyi artırmak karşılığında, zaten Kavalalı hanedanına tanınmış olan veraset imtiyazının içeriğinin değiştirilmesinde herhangi bir sakınca görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim, Âli Paşa, Mısır'ın ödeyeceği vergiyi artıracaklarını dile getiren İsmail Paşa'nın istediği değişikliği elde etmesinin önünde hiçbir engel olmadığını ve bu durumun Babiâli açısından herhangi bir sıkıntı yaratmayacağını bildirmiştir.⁶³ İkincisi, Abdülaziz'in kendisi de Osmanlı veraset düzenlemesinde bir değişikliğe giderek, hanedanın en yaşlı üyesi yerine, en büyük oğulun tahta geçmesini istiyordu. Başkentten önce Mısır, bu yönde bir değişikliğin ilk uygulama alanı olabilirdi.

60. Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıali ve Hüdîv İsmail*, s. 28'den: NA. FO. 78/1754, 13 Mart 1863.

61. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, s. 219.

62. Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıali ve Hüdîv İsmail*, s. 28-29 ve Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, s. 217.

63. Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıali ve Hüdîv İsmail*, s. 29'dan: NA. FO. 78/1909, 13 Mayıs 1866.

Üçüncüsü, Sadrazam Fuat Paşa'nın, Osmanlı iktidarına karşı muhalif bir tavır sergileyen Mustafa Fazıl Paşa'yı bertaraf edebilmek, yani veraset imtiyazının dışında bırakabilmek amacıyla İsmail Paşa'nın söz konusu talebini kabul ettiği söylenebilir. Son olarak, 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında, Osmanlı idaresindeki bazı bölgelere ilişkin Büyük Güçler'in müdahalesiyle söz konusu Nizamname'nin kapsamı dışında farklı düzenlemeler yapılmıştı. Bu bağlamda, 1830'larda uluslararası bir sorun haline gelen Mısır'ı yeniden Büyük Güçler'in mücadde alanı haline getirmektense, içsel dinamiklerle yeni bir düzenlemenin tercih edildiğini söylemek mümkündür.

Bu gelişmeler neticesinde, Mısır'ın içişlerinde kısmen özerk olacağı ve özel bir unvanla anılacağı sürecin kapısı aralandı. İlk olarak, 27 Mayıs 1866 tarihli padişah fermanıyla, veraset imtiyazının içeriğinde değişikliğe gidildi; ardından, İsmail Paşa'nın Babîâli nezdinde yürüttüğü girişimlerin neticesinde 8 Haziran 1867 tarihli padişah fermanıyla da Mısır valisine hıdiv unvanı verildi.

27 Mayıs 1866 tarihinde, Abdülaziz'in fermanıyla Mısır'a ilişkin veraset düzenlemesinde önemli bir değişikliğe gidildi.⁶⁴ 1841'deki fermanında belirtilen ailenin en yaşlı üyesinin Mısır valisi olacağına ilişkin kural, valiliğin boşalması halinde sabık valinin en büyük oğluna geçecek şekilde yeniden düzenlendi. Eğer, valinin oğlu yoksa büyük kardeş, kardeş de bulunmadığı takdirde en büyük yeğen valilik görevine getirilecekti. Veraset imtiyazının İsmail Paşa'nın isteği doğrultusunda düzenlenmesine karşılık, Mısır, her sene İstanbul'a gönderdiği vergi miktarını artırmakla yükümlü kılındı. Seksen bin kese civarındaki altın miktarı, yüz elli bin keseye çıkarıldı.

1866'daki ferman, temel olarak, 1841'de ana ilkeleri çizilen düzenlemeleri tekrarlıyordu. Tanzimat ilkeleri ve Babîâli'nin yabancı devletlerle imzaladığı antlaşmalar Mısır'da geçerli olacaktı. Mısır ordusundaki asker sayısı, yine bir önceki düzenlemeye paralel biçimde, on sekiz binle sınırlı kalacaktı. Bunun yanı sıra, Mısır'ın bir Osmanlı vilayeti olduğunu vurgulamak için, egemenliğin önemli simgelerinden biri olan Osmanlı sancağının ve nişanlarının Mısır ordusunda kullanılması gerekliliğinin altı çizilmekteydi.

Fermanın getirdiği bir yenilik ise, Musavva ve Sevakin'in Mısır idaresine bırakılıyor olmasıydı.⁶⁵ Böylece, Mısır'ı Osmanlı vilayet sistemi

64. 27 Mayıs 1866 tarihli fermana ilişkin bilgiler şu belgeden aktarılacaktır: BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 816, 12 Muharrem 1283 (27 Mayıs 1866), varak 1, 2, 3.
65. Musavva ve Sevakin, Kızıldeniz'deki iki önemli Osmanlı limanıydı. Bu limanlarla birlikte İsmail Paşa Afrika'ya düzenleyeceği seferlerde kullanılacak iki önemli üs elde et-

içinde tutabilmek pahasına, veraset düzenlemesindeki değişikliğe ek olarak, İsmail Paşa'ya bir taviz daha verilmiş olmaktaydı.

İsmail Paşa iktidara talip olabilecek isimleri 27 Mayıs 1866 tarihli ferman sayesinde bertaraf etmişti. Söz konusu kazanıma rağmen, Mısır'a muhtariyet haklarının genişletildiği özel bir statü kazandıramamıştı. Dolayısıyla, Mısır'ı içişlerinde özerk kılacak *sui generis* bir unvanla taçlandırabilmek için Babiâli nezdinde yürüttüğü faaliyetlerini aynı yıl içerisinde yeniden başladı.

Veraset usulünün yeniden düzenlenmesiyle önemli bir kazanım elde eden İsmail Paşa, Mısır'ın muhtariyet haklarını genişletebilmek ve ülkeyi içişlerinde özerk hale getirilebilmek için, Babiâli'ye baskı yapabileceği uygun konjonktürü 1866'da Girit'te Osmanlı otoritesini hedef alan bir ayaklanmanın ortaya çıkmasıyla yakaladı.⁶⁶ Babiâli'yle yakın ilişkiler geliştirilen bu dönemde, on sekiz bin kişilik Mısır ordusu Girit'e gönderildi.⁶⁷ Söz konusu yardım karşılığında, Girit valiliğinin kendisine tevcih edilmesini isteyen İsmail Paşa'nın talebi, Fransa ve İngiltere'nin araya girmesiyle kabul edilmedi. 1867'de Girit'e ilişkin özel bir nizamname hazırlanarak, Osmanlı sınırları içerisinde özerk bir statü tanındı.

Babiâli'nin Girit İsyanı'yla meşgul olduğu kaotik ortamda, Girit valiliğini elde edemeyen İsmail Paşa, yabancı devletlerle doğrudan antlaşma yapabilmek ve padişahın onayı olmaksın istikraz akdi imzalayabilmek gibi konularda merkezi otoritenin dışına çıkmaya olanak tanıyacak yeni bir düzenlemenin yapılmasına ilişkin görüşlerini dile getirmeye başladı.⁶⁸ Mısır'daki reform hareketini yürütebilmek için ihtiyaç duyulan nakit para ancak Avrupalı bankerlere borçlanarak elde edilebilirdi. Bunun önündeki en büyük engel ise, istikraz akdinin ancak padişahın onay vermesi şartıyla gerçekleştirilebiliyor olmasıydı.

Söz konusu taleplerinin yanı sıra, kendisini diğer vilayetlerin valilerinden farklı kılacak bir unvanla da anılmak isteyen İsmail Paşa, İstanbul'daki temsilcisi Nubar Paşa aracılığıyla, kendisine *Kuran*'da Yusuf peygambere atıfla kullanılan "Aziz" unvanının verilmesini ve Mısır valilerinin bundan sonra "Aziz-i Mısır" (Mısır'ın Azizi) olarak anılacakları yeni bir düzenlemenin yapılmasını talep etti.⁶⁹ İsmail

miş olmaktaydı.

66. Babiâli'nin Girit İsyanı sırasındaki tutumuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hayrettin Pınar, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Ali Paşa" *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18 (Aralık 2008), s. 1-22.

67. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, s. 43.

68. Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıali ve Hüdud İsmail*, s. 32.

69. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, s. 43.

Paşa'nın "Aziz" unvanını talep etmesinin sembolik açıdan hayli önemli bir sebebi bulunmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, dünyanın sayılı uygarlıklarından biri olan antik dönem Mısır'ının tarihini, dilini, toplumsal hayatını, örgütlenme şeklini açığa çıkarmak amacıyla arkeolojik çalışmalara hız verilmiş ve *Mısırbilimi (Egyptoloji)* alanında önemli bir aşama kaydedilmişti.⁷⁰ Zamanla, 19. yüzyıl Mısır'ı ile Firavunlar dönemi antik Mısır'ı arasında tarihsel bir süreklilik olduğu vurgulanmaya başlandı.⁷¹ Dolayısıyla, Mısır'ın kadim mirasıyla Kavalalı hanedanı arasında bağ kurulması açısından, "Aziz" unvanının sembolik bir anlamı bulunmaktaydı. Fakat söz konusu tarihsellik içerisinde tercih edilen figür, bir Firavun yerine Yusuf peygamberdi. İsmail Paşa'nın "Aziz" unvanıyla anılmak istemesinin temel nedeni, "Mısır'da 'istiklal' ile hükmetmiş Yusuf peygamberin mertebesine kendisinin ihraz eylediğini" gösterebilmektir.⁷²

Nubar Paşa, Fuat Paşa'yı Mısır valilerine özel bir unvan verilerek Mısır'a ilişkin yeni bir ferman düzenlenmesi konusunda ikna etti.⁷³ Fakat Mısır valilerinin "Aziz" unvanı yerine Mehmet Ali Paşa döneminden beri gayri resmi olarak kullanılan hıdiv unvanıyla anılmalarına karar verildi.⁷⁴ Çünkü "abd" ve "aziz" kelimelerinin bir araya gelmesiyle

70. Mısır uygarlığına ilişkin çalışmaların, Napolyon'un Mısır seferi sonrasında, temel olarak Fransız bilim insanlarının girişimiyle başlatıldığını belirtmek gerekmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise, özellikle de İsmail Paşa döneminde, Mısır'ın kadim tarihine yönelik araştırmalara hız verildi. Hatta, İsmail Paşa, Ali Mübarek'i görevlendirerek antik Mısır araştırmaları için özel bir okulun kurulmasını sağladı. Bunun yanı sıra, Rifa'a al-Tahtavi, antik Mısır tarihini kaleme aldı; Ali Mübarek Firavunlar Dönemi'nin kutsal şehirlerinin haritasını çıkardı. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Donald M. Reid, *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*, Berkeley, University of California Press, 2002, s. 93-136.

71. Milliyetçi ideolojinin en temel özelliklerinden biri, ilgili ırkın ya da milletin tarihsel kökenlerinin mümkün olduğunca uzak bir geçmişte aranmasıdır. Bu bağlamda, kitleleri bir arada tutabilecek kadim sembollerin, simgelerin ve geleneklerin zamanın ruhuna göre yeniden yorumlanarak, "icat edilmesi" ve söz konusu milletin "şanlı" tarihinin yazılması gerekmektedir. Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 64-102. İsmail Paşa'nın Mısır'ın kadim tarihine olan ilgisi, kendisinin milliyetçi karakterinden kaynaklanmasa da, Paşa'nın söz konusu girişimi eğitim alanında atılacak adımlarla da birleşerek, yönetimde yer almayan Mısırlıların ülkelerinin tarihsel geçmişiyle tanışıp millet tahayyüllerinin filizlenmesine vesile olacaktır.

72. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, s. 43.

73. Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babalı ve Hıdiv İsmail*, s. 38. Âli Paşa ise, Mısır'ın İmparatorluk'tan giderek kopacağı endişesiyle yeni düzenlemeye karşı çıkmaktaydı. Bu nedenle, söz konusu ferman Âli Paşa'ya danışılmadan çıkarıldı. Özkaya-Özer, a.g.e., s. 189.

74. Mehmet Ali Paşa döneminde toplanan divan "Hıdiv Divanı" olarak adlandırılıyordu. Dolayısıyla, hıdiv unvanı rastgele seçilmiş bir unvan değildi. Mehmet Ali Paşa döneminden beri kullanılan fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi olarak Mısır valilerine tevcih etmediği bir unvandı. Ayrıca, bazı kaynaklar İsmail Paşa'ya hıdiv unvanının verilerek, Mısır'ın işlerinde özerk bir statü kazanabilmesinin nedeninin, Abdülaziz ile Paşa arasındaki ailevi bağdan kaynaklandığını dile getirmektedirler. İsmail Paşa'nın annesi

oluşan Padişah Abdülaziz'in ismi, Arapça'da "Aziz'in kulu" anlamına gelmekteydi. Eğer, Mısır valisine "Aziz" unvanı verilirse, Abdülaziz'in "Aziz-i Mısır"ın, yani İsmail Paşa'nın kulu olduğuna ilişkin bir yorum ortaya çıkabilirdi.⁷⁵ Dolayısıyla, söz konusu unvanın Padişah'ın otoritesini sembolik açıdan değersizleştirmesini engellemek için İsmail Paşa'ya ve haleflerine hıdiv unvanı verilmesinde karar kılındı. Fuat Paşa'nın girişimiyle hazırlanan 8 Haziran 1867 tarihli padişah fermanıyla, Mısır'ı içişlerinde özerk kılacak yeni bir düzenleme yapıldı.⁷⁶

Söz konusu ferman, 1866'daki düzenlemede yer alan evladiyet ilkesini koruyarak, bundan böyle Mısır valilerine hıdiv denileceğini, Mısır vilayetinin de "Hıdiviyet-i Mısır" (Mısır Hıdivliği) olarak adlandırılacağını belirtmekteydi. Bu belge, hıdivin, Tanzimat Fermanı'nda öngörülen ilkeler doğrultusunda, tebaanın can ve mal güvenliğini sağlamakla yükümlü olduğunun altını çizmekteydi. Daha da önemlisi, Ferman, hıdivin Mısır'ın içişlerinde gerekli düzenlemeleri gerçekleştirebilmek için kanun yapma hakkına sahip olacağını vurgulamaktaydı. Fakat gümrük duvarlarının belirlenmesi, yabancı devletlerle ticari ve siyasi anlaşmalar yapılması gibi konularda hıdiv, padişahın onayını almak zorundaydı.⁷⁷ Dolayısıyla, İsmail Paşa, hıdiv unvanını elde etmiş olmasına rağmen, Mısır'a dışişlerinde serbestlik tanıyacak bir statü kazandıramamıştı.

Mısır, söz konusu yeni statüsü nedeniyle –Bosna-Hersek, Cebel-i Lübnan ve Girit gibi özel düzenlemelerle yönetilen bölgelere benzer şekilde– Babıâli'nin vilayetleri merkezi otoritenin denetimine alabilmek amacıyla yürürlüğe koyduğu Vilayet Nizamnamesi'nin sınırları dışında bırakılmış oldu. Fakat Mısır'a ilişkin düzenlemenin yapılış şekli, yukarıda anılan benzerlerinden önemli bir farklılık arz etmekteydi. Vilayet Nizamnamesi'nin kapsamı dışındaki diğer düzenlemeler, Büyük Güçler'in müdahalesi ve talebi doğrultusunda gerçekleştirilmişken, Mısır'ın statüsünü belirleyen ferman iç dinamiklerin neticesinde ortaya çıkmıştı.

Hoşyar'ın, Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın kız kardeşi olduğu dile getirilmektedir. Tanman, a.g.e., s. 33 ve Hassan, a.g.e., s. 79.

75. Adam Mestyan, "Art and Empire: Khedive İsmail and the Foundation of the Cairo Opera House" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hungary, Central European University, 2007, s. 55.

76. 8 Haziran 1867 tarihli fermana ilişkin bilgiler şu belgeden aktarılacaktır. BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gömlek No: 839, 5 Safer 1284 (8 Haziran 1867), varak 1 ve 2.

77. Mısır'a içişlerinde özerklik tanıyan fakat yabancı devletlerle ilişkilerinde Osmanlı yetkesinde tutmayı amaçlayan söz konusu belge, Mısırlı tarihçi Abd al-Rahman al-Rafi tarafından Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasına giden süreçteki ilk aşama olarak yorumlanmıştır. Abd al-Rahman al-Rafi, *Asr İsmail (İsmail Dönemi)*, Cilt 1, Kahire, Mektebetü'l Usra, 2000, s. 83.

1867'deki yeni düzenlemeyle İstanbul-Kahire ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçildiği söylenebilir. Kavalalı hanedanına veraset imtiyazının tanınmasının ötesine geçecek şekilde, Mısır valilerinin *sui generis* bir unvanla anılacak olmaları, Mısır'ı Vilayet Nizamnamesi'nin uygulandığı vilayetlerden ayıran bir duruma işaret etmekteydi. Bunun da ötesinde, Mısır, Osmanlı idari sistemi içerisinde her zaman özerk olan Eflak-Boğdan Voyvodalığı, Kırım Hanlığı, Erdel Prensliği gibi bölgeye tanınan statüyü yarım yüzyılı aşkın süren bir mücadelenin sonunda elde ederek, diğer Arap vilayetlerinde örneği görülmeyen bir yapı kazandı. Artık, Mısır içişlerinde tam anlamıyla özerk, dışişlerinde Babîâli'ye bağlı olacaktı.

Fakat İsmail Paşa'nın Mısır'ı Osmanlı'dan özerkleştirme çabasının –Mehmet Ali Paşa'nın girişimlerine benzer şekilde– milliyetçi hassasiyetlerden ve ulusal aidiyet fikrinden çok, Kavalalı hanedanının sürekliliği düşüncesinden ilham aldığıнын altını çizmek gerekmektedir. Mısır'daki milliyetçi düşünce ve hareket, Hıdiv'in ve hanedanın ülkede kurduğu ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıyı kırmayı hedefleyen bir anlayıştan esinlenerek kitleleri mobilize etmeye çalışacaktır.

İstanbul'un, Girit'teki ayrılıkçı hareketle baş etmek zorunda kaldığı böyle bir ortamda, İsmail Paşa'nın taleplerinin önemli bir kısmına cevap verdiği görülmektedir. Nitekim, Girit İsyanı'nın sona ermesinin ardından, Babîâli, Mısır üzerindeki denetimini yeniden artırmaya ve Mısır'ın herhangi bir Osmanlı vilayeti olduğunu vurgulamaya çalıştı. Örneğin, Fuat Paşa, hıdiv teriminin sadece bir unvandan ibaret olduğunu, özel bir anlam ifade etmediğini, İsmail Paşa'nın diğer vilayetlerdeki Osmanlı valilerinden farklı bir konumda bulunmadığını belirtmekteydi.⁷⁸ Fuat Paşa'ya göre, ferman aslında konjonktürel bir zorunluluk sonucu ortaya çıkmıştı. Fakat yeni ferman, Fuat Paşa'nın iddiasının aksine, İsmail Paşa'nın statüsünde ve Mısır'ın yönetiminde herhangi bir değişikliğe işaret etmiyor değildi. Kaldı ki sadece 1867 Fermanı değil, 1841 Fermanı ve sonrasında Mısır valilerine “sadaret-i uzma” rütbesinin tevcih edilmesi, Mısır valilerini Osmanlı sadrazamıyla eşit statüde konumlandırmıştı ki söz konusu statü bütün Osmanlı valilerine verilen bir paye değildi. Kahire karşısında manevra alanı daralan Babîâli, İmparatorluk için hem stratejik hem de ekonomik açıdan büyük önem taşıyan Mısır'dan vazgeçmediğini göstermeye çalışıyordu. Aslında Babîâli, İmparatorluk hazinesi açısından önemli bir gelir kaynağı olan Mısır'ı kaybetmek istemiyordu.

78. Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babiali ve Hıdiv İsmail*, s. 39.

Babîâlî'yle hıdivin arasını açacak gelişmeler, çok geçmeden su yüzüne çıktı. Süveyş Kanalı'nın yapım masraflarının karşılanması için dış borca ihtiyaç duyan hıdiv, padişahın onayı olmaksızın yabancı devletlerle istikraz akdi gerçekleştirebileceğini dile getirirken, Babîâlî bürokratları, özellikle de Âli Paşa, hem 1866 hem de 1867 fermanlarıyla Mısır'a böyle bir hakkın tanınmamış olduğunu ifade ettiler.⁷⁹ 1866 ve 1867 fermanları, hıdivin padişahın onayı olmaksızın yabancı devletlerle doğrudan istikraz akdi yapıp yapamayacağı konusunda bir hüküm içermiyordu. Yabancı devletlerle anlaşma yapılması koşulu padişahın iradesiyle sınırlandırılmıştı. İstikraz akdi de bir anlaşma olduğundan, söz konusu fermanların içeriklerinden İsmail Paşa'nın iddia ettiği gibi bir yorum çıkmıyordu. Nitekim, Babîâlî, Hıdiv'e böyle bir hakkın tanınmamış olduğu görüşünden geri adım atmadı. Eğer, Mısır'ın yabancı devletlerle İstanbul'un onayına ihtiyaç duymadan borç alma yetkisinin bulunduğu kabul edilirse, hem Mısır'ın ekonomik açıdan giderek İngiltere ve Fransa'nın etki alanına gireceğinden hem de böyle bir yetkinin Mısır'ın bağımsızlığının kabulü anlamına geleceğinden endişe edilmekteydi. Fransa ve İngiltere'nin de dahil olduğu kriz, Babîâlî'nin geri adım atmaması üzerine, İstanbul lehine çözüme kavuşturuldu.

Kriz, Hıdiv'in borçlanma ve yabancı devletlerle doğrudan müzakere gibi konularda Babîâlî'ye tabi olduğunu tekrarlayan 1869'daki yeni bir fermanla kısa bir süreliğine aşıldı.⁸⁰ Hıdiv'i yukarıda anılan konularda Babîâlî'ye bağımlı kılan bu yeni düzenleme, merkeziyetçi refleksin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştı. Ancak Hıdiv, fermanı kabul etmiş olmasına rağmen, Babîâlî'nin rahatsız olduğu alanlardaki faaliyetlerini sürdürmeye devam etti.

Bu süreçte, Babîâlî, hıdivin yabancı devletlerle padişahın onayı olmaksızın antlaşma yapabilme talebini kabul etmemekle birlikte, Mısır'ın yeni statüsünü teyide devam etti. Örneğin, 1871 Mısır Sâlnâmesi'nde,⁸¹ evladiyet usulüne vurgu yapılarak, Hıdiv İsmail Paşa'nın ardından en büyük oğul olması nedeniyle Tefvik Paşa'nın

79. Borç kriziyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e., s. 59-80.

80. A.g.e., s. 119-121.

81. Sâlnâmeler, Osmanlı geleneğinde tebaayı gelişmeler konusunda bilgilendirmek, merkezi yönetim ile tebaa arasındaki ilişkileri geliştirmek amacıyla vilayetlerde kurulan matbaalarda basılıp yayımlanan yıllıklardır. Ele alınan vilayetin idari, iktisadi, coğrafi, demografik yapısı ile eğitim ve kültür hayatı hakkında kısa bilgiler ihtiva ederler. Osmanlı tarihinin birincil kaynakları olan bu belgeler, nüfus, üretim, ihracat ve ithalat gibi konularda istatistiki bilgiler içerdikleri gibi, idari taksimat, yönetim kadrolarında bulunan kimselerin biyografileri hakkında bilgiler sunulması açısından da bir hayli önemlidirler. 1871'deki sâlnâmesi, Mısır'a ilişkin yayımlanan ilk ve tek sâlnâmedir. Mustafa Öztürk ve Sevdâ Özkaya-Özer (Haz.), *Mısır Sâlnâmesi: 1871*, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 10, 2005, s. V.

Mısır hıdivliğine getirileceğinin altı çizildi. Musavva ve Sevakin'in Mısır'ın egemenliğinde olduğu da teyit edildi. Aslında, İstanbul, her bir fermanla ve söz konusu sâlnâme ile Mısır'ın Osmanlı'ya tabi olduğunu vurgulamaya çalışmaktaydı.

Babîâli'nin bütün itirazlarına rağmen, İsmail Paşa, kabul görmeyen taleplerini elde etmek için yeniden harekete geçti. 15 Mayıs 1873'te, Abdülaziz'in tahta çıkışının yıldönümünde, İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirerek Padişah'a ve bürokratlara çok miktarda altın ve değerli hediye dağıttı. Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi, İsmail Paşa'nın taleplerini dizginleyebilecek deneyimli bürokratların yokluğunda,⁸² 9 Haziran 1873 tarihindeki yeni bir fermanla, 1866'dan bu yana Mısır'a ilişkin yapılmış bütün düzenlemeler tek bir belgede birleştirildi.⁸³

1873 Fermanı'yla, hıdiv, yabancı devletlerle padişahın onayına ihtiyaç duyulmaksızın borçlanma ve Osmanlı Devleti'nin imzaladığı anlaşmalarla bir uyuşmazlık olmaması şartıyla ticaret antlaşması yapabilme hakkı verildi. Hıdiv padişah onayı olmaksızın istikraz akdi yapabilme yetkisinin verilmesi, İsmail Paşa'nın borçlanma antlaşması imzalamasının önündeki engelin kalkmasına yol açtı.

Yeni ferman, daha önceki düzenlemelerde vurgulanan Mısır ordusundaki asker sayısının sınırlandırılmasına ilişkin hükmü kaldırarak, ordunun kapasitesinin artırılabilceğini dile getiriyordu. Bunun yanı sıra, donanma inşasının önündeki engeller de kaldırılıyordu. Fakat zırhlı gemi yapılması kesinlikle yasak olacaktı.

Mısır ordusunun asker sayısının azaltılmasına ilişkin hüküm, Mehmet Ali Paşa'yla iki kez gerçekleştirilen savaşa benzer bir sürecin bir daha yaşanmasını önlemek için, veraset imtiyazının tanındığı 1841'deki fermanla ilk defa dile getirilmişti. Sonraki düzenlemelerde de, söz konusu kısıtlamadan vazgeçilmemişti. Fakat 1873'e gelindiğinde Mısır'la herhangi bir savaş olasılığı ortadan kalkmıştı. İsmail Paşa Mısır'ın özerkliğini savaşarak değil, siyasi hamlelerde bulunarak sağlamaya çalışıyordu. Bunun yanı sıra, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk sınırları içerisinde ortaya çıkan ayaklanmalarla baş edebilmek ve yabancı devletlerle savaş yürütebilmek açısından

82. Âli Paşa, 1868'de; Fuat Paşa ise, 1871'de vefat etmişti.

83. Söz konusu belge şu eserde yer almaktadır: Edwin De Leon, *The Khedive's of Egypt: The Old House of Bondage Under New Masters*, Londra, Searle&Rivington, 1877, s. 428. Süleyman Kani İrtem, İstanbul'daki İngiliz elçisinin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği malumata dayanarak, Hıdiv'in 1873 Fermanı'ndaki ayrıcalıkları Abdülaziz'e yaklaşık bir milyon lira tutarında rüşvet vererek elde ettiğini belirtmektedir. Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, 1999, s. 44-48.

Osmanlı ordusu iyice yetersiz kalmaya başlamıştı. İsmail Paşa, birçok kez Osmanlı'ya askeri yardımda bulunmuştu. Dolayısıyla, ilerleyen süreçte ihtiyaç duyulduğu takdirde, Mısır ordusundan yeniden asker talep edilebilirdi. Bu yüzden de, Babîâli açısından Mısır ordusundaki asker sayısının artırılması pragmatik bir zorunluluk haline gelmişti. Nitekim, Hıdiv, 1875'te Bosna-Hersek'te ayaklanma ortaya çıktığında ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne askeri yardımda bulunacaktır⁸⁴

Aslında, Hıdiv'e verilen tavizler, temelde Osmanlı maliyesinin giderek büyük bir krize girmiş olmasıyla yakından ilgili görünmektedir. Nitekim, 1873'teki fermanla, Mısır'ın Osmanlı hazinesine gönderdiği vergi miktarı yüz elli bin kese altından altı yüz seksen bin keseye çıkarıldı. Dolayısıyla, borç krizine girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, büyük oranda Mısır'ın statüsünü verginin yükseltilmesi karşılığında değiştirmiş oluyordu.

1873'teki düzenlemeyle, İsmail Paşa, iktidara geldiği andan itibaren elde etmek için çabaladığı bütün ayrıcalıklara sahip olmuştu. Mısır, kısa süreliğine, 1866 ve 1867'deki düzenlemelerle kendisine çizilenden çok daha gevşek bağlarla İstanbul'un siyasal sınırları içerisinde yer alacaktı. Çünkü 1879'da Tevfik Paşa'nın hıdivliğe atanmasının ardından, Mısır'a verilen padişahın onayı olmaksızın yabancı devletlerle istikraz akdi imzalamak ve ordudaki asker sayısını artırmak gibi ayrıcalıklar kaldırıldı fakat 1867'deki düzenlemeye dokunulmadı.⁸⁵

İsmail Paşa döneminde neredeyse "bağımsız" hale gelmiş Mısır'ın siyasal tarihinde ve İstanbul-Kahire ilişkilerinde bir dönüm noktası olan İngiliz işgaliyle ve giderek parçalanmaya yüz tutan Osmanlı Devleti'nde "Panislamizm" in hâkim ideoloji haline gelmesiyle, bir yandan Osmanlı Mısır'la idari bağlarını sıkılaştırmaya çalışacak, öte yandan da yeni Hıdivler İngiltere'ye karşı bir denge unsuru olarak gördükleri Babîâli'yle dirsek temasını sürdüreceklerdir. Böylece, Mısır'daki hıdivlik yönetimi, çoğu zaman kâğıt üzerinde kalsa da, 1914'e kadar devam edecektir.

MISIR MODERNLEŞMESİNİN İKİNCİ EVRESİ: İSMAİL PAŞA DÖNEMİNDE SÜREGELEN REFORMLAR

Hıdiv İsmail Paşa, Mehmet Ali Paşa'dan sonra Mısır'ın ikinci büyük reformistiydi. 1866'da Meclis-i Nüvvab'ın⁸⁶ açılışında yaptığı ko-

84. Özkaya-Özer, a.g.e., s. 218.

85. A.g.e., s. 231.

86. Nüvvab, Arapça'da vekil anlamına gelen "naib" in çoğuludur. Meclis-i Nüvvab adıyla

nuşmada, Avrupa uygarlığının Mısır'a girişini başlatan Mehmet Ali Paşa'dan ilham aldığını ve dedesinin halefi olduğunu dile getiriyordu.⁸⁷

Herkesin bildiği gibi, dedem Mehmet Ali Paşa Mısır halkının güvenliğini sağladı; ülke koşullarının el verdiği ölçüde, *ilerleme* düşüncesinden hareketle Mısır'ın *uygarlaşma* sürecini başlattı. Babam (İbrahim Paşa), onun sağ koluydu... Mısır, onların egemenliğinden sonra, yönetimi ben devralıncaya kadar, söz konusu sürecin geriye döndüğü bir evreye girdi. Benimse, valiliğimin ilk zamanlarından bugüne kadar, dedemin ve babamın miras bıraktığı *ilerleme* ve *uygarlık* fikirlerine bağlı olduğumu gördünüz. Devamında da Allah yardımcım olsun.

İsmail Paşa'nın konuşmasından yapılan alıntıda yer alan "ilerleme" ve "uygarlık" kavramları, temelde Batılılaşmaya göndermede bulunmaktadır. Vali olmadan önce birçok kere Avrupa başkentlerine ziyaret gerçekleştiren, bir süre de Fransa'da eğitim gören ve Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulan İsmail Paşa, Mısır'da da benzer bir gelişmişlik düzeyine ulaşılması gerektiğine inanmaktaydı. 1867'de Avrupa'ya bir ziyaret gerçekleştirdikten sonra, ülkesine döndüğünde "Avrupa devletlerinin ve monarklarının iyi niyetleri ve yardımseverliklerinin yanı sıra, bilimsel gelişmenin yol yapımı, köprü inşası, arazi düzenlemesi ve ekonomik gelişmişlik düzeyine olan etkisi hayranlık vericiydi" diyecektir.⁸⁸ Gerçekten de, Hıdiv'in ekonomiden orduya, ordudan bürokrasiye, bürokrasiden eğitime kadar temel alanlardaki reform hamleleri, Mehmet Ali Paşa'ya oranla çok daha fazla Batı yanlısıydı.

Öte yandan, İsmail Paşa döneminde ekonomiye oranla diğer alanlardaki reform hamlelerinin çok daha "başarılı" olduğunu söylemek gerekmektedir. Çünkü Hıdiv, uluslararası konjonktürün ve buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali krizin etkisiyle, Mısır ekonomisini iflasa sürükleyen bir ekonomik yapının oluşmasına da hizmet etmiştir. Bu anlamda, Mısır'ın kalkınması için gerekli olan geliri, büyük oranda dış borçlarla finanse ederek, zaten 1840'lardan itibaren uluslararası kapitalizme hammadde ihracatçısı olarak eklemlenmeye başlayan ülkeyi Batı'ya daha da bağımlı hale getirmiştir. Buna rağmen, Mısır'ın 20. yüzyıldaki siyasal ve toplumsal hayatını derinden etkileyecek gelişmelerin, Hıdiv İsmail Paşa dönemindeki reformların mirası üzerine şekillendiğinin altını çizmek gerekmektedir.

kurulan Temsilciler Meclisi, Hıdiv'e danışmanlık yapmakla görevliydi.

87. Abd al-Rahman al-Rafi, *Asr İsmail (İsmail Dönemi)*, Cilt 2, Kahire, Mektebetü'l Usra, 2000, s. 85.

88. Lorne M. Kenny, "The Khedive Ismail's Dream of Civilization and Progress" *The Muslim World*, Cilt 50, Sayı: 2 (Nisan 1965), s. 145-146'dan: al-Waq'a'i al-Misriyah, 34 (28th Rabi' II, 1867/27 Ağustos 1867), s. 1-2.

Tekel Ekonomisinden İhracat Odaklı Ekonomiye Geçiş

Balta Limanı Sözleşmesi hükümleri uyarınca 1840'lardan itibaren, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da uyguladığı tekel ekonomisinin büyük bir darbe aldığına, 1820'lerde kurulan fabrikaların sayısının yavaş yavaş azaldığına ve ülkenin ticarete serbestlik kuralıyla giderek kendine yeterli bir ekonomiden bağımlı bir ekonomiye doğru evrilerek, tarımsal bir birlik olarak İngiltere merkezli dünya ekonomisine entegre olmaya başladığına değinilmişti. Bu süreç, Hıdiv döneminde daha da hız kazandı. İsmail Paşa döneminde, sanayileşme girişimi, Mehmet Ali Paşa dönemine oranla bir hayli sınırlı kaldığı gibi, Mısır ekonomisinin Avrupa'ya ve özellikle de İngiltere'ye olan bağımlılığı artarak devam etti.

İsmail Paşa, iktidarının onuncu yılında, kapanan fabrikaları yeniden faaliyete geçirmeye çalıştıysa da, Mısır ekonomisine damgasını vuran borç sarmalı ve mali kriz nedeniyle, endüstriyel alanda Mehmet Ali Paşa dönemindekine benzer bir "başarı" yakalanamadı. 1870'lerin sonuna gelindiğinde, artık Mısır'da sadece on bir tane fabrika vardı.⁸⁹ Söz konusu fabrikalar da, Mehmet Ali Paşa dönemindeki deneyimden farklı olarak, Mısır'ın ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilmemişlerdi. Aksine, büyük oranda Mısırlı ucuz işgücünden yararlanarak üretim gerçekleştirmek isteyen Avrupalıların etki alanına girmişlerdi.

Diğer yandan, İsmail Paşa döneminde, Mısır'ın ticaret hacminde büyük bir artış yaşandı. 1880'e gelindiğinde Mısır'ın ticaret hacmi, 1860'dakinin neredeyse beş katına ulaşmıştı.⁹⁰ Mısır Sâlnâmesi'nde belirtildiği üzere, 1871'de, Mısır ticaretinin en büyük iki ortağı Fransa ve İngiltere'ydi; İngiltere'yle yapılan ihracat ise, Fransa'yla yapılan neredeyse beş katı kadardı.⁹¹ Ticaret hacmindeki artış, şüphesiz 1869'da faaliyete geçen Süveyş Kanalı'nın Doğu ile Batı arasındaki yolu kısaltarak mal sevkıyatı maliyetini azaltan önemli bir uluslararası su yolu haline gelmiş olmasından kaynaklandı. Ayrıca, Süveyş Kanalı'nın açılışı, kanal fikrinin ortaya çıktığı ilk zamanlarda projeye itiraz eden İngiltere'nin Mısır'a yönelik ilgisinin artmasına yol açtı. Dünyanın en önemli ekonomik gücü olan İngiltere için, Mısır üzerinde kontrol sahibi olmak temel saiklerden biri haline gelmeye başladı.

Bunun yanı sıra, ülke içindeki taşımacılığı geliştirmek amacıyla, I. Abbas Paşa döneminde inşa edilen Kahire ile İskenderiye'yi birbirine

89. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, Londra, Tauris, 2009, s. 150-151 ve Weinryb, a.g.e., s. 476.

90. Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, s. 25.

91. Öztürk ve Özkaya-Özer, a.g.e., s. 34.

bağlayan demiryolu bir hayli genişletildi.⁹² Yukarı ve Aşağı Mısır'da özellikle pamuk üretimi yapılan şehirler, demiryollarıyla ekonominin kalbi Kahire'ye bağlandı. Ayrıca, ülke genelinde dört yüze yakın köprü inşa edildi, telgraf ve posta sistemi oluşturuldu. Dolayısıyla, Mısır ekonomisinin kazandığı yeni yapı, ülkenin altyapısının da hızlı bir şekilde dönüşmesine yol açmaktaydı.

Mısır'ın ticaret hacmindeki artış, temelde tarımsal üretimin ivme kazanmış olmasından kaynaklanmaktaydı. İsmail Paşa döneminde tarımsal üretimin yapıldığı alanlar büyük ölçüde genişletildi.⁹³ Yeni alanların tarıma açılabilmesi için sulama kanalları geliştirildi, topraklar ıslah edildi.⁹⁴ 1862'de ekili alan 4.160.000 feddanken, 1877'ye gelindiğinde 4.743.000 feddana yükseldi. İngiliz kapitalizminin ihtiyacı doğrultusunda özellikle pamuk ve pamuğun yanı sıra da kısmi olarak şeker üretimine ağırlık verildi. Şeker kamışının üretimiyle birlikte, Nil Deltası'nda birkaç şeker fabrikası da kuruldu.⁹⁵ Amerikan İç Savaşı'nın etkisiyle, ekonomik yapısı pamuk üretiminde uzmanlaşmaya indirgenen Mısır'ın pamuk ihracatından elde ettiği gelirde muazzam bir artış ortaya çıkmıştı. Fakat Amerikan pamuğunun piyasaya yeniden giriş yapmasına bağlı olarak Mısır pamuğuna olan talebin azalmasıyla, 1861-1865 yılları arasında geçici olarak ekonomik patlama yaşanan ülkenin pamuktan elde edilen kârlarında önemli bir düşüş yaşandı.

Pamuk ihracatına dayanan ekonomik yapı yeni tarımsal alanların açılmasını gerekli kıldığı için toprak giderek değer kazandı. Toprak sahibi hanedan mensupları ve Osmanlı-Mısır eliti, pamuktan elde ettikleri geliri yine araziye yatırıyorlardı. Zaten, 1858 Arazi Kanunnamesi'yle hukuki bir zemine oturan topraktaki özel mülkiyette büyük bir artış gözlemlenmişti.⁹⁶ Büyük pamuk plantasyonlarına ihtiyaç duyulması, hem yönetici zümrenin topraktaki zenginliğinin artmasına hem de pamuk tacirlerine doğru evrilmelerine neden olmaktaydı. Fakat 19. yüzyılın ilk yarısındaki yapıdan farklı olarak, yönetici zümrenin büyük toprak sahipliğine ek olarak, hukuki olarak toprakta özel mülki-

92. Vatikiotis, a.g.e., s. 84.

93. Arthur Edwin Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, Londra, Longmans, 1938, s. 132.

94. Ülke çapında, ekilebilir arazi alanlarının genişletilmesi amacıyla, yaklaşık yüz on iki kanal kazıldı. Vatikiotis, a.g.e., s. 84.

95. Frederic Courtland Penfield, *Present-day Egypt*, New York, The Century Co., 1899, s. 225.

96. Cleveland, İsmail Paşa'nın ülkenin en verimli arazisinin beşte birine sahip olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, Hıdiv ülkenin en büyük toprak sahibiydi. Cleveland, a.g.e., s. 11.

yetin garanti altına alınmasıyla, Aşağı ve Yukarı Mısır'da ve özellikle de pamuk üretiminin yapıldığı yerlerde Mısırlı yerel toprak sahibi bir sınıf da oluşmaya başladı. Bu durum, ileride ekonomik ve siyasal alanı masseden Osmanlı-Mısır elitine karşı kendi çıkarlarını koruma altına almaya çalışacak Mısırlı elitler arasında bir çıkar birliği fikrinin gelişmesine yol açtı. 1870'lerin sonunda Mısırlı yerel elitlerin, ordu içerisindeki düşük rütbeli Mısırlı askerlerle yapacakları ittifak, Hıdiv'in ve yönetici zümrenin ülkedeki otoritesini tehdit eder hale geldi.

Osmanlı-Mısır elitinin ve taşrada hâkimiyet kazanan Mısırlı yerel elitlerin yanı sıra, ülkeye yerleşen yabancılar⁹⁷ da Mısır ekonomisinin önemli aktörlerinden biri haline gelmeye başladılar. Mısır'da sayısı artan yabancıların, zamanla hukuksal durumlarının düzenlenmesi de gündeme geldi. 1875 yılında Avrupa hukukunu Mısır'a sokan ve Mısır'da yaşayan yabancıların ülkede işledikleri suçlar nedeniyle atacak yabancı hâkimler tarafından yargılanacakları ve Mısır hukukundan muaf tutulacakları karma mahkemeler kuruldu. Söz konusu mahkemelerle yabancılara tanınan ayrıcalıkların hukuksal güvence altına alınması, Mısırlıların "yabancı düşmanlığı"nı tetikleyen en önemli unsurlardan biri oldu. Bunun yanı sıra, Avrupalı sermayedarlar, büyük toprak sahipleriyle ittifak yaparak ticaret ve finans faaliyetlerine giriştiler.⁹⁸ Aslında, Süveyş Kanalı'nın inşası ve tarımsal üretim kapasitesinin artırılması amacıyla yeni sulama sisteminin yapılabilmesi için Avrupa'dan alınan dış borçlar sayesinde, tarımsal alana hâkim olan büyük toprak sahipleri ile kredi sahibi Avrupalı sermayedarlar arasında bir uzlaşma sağlanmıştı. Pamuk üretimiyle zenginleşen büyük toprak sahipleri ve Avrupalı sermayedarlar, Mısır'ın uluslararası kapitalist ekonomi içerisinde kendisine çizilen tarımsal bir çevre ülke olması rolünün devam etmesi yönünde fikir birliği içerisindeydiler. Dolayısıyla, Mısır ekonomisinin 1870'lerdeki niteliğini söz konusu ittifak belirlemekteydi. Oluşan bu ekonomik yapı, Mısır'da siyasal alandaki mücadelenin niteliğini de etkiledi. Gerçekten de, Ahmet Arabi Paşa liderliğinde ortaya çıkacak milliyetçi tonu baskın ayaklanma Mısırlı yerel elitlerle ittifak yaparak, Osmanlı-Mısır elitinin ve Avrupalı sermayedarların ülkenin ekonomik ve siyasal hayatındaki egemenliklerini hedef aldı.

97. 1836'da Mısır'da 3.000 kadar Avrupalı yaşamaktaydı. Bu sayı, 1878'de 68.653'e yükseldi. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 343.

98. Keyder, a.g.e., s. 142-143. 19. yüzyılın başından itibaren Mısır'a yerleşen yabancıların ülkenin sosyoekonomik yapısı üzerindeki etkilerini ele alan bir çalışma için bkz. Marius Deeb, "The Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt, 1805-1961" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 9, Sayı: 1 (Ocak 1978), s. 11-22.

İsmail Paşa döneminde, Mısır ekonomisine damgasını vuran gelişme ise, dış borçlanmaya bağlı olarak ortaya çıkan mali kriz oldu. Bu krizi çeşitli nedenler tetikledi. Bir kere, Mısır, Sait Paşa döneminden itibaren zaten borçlanmaya başlamıştı. Bu dönemden itibaren, İsmail Paşa döneminde de Mısır'ın dış borcu katlanarak devam etti. 1870'lerde Mısır'ın eski borçlarının ödenebilmesi için dahi yeniden borçlanmaya başvurulması gerekiyordu. İkincisi, pamuktan önemli bir gelir elde edilmesine rağmen, söz konusu gelir Hıdiv'in altyapı harcamalarını finanse etmek için bile yeterli değildi. Ülkeye Batılı bir görünüm kazandırılmaya çalışılan İsmail Paşa döneminde, Kahire'nin mimarisi büyük oranda Batılı standartlara göre yenilenmeye başlamıştı. Bu durum sadece Kahire'yle de sınırlı kalmadı. Diğer büyük şehirlere de modern bir görünüm kazandırabilmek amacıyla, altyapı faaliyetlerine girişildi. Diğer yandan, Hıdiv ordu modernizasyonu ve pamuk üretiminin yapıldığı alanların ıslahının gerçekleştirilmesi için de dış borçlara başvuruyordu. Dolayısıyla, İsmail Paşa'nın Mısır'ı Batılılaştırma faaliyetleri, artık kendine yeterli bir ekonomiye sahip olmayan ülkenin kendi kaynaklarıyla karşılanamıyor ancak dış borçla finanse edilebiliyordu. Örneğin, İsmail Paşa'nın iktidarının onuncu yılında Mısır'ın dış borcu neredeyse otuz kat artmıştı.⁹⁹ 1870'lerin ortalarına doğru, borçları ödeyemeyen Hıdiv, kendisine ait olan Kanal Şirketi hisselerinin büyük bir kısmını İngiliz hükümetine satmak zorunda kaldı.¹⁰⁰ Böylece, İngiltere, Şirket hisselerinin neredeyse yarısına sahip oldu.¹⁰¹ Fakat hisse satışlarının dahi Mısır ekonomisinin iflasa sürüklenmesini engelleyemediğini vurgulamak gerekir.

1870'lerin ortasında Mısır, artık tam anlamıyla bir borç sarmalının içine girmişti. Hıdiv, 1876'da tüm borç ödemelerini üç ay süreyle durdurduğunu ilan edince, Avrupalı güçler devreye girerek alacaklarını tahsil etmek için "Borçlar Sandığı" idaresini kurdular.¹⁰² Mısır gümrük vergilerinin, demiryolu işletmeciliğinden elde edilen kârların, tütün vergisi ve belirlenen diğer kaynaklardan gelen gelir fazlasının akması planlanan bu yapı, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Avusturyalı dört yabancı denetçinin idaresine bırakılmıştı; Hıdiv'in Mısır maliyesinden

99. Edward Dicey, *Egypt of the Future*, Londra, William Heinmann, 1907, s. 163.

100. John Eliot Bowen, "The Conflict of East and West in Egypt" *Political Science Quarterly*, Cilt 1, Sayı: 2 (Haziran 1886), s. 317.

101. Peter Mansfield, *The British in Egypt*, New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1971, s. 7.

102. Süleyman Kızıltoprak Mısır'daki kullanımı "Sunduk el-Duyun" olan bu yapının Borçlar Sandığı olarak Türkçeleştirilmesini önermektedir. Süleyman Kızıltoprak, "Mısır Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifaka Yaklaşımı (1882-1892)" Ersin Embel (Ed.), *Fahir Armaoğlu'na Armağan*, Türk Tarih Kurumu, 2008, s. 214.

atayacağı iki müfettiş de yabancı denetçilerle ortak çalışacaktı.¹⁰³ Bu minvalde, söz konusu kurum borç ödemelerini denetleyecekti. Fakat Borçlar Sandığı'nda dört ülke temsilcisinin yer almasına rağmen, Mısır maliyesi temelde İngiltere ve Fransa'nın denetiminde olacaktı. Nitekim, 1876-1881 arasında İngiltere ve Fransa'nın Mısır maliyesi üzerinde kurdukları sistem "İkili Kontrol" (*Dual Control*) olarak adlandırıldı.¹⁰⁴ Dolayısıyla, İngiliz işgaline kadar, Fransa ve İngiltere Mısır maliyesini denetim altına aldılar.

Mısır'ın içine girdiği borç krizinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki borçlanmayla paralel gittiğini söylemek mümkündür. Nitekim, Kırım Savaşı sırasında borçlanmaya başlayan Osmanlı, 1876'ya gelindiğinde borç ödemelerini sürdürmeyeceğini açıklamıştı. 1881'de Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla, Osmanlı mali sistemi de Büyük Güçler'in kontrolüne girdi. Dolayısıyla, Mısır'dakine benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu da mali açıdan iflasın eşiğine gelmişti. Fakat bu sürecin Mısır ve Anadolu'da farklı sonuçlara yol açtığının ve uluslararası kapitalizme eklenilen bu iki coğrafyanın farklı tarihsel süreçler deneyimlediğinin altını çizmek gerekmektedir. Mısır, 1882'de İngiltere tarafından işgal edilirken, Osmanlı doğrudan bir müdahaleyle karşılaşmadı; İngiltere'nin "informel" bağlarla yönettiği bir İmparatorluk olmaya devam etti. Söz konusu farklılığın iki temel nedeni olduğu söylenebilir.¹⁰⁵ Birincisi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu ve Mısır dünya kapitalizmiyle bütünleşme konusunda benzer bir deneyim yaşadılar. Fakat iki coğrafi bölgenin kapitalizme eklenme dereceleri ve biçimleri birbirinden oldukça farklıydı. Örneğin, Mısır, Anadolu'dan farklı olarak ihracat odaklı bir ekonomi modeline evrilmişti. Bunun yanı sıra, Mısır tek bir hammaddenin yani pamuğun üretiminde uzmanlaşmışken, Anadolu'daki üretim çeşitlilik arz ediyordu.¹⁰⁶ Anadolu'daki üretimin çeşitliliği ihracat gelirlerinde tek bir kalemin ağırlık kazanmasının önüne geçtiği gibi, tarımsal artığın belli ellerde toplanmasını da engelliyordu.¹⁰⁷ Tarımsal artığın belirli

103. Anderson, a.g.e., s. 254.

104. Kızıltoprak, "Mısır Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifaka Yaklaşımı (1882-1892)" s. 214.

105. Jesse Dillon Savage, "The Stability and Breakdown of Empire: European Informal Empire in China, the Ottoman Empire and Egypt" *European Journal of International Relations*, Cilt 17, Sayı: 2 (2011), s. 176; Pamuk, "Anatolia and Egypt During the Nineteenth Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment" s. 49-51; Keyder, a.g.e., s. 151.

106. Örneğin, Mısır'a benzer bir yapı Anadolu'nun tamamında değil, sadece pamuk üretilen ve buna bağlı olarak büyük plantasyonların mevcut olduğu Çukurova'da ortaya çıkmıştı. İki bölgenin karşılaştırması için bkz. Beinin, a.g.e., s. 52-54.

107. Keyder, a.g.e., s. 151.

kesimlerde toplandığı Mısır gibi coğrafyalarda hem büyük toprak sahipleri siyaseten daha etkili hale geliyorlar hem de Avrupa'yla ticaretin hız kazandığı çevre ülkelerdekine benzer şekilde olgunlaşan tacirleri tahakküm altına alabiliyorlardı. Oysa, Anadolu'da küçük üreticinin hâkimiyeti kırılamadığından toprak sahibi sınıfın hükmedebileceği bir yapı ortaya çıkmıyordu. Anadolu'dan farklı olarak Mısır ekonomisinde güç kazanan büyük toprak sahipleri 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Mısır siyasetinin önemli aktörleri konumuna gelebilmişlerdi. İkincisi, büyük toprak sahiplerinin ekonomideki ağırlıklarına bağlı olarak Mısır'daki hâkim yapıyı hedef alan milliyetçi bir ayaklanmanın ortaya çıkmış olması, İngiltere'nin Mısır üzerindeki denetimini kaybetmesine yol açabilirdi. Çünkü İngiltere'nin Mısır'daki varlığı, Hıdiv, büyük toprak sahipleri ve Avrupalı sermayedarların ekonomik işbirliğinin devam etmesine bağlıydı. Mısır yönetimini ele geçirerek, farklı bir ekonomik ve siyasal yapı kurmayı hedefleyen milliyetçileri bertaraf edebilmek ve Mısır'ı İngiliz egemenlik alanı içerisinde tutabilmek gibi amaçlar, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesine yol açtı. Osmanlı saltanatını hedef alan benzer bir durum söz konusu olmadığı için, İngiltere, serbest ticaret antlaşmalarıyla "informel" bir bağımlılık yaratarak İmparatorluğu kendi etki alanında tutmaktan yana bir politika izledi.

Hıdiv İsmail Paşa döneminde Mısır, bir yandan tarımsal üretimin artırıldığı, öte yandan da yabancı sermayenin ülkeye girişiyle ve borçlanma nedeniyle ekonominin iflasa sürüklendiği bir dönem yaşadı. Mısır'ın gelirlerindeki artış ve sonrasındaki borç krizi Mısır toplumsal yapısına da etkide bulundu. Yönetici elitler ile yönetilenler arasındaki çatışma gün yüzüne çıkmaya başladı.¹⁰⁸ Arabi Paşa ayaklanmasında ordudaki etnik ayrıma dayalı yapı gibi birçok başka nedenin yanı sıra, ekonomik nedenler de önemli bir rol oynadı.

Askeri Modernleşme ve Emperyal Mısır Tahayyülü

İsmail Paşa, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Mehmet Ali Paşa döneminde oluşturulan fakat 1841'deki düzenlemeyle darbe alan askeri yapıyı yeniden canlandırmaya çalıştı. Fakat İsmail Paşa'nın orduyla ilgili düşüncesi, Mehmet Ali Paşa dönemindeki gelişmelerle bir farklılık, bir de benzerlik göstermekteydi. Mehmet Ali Paşa'dan farklı olarak İsmail Paşa'nın modernleşme hamlesinin itici gücünü sadece ordu modernizasyonu oluşturmuyordu. Artık Mısır modernleşmesinin askeri mo-

dernleşmeyi aşan bir yanı ortaya çıkmaktaydı. Örneğin, sadece askeri okullar değil, Batı standartlarında eğitim vermesi planlanan ilköğretim okulları da ülkede yaygınlık kazanmaya başladı. Mehmet Ali Paşa döneminde toplumsal alana nüfuz etmeyen, sadece ordunun ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilen eğitim reformu, İsmail Paşa'nın girişimiyle ülkenin her alanında etkisini hissettirecek şekilde entelektüel bir uyanışa, "matbuat kapitalizmi"nin¹⁰⁹ doğuşuna ve kültürel hayatta büyük bir canlanmanın ortaya çıkmasına yol açtı.

Diğer yandan, nasıl ki Mehmet Ali Paşa döneminde, hem Osmanlı'ya karşı tampon bir bölge oluşturma düşüncesinden hem de ekonomik kaygılardan hareketle bölgesel bir hegemonyanın inşasına girildiyse, İsmail Paşa da Kızıldeniz ticaretini tekelinde tutabilmek ve Afrika'dan getirilecek köleleri orduda ve çeşitli görevlerde istihdam edebilmek için Mısır'ın güneyine doğru yayılarak Afrika Boynuzu'nda "emperyal bir imparatorluk" kurmak amacıyla seferlere girişti. İsmail Paşa, Babîâlî'den henüz ordudaki asker sayısının artırılabilceğine ilişkin bir taviz elde edemediği dönemde dahi bu yönde adımlar atmaktan geri kalmadı. Nitekim, 1865'te yirmi bin olan asker sayısı 1870'te altmış bir bine ulaştı.¹¹⁰ 1873 Fermanı'yla ordudaki askeri sayısını sınırlandıran hükmün kaldırılmasının ardından, 1875 yılına gelindiğinde bu miktar doksan bine kadar yükseldi.¹¹¹

İsmail Paşa, asker sayısı artan orduyu yeniden örgütleyebilmek amacıyla hem Fransa'ya öğrenciler gönderdi hem de Fransa'dan uzmanlar getirterek çeşitli askeri okulların kurulması için yardım aldı.¹¹² Bu minvalde, 1864'te Piyade Okulu, 1865'te ise Süvari Okulu açıldı. Bunları, 1874'te Kahire Kalesi'ndeki Askeri Okul'un açılışı takip etti. Söz konusu okulların yönetimi yeni kurulan Harp Okulları İdaresi'ne verildi.

Mehmet Ali Paşa döneminde askeri modernleşmenin altyapısının hazırlanması için gerekli subay okullarının kurulması gibi konularda yabancılardan, özellikle de Fransızlardan yardım alınmıştı. İsmail Paşa da benzer bir geleneği devam ettirmekteydi. Fakat Fransızların yanı sıra Amerikan İç Savaşı sonrasında "savaş artığı" Amerikalı subayların Mısır ordusunda hizmet etmeye başladıklarına da şahit olun-

109. Benedict Anderson, "matbuat kapitalizmi" kavramını, kültürel milliyetçiliğin ortaya çıkışında basım-yayım faaliyetlerinin hız kazanarak farklı kitlelerin bir araya gelmesine vesile olduğu durumu betimlemek için kullanmaktadır. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 2004.

110. Dunn, *Khedive Ismail's Army*, s. 32.

111. A.g.e., s. 32.

112. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 350.

du.¹¹³ Amerikan İç Savaşı, Mısır'daki tarımsal örgütlenme biçimine etkide bulunduğu gibi, Mısır'ın silahlanması konusunda da bir dönüşüm yaratmıştı. İç savaş sırasında kuzeyde ve güneyde kurulan silah fabrikalarına olan ihtiyaç 1865'e gelindiğinde ortadan kalktığından, mevcut silahlar için artık yeni bir pazar ihtiyacı ortaya çıkmıştı.¹¹⁴ Yarım yüzyıldır askeri modernleşme kapsamında düzenli ordu kurulan ve İsmail Paşa döneminde yeniden silahlanma faaliyetlerine hız verilen Mısır, yeni silah pazarı olarak ön plana çıkmaktaydı. Bunun yanı sıra, Mehmet Ali Paşa döneminde açılan silah fabrikaları artık işlevsiz hale gelmişti. Dolayısıyla, Mısır'ın silah ihtiyacı ABD'den karşılanabilirdi. Bu nedenlerle Mısır, bir yandan ABD'den silah ithal ederken, bir yandan da Amerikalı subaylar Mısır ordusunda önemli bir rol oynamaya başladılar. Amerikalılar, Mısır ordusunda danışmanlık görevi yürütmelerinin yanı sıra, Mısırlı askerlerin eğitiminde de doğrudan görev üstlendiler. 1869'dan 1878'e kadar yaklaşık kırk sekiz Amerikalı subay Mısır ordusuna hizmet etti.¹¹⁵ Bu subaylar, Mısır'ın Afrika seferinin yürütülmesinde de görev aldılar. Özellikle 1876'daki Habeşistan seferinin hazırlık aşamasında birçok Amerikalı subaydan yararlanıldı. Seferin başarısızlıkla sonuçlanması, Amerikalı subayların suçlanmasına yol açınca Hıdiv'in isteği üzerine, 1878'de ülkeden ayrılmak zorunda kaldılar.

İsmail Paşa, bir yandan Kızıldeniz ve Nil Nehri üzerinde yapılacak ticaretin Mısır ekonomisine katkıda bulunacağı, öte yandan da pamuk ve şeker plantasyonlarında ihtiyaç duyulan ucuz işgücünün Afrikalı kölelerden sağlanabileceği düşüncesiyle Afrika'nın doğusunda Mısır merkezli emperyal bir yapı kurmak amacıyla söz konusu bölgeye seferler düzenledi. Bu açıdan, Mısır'da tarımsal üretimin yapılmasına olanak tanıyan Nil Nehri'nin uzandığı Sudan'ın güneyi, Habeşistan ve Somali'nin yer aldığı Afrika Boynuzu bir hayli önemliydi.¹¹⁶

İsmail Paşa, İngiliz diplomatlara, Afrika'ya ilişkin emperyal bir tahayyülünün olmadığını, Afrika'daki köle ticaretine son vermek¹¹⁷ ve

113. Andrew McGregor, *A Military History of Modern Egypt: From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*, Londra, Praeger Security International, 2006, s. 142-143.

114. John Dunn, "Egypt's Nineteenth-Century Armaments Industry" s. 242.

115. Czeslaw Jesman, "American Officers of Khedive Ismail" *African Affairs*, Cilt 57, Sayı: 229 (Ekim 1958), s. 303.

116. Paul F. Gemmill, "Egypt is the Nile" *Economic Geography*, Cilt 4, Sayı: 3 (Temmuz 1928), s. 295-312.

117. 19. yüzyılın başından itibaren Afrika'dan getirilen köleler çeşitli alanlarda, özellikle de tarımsal arazilerde ve Osmanlı-Mısır elitinin özel hizmetlerinde kullanılmaktaydı. Bu açıdan, Mısır'da kölelik oldukça yaygın bir niteliğe sahipti. Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 180 ve Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts of

Doğu Afrika'yı ticaretin yeni mekânı yapmak amacıyla sefer düzenlediğini dile getirmekteydi.¹¹⁸ 1863'te Amerika'da köleliliğin ilgâsının ardından, İngiltere de Arap dünyası ve Afrika'daki köle ticaretine son verilmesi konusunda Mısır'a baskı yapmaya başlamıştı.¹¹⁹ İsmail Paşa'nın Büyük Güçler'in köle ticaretinin sonlandırılmasına ilişkin baskı yapmaya başladıkları böyle bir dönemde, Afrika Boynuzu'nu egemenlik altına almak için gerçekleştirilecek seferlerin temelde köle ticaretine son vermek amacıyla yürütüleceğine vurgu yaparak, emperyal yayılcılığına meşru bir zemin yaratmaya çalıştığı söylenebilir. Bununla birlikte, Mısır'ı Kızıldeniz ve Nil Vadisi'ndeki ticaretin merkezi haline getirmeyi hedefleyen İsmail Paşa, bölgenin Mısır çatısı altında birleştirilmesinin Mısır'ın Avrupalılarla eşit bir statüde olduğunun vurgulanması gibi bir amaca hizmet edebileceğini de düşünmekteydi.¹²⁰

Seferlerin artık Afrika'yı bir genişleme alanı olarak görmeye başlayan Büyük Güçler'in muhalefetiyle karşılaşmaması için özellikle İngiliz komutanlardan yararlanıldı. 1869'da İsmail Paşa, Osmanlı ordusunda da görev yapmış olan Samuel Baker'ı Sudan'ın güneyindeki Ekvatorya¹²¹ bölgesine bir sefer düzenleyerek köle ticaretine son vermek ve Nil Nehri üzerinde ticaret yapabilmeyi koşullarını sağlayacak bir düzen tesis etmekle görevlendirdi.¹²² Baker, kısa sürede başarı elde etti ve söz konusu bölgenin Mısır egemenliğine girmesini sağladı. 1873'e dek bölgede görev yapan Baker'ın ardından, Komutan Charles Gordon Ekvatorya'nın yöneticiliğine atandı.¹²³ Fakat ne Baker ne de Gordon farklı krallıkları bir araya getirerek Hıdiv'in otoritesi

Slavery (1830s-1880s)" *Poetics Today*, Cilt 14, Sayı: 3 (Güz 1993), s. 497. İsmail Paşa döneminde ise, Mısır'daki kölelerin sayısında bir artış yaşanmıştı. 19. yüzyılda Afrika'dan Mısır'a getirilen kölelerin genel durumu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kenneth M. Cuno, "African Slaves in 19th-Century Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 41, Sayı: 2 (Mayıs 2009), s. 186-188 ve Gabriel Baer, "Slavery in Nineteenth Century Egypt" *The Journal of African History*, Cilt 8, Sayı: 3 (1967), s. 417-441.

118. Eve M. Troutt Powell, *A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain and Mastery of the Sudan*, California, University of California Press, 2003, s. 65.

119. Baer, "Slavery in Nineteenth Century Egypt" s. 431.

120. Dunn, *Khedive Ismail's Army*, s. 82.

121. Ekvatorya, bugün Güney Sudan'ın güneyinde yer alan ve Uganda'nın kuzeyini kaplayan bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktaydı. 1870 yılında Mısır'a bağlı bir eyalet olarak Baker tarafından kurulmuştu.

122. P. M. Holt, "Egypt and the Nile Valley" John E. Flint (Ed.), *The Cambridge History of Africa*, Vol. 5: *From c. 1790 to c. 1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 42. Sefere katılan Teğmen Julian A. Baker'in gözlemlerinin yer aldığı bir eser için bkz: Julian A. Baker, "Geographical Notes of the Khedive's Expedition to Central Africa" *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Cilt 18, Sayı: 2 (1873-1874), s. 131-148.

123. F. W. Moffitt, "Some Despatches from Khedive Ismail to Major-General Charles Gordon" *Journal of the African Royal Society*, Cilt 34, Sayı: 135 (Nisan 1935), s. 110-111.

altında bir birlik sağlayabildiler ve sonuçta söz konusu bölgede kalıcı bir Mısır egemenliği oluşturulamadı.¹²⁴ Fakat Baker ve Gordon'un katkılarıyla, Afrika'daki köle ticaretine son verildi. 1877'de İngiltere'yle imzalanan Köle Ticaretinin Yasaklanması Anlaşması'yla, Mısır Afrika Boynuzu'ndaki köle ticaretine son verildiğini kabul etti.¹²⁵

İsmail Paşa da tıpkı Mehmet Ali Paşa'ya benzer bir şekilde Mısır merkezli bir bölgesel liderlik kurulabileceğini düşünmekteydi. Ancak Mehmet Ali Paşa'dan farklı bir coğrafya tercih ediliyordu. Sudan'a doğru genişlerken İstanbul'dan onay almış olan Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'nun giriş kapısı Suriye'yi işgali, Kahire-İstanbul krizinin uluslararası bir boyut kazanmasına yol açmıştı. Büyük Güçler'in müdahalesiyle de Mısır'ın Suriye'deki kısa süreli egemenliğine son verilmişti. Bu tarihsel deneyim, İsmail Paşa'ya güneye doğru ilerleme tahayyülünün doğrudan bir müdahaleyle karşılaşmayacağını gösteriyordu.

İsmail Paşa, 1866'da edindiği Musavva ve Sevakin limanları üzerinden egemenliğini Somali ve Habeşistan'a genişletmek için önemli adımlar attı. Ekvatora'daki "başarısızlığı"nın ardından, 1875 ve 1876'da Habeşistan'da ve sonrasında Somali'de art arda alınan mağlubiyetler, Hıdiv'in emperyal bir imparatorluk kurma fikrinin tam anlamıyla başarısızlığa uğradığına işaret etmekteydi. Zaten, 1876'dan itibaren Mısır'ın giderek İngiltere ve Fransa'nın ekonomik himayesine girmesiyle de İsmail Paşa Afrika'ya yayılma politikasını sona erdirmek zorunda kaldı. Dolayısıyla, Hıdiv'in Afrika'ya ilişkin emperyal tahayyülü, başarısızlıkla sonuçlandı. İsmail Paşa'nın Afrika seferinin önemli sonuçlarından bir diğeri, ordudaki asker sayısının düşürülmesiydi. 1875'te doksan bin olan asker sayısı, 1870'lerin sonuna gelindiğinde Afrika seferlerindeki başarısızlıkla bağlantılı olarak otuz altı bine düşmüştü.¹²⁶

Askeri alanda bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı-Mısır elitinin ordunun önemli kademelerinde görev aldığı, Mısırlıların ise askerlik görevini yerine getirdikleri askeri yapı varlığını sürdürdü. Ordudaki subaylar ve askerler arasındaki etnik ayrıma dayanan bu yapı, 1870'lerin sonundan itibaren Mısır'daki milliyetçi hareketi besleyen en önemli unsurlardan birisi olarak ortaya çıktı. Zamanla, Mısırlıların ordu içerisinde yükselmelerini engelleyen anlayışta bir kırılma yaşandıysa da

124. Holt, "Egypt and the Nile Valley" s. 42.

125. Baer, "Slavery in Nineteenth Century Egypt" s. 428.

126. Donald Malcolm Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest, 1879-1882" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 220.

Mısır ordusunda üst rütbeli bir subay olabilmek için hâlâ Osmanlı-Mısır elitine dahil olmak gerekiyordu. Örneğin, İsmail Paşa döneminde Mısır ordusunda sadece dört Mısırlı albaylık rütbesine kadar yükselebilmşti ve bunlardan biri de Ahmet Arabi Paşa'ydı.¹²⁷ Nitekim, Arabi Paşa liderliğinde ortaya çıkan hareketin temel hedeflerinden birisi, Mısır ordusundaki yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve hizmet eden Mısırlılar ayırımına dayanan "kast sistemi"ni kırmaya çalışmak olacaktı.

Bürokrasinin Dönüşümü

İsmail Paşa döneminde, Mısır ekonomisinin giderek dünya kapitalizmine eklemlenmesi, merkezi iktidarın ve sivil bürokrasinin niceliksel ve niteliksel açıdan örgütlenme biçiminde önemli bir değişim yarattı. Bu süreçte, bürokratik aygıt sayıca genişlerken, uzmanlaşmanın etkisiyle 1830'larda Mehmet Ali Paşa'nın oluşturduğu kurumlara da yenileri eklendi. 1857'de İçişleri, 1864'te Kamu İşleri, 1872'de Adalet ve 1874'te de Tarım bakanlıkları kuruldu.¹²⁸ İçişleri Bakanlığı, Mısır'ın içişlerinde özerkleşmesinin, Kamu İşleri Bakanlığı merkezi iktidarın toplumsal alana nüfuzunun, Adalet Bakanlığı ekonomik açıdan dönüşüm geçiren Mısır'ın modern bir hukuk sistemine doğru evrilmesinin ve Tarım Bakanlığı, pamuk üretimine bağlı olarak şekil değiştiren yeni ekonomik yapının sonucunda ortaya çıktı.

1866'da Meclis-i Nüvvab adıyla ilk parlamento açıldı. Halktan daha çok vergi toplanabilmesi konusunda Hıdiv'e yardımcı olmak amacıyla oluşturulan ve taşradaki Mısırlı yerel elitlerin ağırlıklı olarak yer aldığı Meclis-i Nüvvab'ın salt bir danışma meclisi niteliği taşıması ve yılda iki kez toplanması öngörülmüştü.¹²⁹ Meclis-i Nüvvab'ın varlığına rağmen, yasama, Hıdiv'in otoritesine bağlı kalmaya devam etti. Kahire'nin egemenliğinin pekiştirilmesi bağlamında, 1871'de eyaletlerde merkezi yönetimin kararlarını uygulamakla mükellef küçük danışma meclisleri ve Fransa'dan örnek alınarak hazırlanan ceza hukuku kurallarını uygulamakla yükümlü mahkemeler oluşturulmaya başlandı. İlk aşamada belirli eyaletlerde açılan meclisler, 1870'e gelindiğinde Mısır'ın bütün eyaletlerine yayılmıştı. Aynı şekilde, taşrada ortaya çıkan suçların cezai yargılaması için de köylerden başlayarak eyaletlerde mahkemeler kuruldu.¹³⁰

127. Hashim, a.g.e., s. 65.

128. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 46.

129. Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s. 69.

130. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Mo-*

Meclis-i Nüvvab'da ülkenin tarımsal refahından çıkarı olan toprak aristokrasisi ve taşranın nüfuzlu aileleri tarafından seçilen temsilciler yer almaktaydı.¹³¹ Artık, Mehmet Ali Paşa döneminin taşrayı merkezden atanan memurlar aracılığıyla yönetim stratejisinden farklı olarak, merkezi otorite taşradaki varlığını sürdürebilmek için önemli bir güç merkezi olarak ortaya çıkmaya başlayan Mısırlı yerel elitlerin aracılığına ihtiyaç duymaktaydı. Bu işbirliği ve tarımsal üretimin denetlenmesi bağlamında, dünya kapitalizmine entegre olan vilayette üçü Yukarı Mısır'da, ikisi Aşağı Mısır'da olmak üzere Ziraat Teftiş Meclisleri (Mecalis Taftish al-Zira'a) kuruldu. Yerel elitlerin de yer aldığı söz konusu meclisler, ekilebilir arazi alanlarının genişletilmesi ve tarımsal üretimin denetlenmesi gibi konularda etkin görevler üstlendiler.¹³² Bu anlamda, İsmail Paşa döneminde bürokratik yapı, tarımda ve toprak mülkiyetinde ortaya çıkan yeni yapının etkisiyle doğan Mısırlı yerel elitlerle işbirliği içerisinde yeni bir örgütlenme tarzına doğru evrildi. Böylece, Osmanlı-Mısır elitin sivil bürokrasideki hâkimiyetinin ilerleyen dönemde Mısırlılar tarafından sınırlandırılabilceği bir yapının ortaya çıkmasına olanak tanıyacak bir zemin doğdu. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa döneminde taşradaki görevlilerin bizzat merkezden atandığı katı merkezîyetçi yapı, İsmail Paşa dönemine gelindiğinde biçim değiştirmek ve yeni güç odaklarıyla ittifaka doğru evrilmek zorunda kaldı.

Bu gelişmelere bağlı olarak, 1870'lerle birlikte, sivil bürokraside istihdam edilen kişilerin etnik kompozisyonlarında önemli bir değişikliğin ortaya çıktığının altını çizmek gerekmektedir. Değişimin iki temel nedeni bulunmaktaydı. Birincisi, Mehmet Ali Paşa döneminde Osmanlı-Mısır elitin egemenliğinde kurumsallaşan bürokratik yapı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınırlı da olsa değişim geçirmiş ve Mısırlılar sivil bürokrasinin alt kademelerinde istihdam edilmeye başlamışlardı. Hem yurtdışında eğitim görerek ülkeye dönen hem de zamanla taşraya nüfuz eden eğitim sisteminden faydalanan Mısırlılar, sivil bürokraside geçmişe oranla daha fazla yer aldılar. Buna rağmen, Osmanlı-Mısır eliti yönetimin üst kademelerindeki ağırlığını korumaya devam etmekteydi. Örneğin, 1849-1879 yılları arasında sadece sekiz Mısırlı ba-

den Bureaucracy, s. 44.

131. John Chalcraft, "Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 37, Sayı: 3 (Ağustos 2005), s. 314. Yetmiş beş delegenin altmışa yakını Mısırlı toprak sahipleri oluşturmuyordu. Reid, "The 'Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882" s. 221.

132. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 45.

kanlık görevine getirilmişti.¹³³ Dolayısıyla, egemene sadakat üzerinden şekillenen ve hane halkına dayanan yönetim yapısının varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Örneğin, İsmail Paşa döneminde önemli görevlere atananlar, genellikle Hıdiv'in hareminden ya da kızlarından biriyle evlenerek yönetici zümreye dahil oluyorlardı.¹³⁴ İkincisi, Türkçe konuşan ve Osmanlı yaşam tarzını benimsemiş bürokratların bir kısmı, hem uzun yıllardır Mısır'da yaşadıkları hem de çoğunlukla Mısırlılarla evlendikleri için Mısır toplumunun kültürel yapısı içerisinde kendi kimliklerini kaybederek asimile olmaya başlamışlardı.¹³⁵ Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır dışında doğan ve İmparatorluğun farklı coğrafyalarından ülkeye gelen kişilerin oluşturduğu elit kompozisyonu, hem yerel Mısırlıların bürokraside yer almaya başlamalarıyla hem de Osmanlı kimliğini ön plana çıkaran bürokratların kültürel açıdan asimile olmalarıyla önemli bir değişim geçirdi. 1870'lerin sonuna doğru, Osmanlı-Mısır eliti içerisinde hem kültürel hem de sınıfsal bir ayrım oluştu. Osmanlı-Mısır eliti, giderek Mısırlılaştan küçük toprak sahipleri ile kültürel açıdan Osmanlı geleneğini devam ettiren büyük toprak sahipleri olmak üzere iki tabakaya bölündü. Bu ayrım, Arabi Paşa isyanının ardından Mısır'daki iktidar paylaşımı sırasında etkisini gösterdi.

Mehmet Ali Paşa dönemindekine benzer şekilde devam eden bir diğer gelenek ise yönetim kademelerinde azınlıkların istihdam edilmesi idi. Eyaletlerin idaresinde ve merkezi yönetimde "Avrupalılaştırmış" ve iyi eğitim görmüş Ermenilerden yararlanılıyordu.¹³⁶ Örneğin, İsmail Paşa'nın uzun süre danışmanlığını ve Dışişleri Bakanlığı yapan Ermeni kökenli Nubar Paşa, hem yabancı dil bilgisiyle hem de kültürel yakınlığı nedeniyle Avrupalılarla ilişkilerin geliştirilmesinde en çok başvurulan isimdi. Azınlıkların bürokraside önemli görevlere getirilmesi eski bir gelenektir. Fakat Mısır'ın 1870'lerde ekonomik açıdan İngiliz etkisine girmesine paralel olarak, İngiliz danışmanların bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev almaya başlamaları yeni bir istihdam biçiminin ortaya çıkmasına neden oldu. Mısır'ın giderek ekonomik ve siyasal açıdan Avrupa'nın nüfuzuna girmesi ise, zamanla Mısırlıların tepkisiyle karşılaştı. Dolayısıyla, alt kademede görev alan Mısırlılar hem Osmanlı-Mısır elitinin hem de Avrupalı danışmanların

133. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 88.

134. A.g.e, s. 72.

135. İbrahim Abu-Lughod, "The Transformation of the Egyptian Elite: Prelude to the 'Urabi Revolt'" *Middle East Journal*, Cilt 21, Sayı: 3 (Yaz 1967), s. 330.

136. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 84.

hâkimiyetindeki yönetim anlayışının kırılmasından yana bir siyasal pozisyon geliştirmeye başladılar.¹³⁷

Bürokratik yazışma dili olarak Arapça'nın tercih edilmesi, yukarıda bahsedilen dönüşümle bağlantılı olarak dönemin en önemli gelişmelerinden bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır. İsmail Paşa döneminde, Arapça kitapların basımında bir artış yaşanmıştı. Ayrıca, eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasıyla Mısırlıların eğitimden giderek daha fazla yararlanmaları, Arapça konuşan eğitimli bir kitlenin doğuşuna da zemin hazırlamıştı. 1870'te, İsmail Paşa, Sait Paşa'nın bürokratik yazışma dilinin Arapça olmasını emreden fakat sivil bürokrasinin önemli kademelerinde görev alanların sadece Türkçe yazışma yapabilmeleri gibi pratik nedenlerle uygulamaya koyulamayan emrinin yürürlüğe girmesini sağladı.¹³⁸ Mehmet Ali Paşa döneminde Türkçe ve Arapça olarak iki dilde yayımlanan ülkenin resmi gazetesi *Vekayi-i al-Mısriye* sadece Arapça yayımlanmaya başladı.¹³⁹ Dolayısıyla, sivil bürokraside ve ordunun alt kademelerinde Arapça konuşan Mısırlıların sayısının giderek artması, zamanla yazışma dili olan Türkçe'nin yerini Arapça'ya bırakmasına yol açtı. Nitekim, Hıdiv İsmail'in uygulamalarıyla da Arapça neredeyse bir "ulusal" dil haline gelmeye başladı. Fakat sivil bürokrasinin aksine Mısırlıların ordudaki üst düzey görevlere gelmelerinin önündeki engeller hâlâ kaldırılmadığı için Mısır ordusundaki hâkim yazışma dilinin Türkçe olduğunu belirtmek gerekmektedir. Yani, sivil bürokrasinin aksine, askeri yapılanmanın etnik kompozisyonunda tam bir dönüşüm ortaya çıkmamıştı. Mısır tarihinde farklı ekonomik ve toplumsal grupların ittifakını yansıtan Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmanın, Mehmet Ali Paşa döneminden beri kurumsallaşan Mısır ordusundaki Osmanlı-Mısır elitine dayanan yapıyı hedef alması bu açıdan şaşırtıcı değildir.

Mısır'ın bürokratik yapısındaki dönüşüm, Mısır siyasetinde yer alan öznelerin farklılaşmasına, siyasal alanda yeni kavramların ve hatta yönetim biçiminin tartışılmaya başlanmasına olanak tanıdı. 1866'da İsmail Paşa'nın bir meclis oluşturmasının ardından, 1870'lerin ortasından itibaren yerel elitlerin liderliğini yaptığı anayasal meşrutiyet talep eden siyasi hareket doğmaya başladı. Ülkenin ekonomik dönüşümü çalışanların haklarını düzenleyen genelgelerin yayımlanması, yöneticiler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi,

137. Toledano, "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'" s. 268.

138. Hunter, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition" s. 156.

139. Abu-Lughod, a.g.e., s. 338.

toprak rejimi, özel mülkiyet ve ticaret gibi alanlarda çokça düzenlemeyi de beraberinde getirdiği için giderek genişleyen ve etnik yapısı da farklılaşan bürokrasinin içerisinde, Hıdiv'in otoritesinin sınırlandırılması gerekliliğini savunan görüşler yaygınlık kazandı.¹⁴⁰

Hıdiv'in otoritesini ve ülke üzerindeki Avrupa nüfuzunu sınırlandırmayı amaçlayan bu hareket, aynı dönemde Abdülaziz'in tahtan indirilerek II. Abdülhamit'le birlikte meşruti monarşi taleplerinin dile getirildiği Osmanlı'daki gelişmelerden ilham almaktaydı. Özellikle pamuk üretiminin artmasıyla büyük gelirler elde eden yeni toprak sahibi sınıf, kendi çıkarlarının anayasal koruma altına alınmasını sağlayabilmek için Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmaya dönük bir girişim başlattı. 1876'dan itibaren Mısır'ın doğrudan İngiltere ve Fransa'nın ekonomik denetimine tabi kılınmasının ardından, Mısırlı toprak aristokrasisi, anayasal monarşiden yana olan bürokratlar, Mısırlı entelektüeller ve ordunun alt kademelerindeki subaylar Arabi Paşa liderliğinde hem Hıdiv'in hem de Avrupa'nın hâkimiyetine karşı çıkacak ilk milliyetçi muhalefetin temsilciliğini yaptılar.

Eğitim Reformu ve Kültürel Hayatta Canlanma

İsmail Paşa döneminde eğitim alanında gerçekleştirilen reformların, askeri modernleşmeyi aşarak daha geniş bir perspektifle ele alınmaya başlandığı söylenebilir. Eğitim sistemindeki bu değişim, ekonomik ve siyasal alandaki gelişmelerle doğrudan bağlantılıydı. Eğitim sistemi, özel mülkiyete ve Avrupa pazarına yönelik üretime dayalı ekonomik yapının gerektirdiği yeni bir siyasal ve toplumsal örgütlenme ihtiyacının doğmasına paralel şekilde değişti.¹⁴¹ Çünkü yeni ekonomik yapının devam ettirilebilmesi için, Mısırlıların artık üretim sürecinin verimli unsurlarına ve hatta modern anlamda "yurttaş" dönüştürülmeleri gerekmektedir. Bu dönüşüm ise ancak eğitim sisteminin kitleleşmesiyle ve yaygınlaşmasıyla gerçekleşebilirdi.

İsmail Paşa vali olur olmaz, eğitim sisteminin askeri modernleşme temelinde kurumsallaştırılmış yapısını kırabilmek amacıyla, Mehmet Ali Paşa döneminde Savaş Bakanlığı'na bağlı olan eğitim kurumlarının ayrı bir merkezden idare edilebilmesi için Okullar Bakanlığı'nı kurdurdu.¹⁴² Ardından, bakanlığın yetkisi altında sadece Kahire'de değil, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın farklı yerlerinde de askeri ve teknik

140. Hunter, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition" s. 147.

141. Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, s. 141.

142. Heyworth-Dunne, a.g.e., s. 346.

okulların yanı sıra ilköğretim okullarının açılmasına öncelik verildi. Eğitim kurumlarının daha kapsayıcı hale getirilmesi amacıyla, 1873'te ilk defa kız öğrenciler için de bir okul açıldı. 1875'e gelindiğinde, tüm ülke çapında neredeyse otuza yakın temel eğitim kurumu oluşturulmuştu.¹⁴³ İsmail Paşa döneminde, eğitim sistemi askeri modernleşme odaklı yapısından sıyrılarak, merkezi iktidarın toplumsal alana nüfuz etmesini sağlayacak bir yapı kazanmaya başladı.

1867'de Ali Mübarek'in "başta Kahire olmak üzere, diğer büyük şehirlerdeki ve taşradaki mevcut devlet okullarını denetlemek, söz konusu okulların geliştirilmesiyle ilgilenmek ve uygun bir biçimde idare edilmelerini sağlamak" amacıyla Okullar Bakanlığı'na atanması, Mısır'daki eğitim sisteminin Batılı anlamda yeniden örgütlenmesi açısından bir dönüm noktası oldu.¹⁴⁴ Bu girişim, eğitim sisteminin merkezleşmesi, tek tipleş(tiril)mesi ve böylece kitlelerin iktidarın talebi doğrultusunda şekillendirilmesi gibi önemli amaçlara hizmet edecekti. Artık büyük şehirlerdeki ve taşradaki eğitim kurumları aracılığıyla Mısırlı kitlelere sınırları ve kuralları belirli yeni bir toplumsal düzen içerisinde yaşamının yolları öğretilecekti. Eğitim alanındaki yenilik, fellahlar üzerinde kurulan baskıya dayanan 19. yüzyılın ilk yarısındaki disipline edici iktidar mekanizmasının içeriğinin ve biçiminin değiştiğine, merkezi iktidarın bir anlamda "modern yurttaş" yaratmaya yöneldiğine işaret etmekteydi. Bu saiklarla başlatılan eğitim reformu sayesinde, ilerleyen dönemde Mısır siyasal alanının önemli öznelerinden biri haline gelecek yeni bir Mısırlı entelektüel kuşak da ortaya çıktı.¹⁴⁵

1871'de taşradaki ilköğretim okullarında görev alarak kitleleri eğitecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla Dâr'ul Ulum kuruldu. Bunun yanı sıra, uzun yıllar boyunca ülkenin eğitim hayatına damgasını vuran El-Ezher'in İslami öğreti odaklı eğitim anlayışını kırabilmek için, El-Ezher öğrencilerinin çoğuna Dâr'ul Ulum'da eğitim verilme-ye başladı.¹⁴⁶ Böylece, eskiye oranla daha "seküler" bir eğitim sistemi oluşturulacaktı.

143. Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, s. 146.

144. A.g.e., s. 131.

145. Hoda A. Yousef, "Reassessing Egypt's Dual System of Education under Ismail: Growing 'Ism and Shifting Ground in Egypt's First Educational Journal, Rawdat al-Madaris, 1870-1877" *International Journal of Middle East*, Sayı: 40 (2008), s. 109-110.

146. Donald M. Reid, "The Rise of Profession and Professional Organization in Modern Egypt" *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 16, Sayı: 1 (Ocak 1974), s. 31. Görece daha seküler bir eğitim anlayışı geliştirme çabalarının yanı sıra, El-Ezher merkezli geleneksel İslami öğreتيye dayanan eğitim sistemi de varlığını sürdürmeye devam etti. Mahmud A. Faksh, "The Consequences of the Introduction and Spread of Modern Education: Education and National Integration in Egypt" Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), *Modern Egypt: Studies in Politics and Society*, Londra, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 43.

Hem taşradaki eğitim kurumlarında yetişen hem de taşradan Kahire'ye gelerek çeşitli okullarda eğitim alan Mısırlılar, eğitim seviyeleri yükseldikçe, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlılar ayrımına dayanan ekonomik ve siyasal yapının kırılmasını hedefleyen ve zaman zaman Mısır milliyetçiliğinin savunuculuğunu yapan entelektüel bir hareket oluşturdular. 1870'lerdeki eğitim reformu, kitlelerin zihin dünyalarının dönüşüme uğraması ve bunun izdüşümünün siyasal alanda hissedilmesi açısından önemli bir kırılma yarattı.

Bu dönemde, eğitim sistemindeki dönüşümün yanı sıra, 1850'lerde kapatılan matbaa yeniden açıldı. *Vekayi-i Mısriye*, Hıdiv döneminde birçok diğer gazetenin ortaya çıkmasının yanı sıra, günlük olarak basılmaya başladı. İsmail Paşa döneminin sonuna gelindiğine, onu Arapça olmak üzere, yaklaşık on altı gazete basılmaktaydı.¹⁴⁷

Matbaanın gelişimi, Mısır'daki entelektüel hayata canlılık getirdiği gibi, milliyetçi ideolojinin gelişimine de önemli bir katkıda bulundu. Gazetelerin yanı sıra, Aydınlanma fikirlerinin yansıdığı temel eserler Arapça'ya çevrildi. Zamanla, kendi ülkelerindeki baskıcı yönetimlerden dolayı fikirlerini ifade edemeyen Arap coğrafyasından ve ilerleyen dönemde de Osmanlı'dan Kahire'ye gelen entelektüeller aracılığıyla Mısır'da basım-yayım hayatında önemli bir aşama kaydedildi.¹⁴⁸ Özellikle, 1870'lerden itibaren Osmanlı'nın baskısı nedeniyle kendi ülkelerinde fikirlerini ifade edemeyen Suriyeli Hristiyanlar, Mısır'a gelerek entelektüel hayatın canlanmasına zemin hazırladılar.¹⁴⁹ Örneğin, 1900'e gelindiğinde ülkede faaliyet gösteren altmış bir gazeteden yaklaşık otuz biri Suriyeliler tarafından çıkarılmaktaydı.¹⁵⁰ Suriyeli Hristiyanların yanı sıra, II. Abdülhamit'in baskıcı yönetiminden kaçan Yeni Osmanlılar da Kahire'ye gelerek, çeşitli gazete ve dergilerde propaganda faaliyetlerini sürdürdüler.¹⁵¹ Böylece, özellikle Osmanlı'nın anayasal bir monarşiye evrilmesinden yana olan muhaliflerin yazıları,

147. Fahmi Tawfik Mukbil, "Some Aspects of the Political, Social, Intellectual and Educational Developments which Influenced Egypt in the Nineteenth Century" s. 22, https://www.uop.edu.jo/download/Research/members/306_985_Fahm.pdf, (Erişim tarihi: 18.03.2013).

148. A.g.e., s. 23-24.

149. Bkz. Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East*, Berkeley, University of California Press, 1981, s. 103-124.

150. Suriyeli Hristiyanlar, Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanma sırasında Mısırlı entelektüellerle ortak bir pozisyon benimseyecekler ve milliyetçi harekete destek vereceklerdir. Sean Lyngaas, "Ahmad Urabi: Delegate of the People Social Mobilization in Egypt on the Eve of Colonial Rule" *al Nakhlah: The Flecher School Online Journal for Issues related to Southwest Asia and Islamic Civilization*, (Bahar 2011), s. 4.

151. Caesar E. Farah, "The Young Turks and the Arab Press" Colin Imber ve Keiko Kiyotaki (Ed.), *Frontiers of Ottoman Studies*, Cilt 1, Londra, Tauris, 2005, s. 217-241.

Mısırlı entelektüeller tarafından yakından takip edilebildi. Dolayısıyla, Osmanlı'yla benzer dönemde anayasa tartışmaları ve egemenin otoritesini sınırlandırmaya yönelik fikirler Mısır'a da ulaşmış oldu.

1860'ların başından itibaren Mısır'da iktidar farklı simgesel göndermelerle meşrulaştırılmaya çalışılıyordu. Mısır'ın ezel-ebed bir uygarlığın mirasçısı ve Batılı ülkelerle benzer bir gelişmişlik düzeyine sahip olduğunun vurgulanması önem taşıyordu. Bu açıdan, Mısırbilimi çalışmalarına hız verilerek, 1863'te antik dönem Mısır tarihinin önemli eserlerinin sergilendiği Mısır Müzesi kuruldu.

Diğer yandan, İskenderiye ve Kahire'nin Londra ve Fransa gibi Avrupa başkentleriyle yarışabilecek sanat merkezleri haline getirilebilmesi amacıyla tiyatro salonları kuruldu.¹⁵² Ülkeye Batılı bir görünüm kazandırılması için Kahire'de bir opera binası inşa edildi. Mısır'ın hem Firavunlar dönemiyle hem de Batı uygarlığıyla olan bağının vurgulanması bağlamında, Süveyş Kanalı'nın açılış töreni için İtalyan besteci Giuseppe Verdi'ye antik dönem Mısır'ını konu alan bir opera bestelemesi için sipariş verildi. Kanal'ın açılış törenine yetişmese de "Aida" adlı eserin ilk prömiyeri 1871'de Kahire'deki Hıdivlik Opera Binası'nda gerçekleştirildi.¹⁵³ Bunun yanı sıra, Mısır'ın Avrupa kültürünün bir parçası olduğunun vurgulanması için, açılış törenine Avusturya imparatoru, Fransız imparatoriçesi Eugene ve Emile Zola gibi isimler davet edildi.¹⁵⁴ Aslında bu dönemde, bir yandan antik dönem Mısır'ına ilişkin çalışmalarla, bir yandan da Batı kültürünün ülkede yaygınlaştırılmasıyla "eski" ve "yeni"yi bir araya getirecek kültürel bir sentez yaratılmaya çalışıldı. İsmail Paşa döneminde deneyimlenen kültürel canlanma 20. yüzyıla gelindiğinde, Mısır'da Arap dünyasındaki diğer bölgelerden farklı bir düşünsel yapının ortaya çıkmasına yol açtı. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki deneyim nedeniyle Mısır, 20. yüzyılda edebiyat, müzik, sinema gibi alanlarda Arap dünyasının hep bir adım ilerisinde oldu.

1875'te, Avrupa emperyalizminin meşruiyet aracı olarak kurulan muadillerinden ilhamla, Mısır'ın Afrika'yla olan coğrafi ve tarihsel bağlarının geliştirilmesi ve Nil Nehri'ndeki sulama sisteminin işlevsel hale getirilerek pamuk üretiminin artırılmasına ilişkin çalışmalar yapılması gibi amaçlarla Mısır Coğrafya Topluluğu kuruldu.¹⁵⁵ Bu ku-

152. Mestyan, a.g.e., s. 56-57.

153. Reid, *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity From Napoleon to World War I*, s. 129.

154. Robert L. Tignor, *Egypt: A Short History*, Princeton, Princeton University Press, 2010, s. 224.

155. Mukbil, a.g.e., s. 24.

rum, Mısır ve Afrika arasındaki ekonomik bağların güçlendirilmesini sağlayacak altyapı çalışmalarını gerçekleştirmekle görevliydi. Temelde Mısır'ın Afrika Boynuzu'ndaki varlığına meşru bir zemin kazandırmak amacıyla oluşturulan bu kurum, İsmail Paşa'nın Mısır'a Avrupalı bir görünüm kazandırmak istemesinin bir diğer sembolik göstergesiydi.

Bunların yanı sıra, Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren yurtdışına öğrenci gönderilmesi ilkesi, Hıdiv döneminde de devam ettirildi. Batılı bir eğitimden geçerek Mısır'a dönen entelektüeller, hem yabancı dildeki kitapların Arapça'ya çevrilmesine ön ayak oldular hem de Batılı fikirlerin Mısır'da yankı bulmasına zemin hazırladılar. Batı'daki milliyetçilik ideolojisinden esinle, "vatan", "vatan sevgisi" ve "millet" gibi kavramların gazetelerde tartışılmaya başlanmasıyla bu fikirlerin geniş bir kitleye ulaşması mümkün hale geldi. Bu kavramların tartışılmaya başlanmasıyla, İslami değerleri dışlamayan fakat Mısır topraklarına atıfla yeni bir milliyetçilik anlayışının gelişmesindeki etkenlerden biri, 1870'lerden itibaren ekonomik ve siyasal alandaki etkileri bir hayli hissedilmeye başlayan Avrupalılara karşı ortaya çıkan tepkiydi.

Sonuç olarak, 1870'lerde eğitimin kitleleşmesi ve kültürel alandaki faaliyetler, Mısır'daki Arabi Paşa "Devrimi"nin düşünsel altyapısını oluşturacak milliyetçi ideolojinin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. İsmail Paşa'nın kitleleri eğitim aracılığıyla merkezden kontrol etmeye yönelik çabasını aşarak Mısır'daki ilk milliyetçi hareketin doğuşuna varan süreç, İngiltere'nin Mısır'ı kendi siyasal ve ekonomik sistemi içerisinde tutma gayretinin yön vereceği bir işgale de neden oldu.

BÜYÜK GÜÇLER'İN MÜDAHALESİ VE HİDİV İSMAİL PAŞA'NIN AZLI

1876'dan itibaren, İngiltere ve Fransa, Borçlar Sandığı ve İkili Kontrol gibi mekanizmalarla Mısır ekonomisini denetim altına almıştı. Bu ekonomik kontrol, zaten Hıdiv döneminde bürokraside ve siyasal alanda etkileri hissedilmeye başlayan Avrupalıların Mısır'ı her alanda denetlemeye çalıştıkları bir sürece zemin hazırlamıştı. Dolayısıyla, 1876'dan sonra Büyük Güçler'in Mısır üzerindeki baskılarının giderek artmaya başladığını söylemek mümkündür.

1878'de Mısır'ın mali durumunu incelemek amacıyla kurulan uluslararası komisyonun hazırladığı rapor sonrasında Hıdiv İsmail Paşa, İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla bir İngiliz'in Maliye Bakanı, bir Fransız'ın da Kamu İşleri Bakanı olarak yer aldığı, Nubar Paşa'nın

başkanlığında yeni bir hükümet atamak zorunda kaldı.¹⁵⁶ Bundan böyle hükümet Hıdiv'in başkanlığında değil, başbakanın idaresinde toplanacaktı.¹⁵⁷ Fakat hükümeti atama yetkisi yine de Hıdiv'de olacaktı.

Uzun yıllar Mısır'ın maliyesinden ve dışişlerinden sorumlu olan Nubar Paşa'nın İngiliz ve Fransız ortak yönetimiyle iyi ilişkiler geliştirebileceğine inanılıyordu. Nubar Paşa'nın başkanlığında daha geniş yetkilerle oluşturulan hükümet, Kavalalı hanedanının siyasal alandaki kontrolünün kırılması açısından bir ilkti. O zamana dek, bütün temsiliyet çabalarına rağmen, Hıdiv'in ülkedeki mutlak otoritesini sınırlandırmaya yönelik herhangi bir girişime izin verilmemişti.¹⁵⁸ Dahası, yeni hükümet sadece Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmakla kalmıyor, İngiltere ve Fransa'nın Mısır üzerindeki mali baskılarının siyasal alandaki tezahürünü de simgeliyordu.

Nubar Paşa başkanlığında kurulan hükümette yabancıların yer alması, Mısır'da 1870'lerden itibaren ortaya çıkmaya başlayan "yabancı düşmanlığı"nı körüklediği gibi, siyasal, askeri ve kültürel alanda etkileri giderek artan Mısırlıların ülke üzerindeki yabancı kontrolünü sona erdirmeyi hedefleyen bir koalisyon oluşturmalarına da yol açtı. Bunun yanı sıra, 1879'un başlarında İngilizlerin baskısıyla ordudaki bin altı yüz Mısırlı askerin işten çıkarılması da süreci hızlandıran bir diğer hamle oldu.¹⁵⁹ Avrupalılar, ordu bütçesinin kısılarak borç krizinin aşılabileceğini dile getiriyorlardı. Dolayısıyla, Mısırlı askerlerin tasfiyesi ekonomik gereklilik gibi bir söylemle meşrulaştırılmaya çalışılmaktaydı. Oysa, Mısır ordusundaki düşük rütbeli Mısırlı askerlerin yabancı karşıtlığı, İngiltere'yi bu yönde adım atmaya iten en önemli nedenlerden biriydi.

Mısırlı askerlerin Osmanlı-Mısır elitine ve hanedana karşı geliştirdikleri tepki, Mısırlılara yönelik tasfiye girişimiyle daha da belirginleşti. Mart 1879'da askerlerin, entelektüellerin ve Mısırlı yerel elitlerin yer aldığı "Ulusal Cephe" Hıdiv'e Avrupalı bakanların tasfiye edilerek "ulusal" bir hükümetin oluşturulması konusunda baskı yaptı.¹⁶⁰ Ardından, bu koalisyonun liderliğinde Nisan 1879'da ilk defa Avrupalıları hedef alan gösteriler gerçekleştirildi.¹⁶¹ Kahire'de Mısırlı subayların gösterisi ve bu gösteriye toprak sahibi Mısırlı yerel elitlerin ve entelektüellerin destek vermesi, Hıdiv'i "Avrupalı yönetimi" azletmek zo-

156. Anderson, a.g.e., s. 254.

157. Vatikiotis, a.g.e., s. 133.

158. A.g.e., s. 138.

159. Reid, "The 'Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882" s. 220.

160. Vatikiotis, a.g.e., s. 139.

161. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 36.

runda bıraktı. Anayasal monarşi talebini de göz önünde bulunduran Hıdiv, Ulusal Cephe'nin isteği doğrultusunda Nubar Paşa hükümetini feshetti. Muhammet Şerif Paşa başkanlığında Avrupalıların yer almayacağı ve anayasa hazırlamakla yükümlü yeni hükümeti onayladı.¹⁶²

Genellikle İngiltere ve Fransa'yla işbirliği içerisinde hareket eden Hıdiv, 1870'lerin ikinci yarısından itibaren ülkedeki Avrupa nüfusa karşı ortaya çıkan tepkiyi, Avrupalıların Mısır'daki etkilerini sınırlandırmak amacıyla kendi lehine kullanabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden de, muhaliflerin talebi doğrultusunda Avrupalıları tasfiye etmeye yönelik adım atmaktan çekinmedi. Hıdiv'in bu tutumu, olası bir milliyetçi hükümetin Mısır'daki ekonomik çıkarlarına büyük bir darbe vuracağını düşünen İngiltere ve Fransa'yı endişelendirdi. İstanbul nezdinde harekete geçerek II. Abdülhamit'e Hıdiv'in azledilerek oğlu Tevfik Paşa'nın yeni hıdiv olarak atanması konusunda baskı yapmaya başladılar.¹⁶³ İstanbul'a telgraf çekerek Padişah'a olan bağlılığını belirten İsmail Paşa'nın girişimlerine rağmen,¹⁶⁴ Fransa ve İngiltere'nin baskılarına direnemeyen II. Abdülhamit 26 Haziran 1879'da İsmail Paşa'nın Mısır hıdivliğinden azledildiğini, yerine Tevfik Paşa'nın atandığını duyurdu. Böylece, Hıdiv İsmail Paşa'nın on altı yıl süren yönetimi sona ermiş oldu.

İsmail Paşa'nın ülkesini Batılı anlamda modernleştirme çabası, bir yandan Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisindeki konumunda önemli değişiklikler yaratırken, bir yandan da ülkenin giderek İngiltere ve Fransa'nın denetimine girmesine yol açmıştı. Özellikle, kültürel alanda yaşanan canlanma sonucu Batılı fikirlerle tanışan Mısırlı entelektüellerde uyanan milliyetçilik düşüncesi ile toprak sahibi Mısırlı yerel elitlerin orduda ve bürokraside giderek daha fazla yer almaya başlamaları, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlılar ayrımının keskinleşmesine, Hıdiv'in otoritesini ve Avrupalıların Mısır'daki nüfuzunu hedef alan muhalif bir hareketin ortaya çıkmasına neden olmuştu. İsmail Paşa'nın azledilmesinin ardından, Mısırlı askerlerin, entelektüellerin ve yerel elitlerin ekonomik ve siyasal çıkarlarının uzlaşması, orduda alt düzeydeki Mısırlı subayların öncülük edeceği bir ayaklanmaya ve kısa süreli yeni bir iktidar yapılanmasının doğmasına yol açtı. Bu gelişmeler, Mısır tarihinde önemli bir kırılma yaratarak

162. Agatha Ramm "Great Britain and France in Africa, 1876-1882" Frosser Gifford ve Wm. Roger Louis (Ed.), *France and Britain in Africa*, New Haven, Yale University Press, 1971, s. 81.

163. Reid, "The 'Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882" s. 220.

164. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 37.

yeni bir evrenin doğmasına neden olacak İngiliz işgaline zemin hazırladı.

Orduda Osmanlı-Mısır elitinin ve Avrupalıların hâkimiyetine karşı çıkan düşük rütbeli Mısırlı askerler, milliyetçilik düşüncesiyle tanışan ve Mısırlılık fikrine atıfla kitleleri harekete geçirme yetisine sahip entelektüeller ve özel mülkiyet hakkının tanınmasıyla zenginleşen ve siyasal alanda daha aktif bir biçimde yer almayı talep eden yerel elitler arasındaki uzlaş, mevcut ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıyı kırarak Mısırlılar lehine yeni bir düzen oluşturulabilmesi için eyleme geçecek Arabi Paşa önderliğinde bir hareketin doğmasına yol açtı. İsmail Paşa yönetimi, Mısır'da siyasal dengelerin değişmeye yüz tuttuğu ve Mısır tarihinin en önemli hareketlerinden birinin doğumuna yol açacak yeni bir muhalif hareketin oluştuğu bir süreç miras bıraktı.

İNGİLİZ İŞGALİ VE SONRASINDA HİDİVLİK YÖNETİMİ

Tevfik Paşa döneminde (1879-1892) 1860'lardan beri Mısır toplumsal ve ekonomik hayatında yer almaya başlayan yeni özneler, siyasal alanda etkili bir konum elde ettiler. Farklı ekonomik ve toplumsal kesimlerin bir araya gelmesiyle oluşan ve mevcut iktidar yapısını kırmayı hedefleyen hareket, 1880'den itibaren giderek güç kazanmaya ve Mısır siyasetinin en etkin muhalif kesimini oluşturmaya başladı. Fakat bu hareket neredeyse 1956'ya dek sürecek olan İngiliz işgaliyle birlikte bastırıldı.

Mısır'da ordunun öncülüğünü yaptığı muhalif hareketin İngiliz işgaliyle bastırılmasının ardından, hıdivlik yönetiminin korunduğu fakat İngilizlerin de yönetimde söz sahibi olduğu yeni bir düzen ortaya çıktı. Özellikle, II. Abdülhamit döneminde İmparatorluğun Rumeli'deki toprak kayıplarındaki muazzam artışın sonucu olarak Müslüman tebaayı bir arada tutabilmek amacıyla uygulamaya sokulan Panislamizm politikası çerçevesinde genel olarak Arap dünyasının, özel olarak da Mısır'ın Osmanlı siyasal sınırları içerisindeki konumunun muhafaza edilmesine öncelik verildi. Bunun yanı sıra, İngiltere de Mısır'daki İngiliz karşıtlığını önleyebilmek için ülkedeki Osmanlı egemenliğinin devamından yana bir politika izlemeyi tercih etti.

19. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı İmparatorluğu'nun tam anlamıyla bir var olma mücadelesi yaşadığı ve İmparatorluğun hem dış politikasının hem de eyaletlerle ilişkisinin bu mücadele zemininde belirlendiği bir dönem oldu. Dolayısıyla, diğer Arap eyaletleri gibi Mısır'da da –İngiliz işgaline rağmen– Osmanlı egemenliğinin yeniden ve yeniden tesis edilmeye çalışıldığı bir süreç yaşandı. 1841 ve 1867 düzenlemele-

riyle diğer Arap eyaletlerinden farklı bir statü kazanan Mısır, bu sefer de İngiliz işgalinin ülkede yarattığı yeni dengeler ve düzen nedeniyle 1914'e dek Osmanlı egemenliğinin *sınırında* konumlanan bir vilayet olmaya devam etti.

II. Abdülhamit'in Panislamizmi ve Arap Vilayetlerinin İmparatorluğa "Entegrasyon"u

1876'dan 1909'a dek tahtta kalan II. Abdülhamit, literatürdeki en tartışmalı padişahlardan biridir. Kimi tarihçiler tarafından despotik bir yönetim sergilemekle eleştirilen, kimi tarihçiler tarafından da Osmanlı modernleşmesinin önemli temsilcilerinden biri olduğu ileri sürülen¹⁶⁵ II. Abdülhamit ve yönetiminin niteliğine ilişkin derinlikli bir tartışma yürütmek, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Bu noktada asıl önemli olan, II. Abdülhamit döneminde Panislamizm temelinde Arap vilayetlerini İmparatorluğa entegre etmeyi hedefleyen bir siyaset izlenmiş olmasıdır. Çünkü Osmanlı'nın Mısır'daki egemenliği, bu geniş perspektif içerisinde değerlendirildiğinde anlamlı olacaktır.

II. Abdülhamit'in hükümranlılığı 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanı ve 1877'de ilk Osmanlı parlamentosunun açılmasıyla başladı. 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rumeli'deki büyük toprak kayıplarının ardından, II. Abdülhamit meclisi feshederek Tanzimat öncesi dönemdekine benzer bir yönetim anlayışı geliştirmeye çalıştı. Tanzimat'la beraber, Osmanlı siyasal sistemi içerisindeki güç dengelerinin Babîali lehine değiştiğine ve padişahın kişiliğinde cisimleşen Saray'ın etkisinin giderek azaldığına değinilmişti. II. Abdülhamit'le beraber ise, 1878'den sonra, iktidarın tam anlamıyla yeniden Saray'a geçtiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan, II. Abdülhamit yetkinin bürokratlarla paylaşıldığı Tanzimat dönemi padişahlarından çok, bütün yetkilerin tek elde toplandığı klasik dönem padişahlarının bir örneğidir. Buna bağlı olarak, II. Abdülhamit'in uzun saltanat yılları, Osmanlı'daki muhalif hareketlerin, özellikle de Yeni Osmanlıların baskı

165. II. Abdülhamit yönetimine ilişkin tartışma, İmparatorluk'la bağlarını koparmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu elitleriyle 1990'larda yükselen ve Panislamizm fikrine sahip çıkan siyasal İslamcılar arasındaki iktidar mücadelesi nedeniyle akademik bir tartışmadan, salt ideolojik bir çekişmeye indirgenmiştir. Türkiye'deki İslami hareketin Panislamizm politikası nedeniyle sahiplendiği II. Abdülhamit, Türkiye'nin kurucu kadroları ve Kemalistler tarafından, muhalefeti, dolayısıyla Jön Türk hareketini bastıran ve ilk Osmanlı parlamentosunu feshederek anayasayı askıya alan despotik bir yönetici olmakla itham edilmiştir. Bu tartışmaya yer veren bir çalışma için bkz. Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 1 (2004), s. 71-90.

altına alındığı, basına sansür uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu durum ancak 1908'de Jön Türk devrimiyle birlikte Anayasa'nın yeniden ilan edilmesi ve meclisin açılmasıyla sona ermiştir.

1870'lerin ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan mali krizle, bir yandan da Rumeli'de 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren devam eden ayrılıkçı hareketlerle uğraşmak zorunda kaldı. Mali kriz ve Rumeli'deki ayaklanmalara müdahil olan Rusya'yla yapılan savaşlar nedeniyle, İmparatorluğun taşradaki idaresi de giderek zayıflamaya başladı. Özellikle, büyük bir yenilgiyle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin (93 Harbi) ardından, İmparatorluğun demografik yapısı büyük ölçüde değişti. Rumeli'deki toprak kayıpları, Müslüman nüfusun İmparatorluk içerisindeki ağırlığının artması sonucunu doğurdu. II. Abdülhamit bu durum karşısında, İmparatorluğun bekası için Arap vilayetlerini kapsayacak yeni bir politika/strateji geliştirmek zorunda kaldı.¹⁶⁶ Rumeli'de yeni ulus-devletlerin doğuşu Araplara örnek oluşturabilirdi.¹⁶⁷ Bunun önlenmesi için İmparatorluk nüfusunun çoğunluğunu oluşturan iki etnik gruba, Türkleri ve Arapları, bir arada tutabilecek tek bağ olduğu düşünülen İslamiyet işlevsel bir araç olarak kullanıldı. Dolayısıyla, II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan ve Panislamizme evrilen politikayla birlikte Tanzimat döneminde Osmanlı tebaasının eşitliği etrafında şekillenen devlet politikası terk edildi, devlet İslami pratiklere ve sembollere göndermelerle tanımlanmaya başlandı. Bununla birlikte, II. Abdülhamit'in Tanzimat'la yerleşmeye başlayan başta eğitim reformu olmak üzere, yenilikçi hareketi tamamen terk etmeksizin İslami pratiklerle sentezlenen yeni bir ideolojik çerçeve oluşturduğunun altını çizmek gerekmektedir. İslami pratiklerin ve dolayısıyla Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Arap vilayetlerinin ön plana çıkmasının ana nedeni, İmparatorluğun kendisini maddi ve manevi açıdan tehdit altında hissetmesiydi.¹⁶⁸ Büyük Güçler'den kaynaklanan dış tehditlere ve özerklik talepleri ile ortaya çıkan iç tehditlere karşı, vilayetlerin merkezi otoritenin denetimine alınması gerekmekteydi.¹⁶⁹ Diğer yandan, demografik değişimin yanı sıra, ekonomik nedenler de Arap vilayetlerinin İmparatorluk içerisinde

166. Fortna, Benjamin C., "The Reign of Abdülhamid II" Reşat Kasaba (Ed.), *Cambridge History of Turkey, Cilt IV: Turkey in the Modern World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 47.

167. Kemal Karpaz, *Osmanlı'da Değişim ve Modernleşme*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 434.

168. Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, 2007, s. 112.

169. François Georjeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, 2006, s. 196-197.

deki öneminin artmasına yol açmıştı. Mali krizin içindeki İmparatorluğun, Arap vilayetlerindeki yerel kaynaklara olan ihtiyacında gözle görülür bir artış ortaya çıkmıştı.¹⁷⁰

1870'lerin sonuna doğru Rumeli'deki toprak kayıplarıyla aslında İmparatorluğun vilayet kompozisyonu büyük bir değişim geçirmişti. Daha önce değinilen özel statülü vilayetlerin yanı sıra, 1881'de Tunus¹⁷¹ Fransız, 1882'de Mısır İngiliz işgaline uğramışlardı. Bu dönemde, temel olarak 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle getirilmiş olan düzenlemeler devam ettirildi. Vilayet valilerini merkezden atama geleneği sürdürüldüyse de bu yöntem pratikte işlemez hale geldi. Çöküşe doğru giden İmparatorluğun vilayetlerdeki etkinliğinin ve merkezileşme çabasının şu temel faktörler nedeniyle yara aldığını söylemek mümkündür. Birincisi, valilerin sık sık değiştiriliyor olması vilayetlerin idaresinde kronik bir istikrarsızlığa sebep olmaktaydı. İkincisi, toprak kayıplarının ve finansal bağımlılığın etkisiyle ekonomik kriz içindeki İmparatorluğun yönetim zafiyeti taşra idaresine de yansımaktaydı. Örneğin, taşradaki memurların maaşlarının uzun süre ödenememesi nedeniyle, önemli bir gelir kaynağı olarak görülen rüşvet iyice yaygınlaşmaya başlamıştı. Son olarak, Arap vilayetleri açısından ise, İstanbul'dan atanan valilerin Arapça bilmiyor olmaları, merkez ile taşra arasında sağlıklı bir iletişim kurulmasının önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktaydı.

Osmanlı'nın Rumeli'deki kayıplarının ardından İmparatorluk siyasetinde ön plana çıkan Arap vilayetlerini İmparatorluk sınırları içerisinde tutabilmek için yeni bir stratejiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren öncelikli genişleme alanı Rumeli'ydi. Tahrir ve atama defterlerinde de Rumeli'deki eyaletler öncelikli sıradaydı. Fakat yüzyılın son çeyreğinde toprak kayıplarıyla birlikte Arap vilayetleri Rumeli'nin önüne geçmişti. Artık, Arap vilayetleri resmi kayıtlarda Rumeli ve Anadolu vilayetleri-

170. Engin D. Akarlı, Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System" David Kushner (Ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Kudüs, Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 75.

171. Tunus da Mısır'la benzer bir tarihsel süreç deneyimlemişti. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki reformlarına benzer şekilde, 1837-1855 yılları arasında Tunus'ta Ahmet Bey düzenli bir ordu oluşturarak, ordunun temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere sanayileşme hamlesi başlatmıştı. Tıpkı Mısır gibi, İmparatorluk başkentine uzak bir coğrafyada yer alan Tunus da Osmanlı idari sistemi içerisinde ayrıksı bir örnek teşkil edebilmişti. Eugene L. Rogan, *The Arabs: A History*, New York, Basic Books, 2009, s. 101. 23 Ekim 1871 tarihli veraset fermarıyla, İstanbul'a bağlı olacak Ahmet Bey'in haleflerinin yani Huseyni hanedanlığının yönetime hâkim olacağı "Tunus Emirliği" oluşturuldu. Ahmet Kavas, "Osmanlı Döneminde Tunus" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 391. Dolayısıyla, Tunus, Mehmet Ali Paşa'nın 1841'de kazandığı veraset imtiyazını ancak 1871'de elde edebilmişti.

nin önüne geçtiği gibi, söz konusu coğrafyada görev yapan valilere de daha yüksek maaşlar bağlandı.¹⁷²

Siyasal birlikteliğin tesisinde ön plana çıkan strateji, Osmanlıcılığın yerini alan Panislamizm (İttihad-ı İslam) olmuştur. Bu bağlamda, hilafet kurumu ön plana çıkarılmaya başlandı. Halifeliğin meşrulaştırılması açısından Hicaz, Mısır'ın 1882'deki kaybının ardından da Suriye, Arap coğrafyasına yönelik siyasetin öncelikli merkezleri haline geldiler. Hicaz, "Kutsal Toprakların Koruyucusu" ve Müslümanların halifesi sıfatıyla II. Abdülhamit'in otoritesinin meşrulaştırılması açısından sembolik bir öneme sahip oldu.¹⁷³

II. Abdülhamit merkezileşme politikasına devam etmekle birlikte, vilayetlerde Tanzimat döneminden beri uygulanan yerel elitlerin idari aygıtlarla bütünleştirilmesine yönelik siyaseti de sürdürdü. Bu durum, İmparatorluğun yeni süreçteki koşullarının dayatmasıydı. Bir kere, vilayetlerin doğrudan merkezi otoritenin denetimine alınarak yönetilmesi için gerekli olan nitelikli insan sayısı oldukça azdı. İkincisi, 19. yüzyılın ilk yarısında baskı altına alınmış büyük aileler, 1860'lardaki merkez ile taşra arasındaki işbirliğinin sonucu olarak vilayet yönetiminde daha fazla görev edinmeye başladılar. Artık, merkezi otoritenin yerel elitlerle işbirliğine gitmesi kaçınılmazdı.

Yerel elitlerle işbirliğine gidilirken, Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegre edilmesi amacı nedeniyle, merkezi idarede görev alan Arapların sayısı daha önce hiç olmadığı kadar artırıldı.¹⁷⁴ İmparatorluğun kuruluşundan itibaren yüzünü Rumeli'ye döndüğünü ve zamanla yerleşen devşirme sistemiyle yönetim kademelerinde yer alanların çoğunun da bu bölgeden geldiğini belirtmek gerekmektedir. Devşirme sisteminin işleyişinin aksamaya başladığı dönemlerde dahi, bu uygulama devam ettirilmeye çalışıldı. II. Abdülhamit dönemine kadar, merkezi idarede Araplar sınırlı sayıda görev alabilmişlerdi. II. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'nda cisimleşen yönetiminde ise, Arap elitlere önemli görevler verildi. Fakat II. Abdülhamit'in bu süreci tek başına yürüttüğünün ve Tanzimat devrindeki güç paylaşımının artık işlemediğinin altını çizmek gerekmektedir. Gerçekten de, vilayetlere ilişkin atamalar, Dahiliye Nazırı'nın dahi görüşü alınmadan bizzat II. Abdülhamit tarafından yapılmaya başlandı.¹⁷⁵

172. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 36.

173. Selim Deringil, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908" *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 35, Sayı: 1 (Ocak 1993), s. 22.

174. Akarlı, a.g.e., s. 78.

175. Georgeon, a.g.e., s. 203.

II. Abdülhamit döneminde, bürokraside yer alacak kişilerin yetiştirilmesi amacıyla yeni eğitim kurumları oluşturuldu. Bu kurumlar, halifeye bağlılığın vurgulandığı ideolojik aygıtlar olarak da işlev gördüler. 1892’de açılan Aşiret Mektebi, özellikle Arap vilayetlerindeki nüfuzlu ailelere mensup çocukların eğitilerek İmparatorluk yönetiminde görev almaları amacıyla tasarlanmıştı. Şam, Musul, Halep, Bağdat gibi vilayetlerin yanı sıra Mısır’dan da Aşiret Mektebi’ne öğrenci kabul edildiği bilinmektedir. Örneğin, dönemin Mısır Olağanüstü Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kaleme alınan raporda, “İslam ve Osmanlı birliğinin devamının sağlanması için Mısır ileri gelenlerinin ailelerinden her sene üç-dört çocuğun Aşiret Mektebi’ne alınacağı” belirtilmektedir.¹⁷⁶ Bunun yanı sıra, ileride Arap vilayetlerindeki idari kadrolarda görev yapacak bürokratların yetiştirilmesi amacıyla, Arap coğrafyasındaki nüfuzlu ailelerin çocuklarına Mekteb-i Mülkiye’de eğitim verilmeye başlandı.

Ayrıca, İstanbul ile Arap vilayetleri arasındaki iletişimi güçlendirerek siyasal bağları geliştirebilmek amacıyla, Arap vilayetlerindeki altyapı çalışmalarına hız verildi. 1876 öncesinde Osmanlı demiryollarının üçte ikisi Rumeli’de inşa edilmişken, 1882-1908 yılları arasında inşa edilen demiryollarının yüzde kırk yedisi Suriye, yüzde otuz yedisi Anadolu ve sadece yüzde on beşi Rumeli’deydi.¹⁷⁷

Bu şartlar altında, Mısır, İngiliz egemenliğine girdikten sonra dahi İmparatorluğun yoğun ilgisine mazhar olmaya devam etti. II. Abdülhamit’in Arap vilayetlerine yönelik politikasının odağını Suriye coğrafyası oluştursa da Mısır’daki Osmanlı egemenliği hem sembolik açıdan hem de İslam dünyasının halifenin yönetimi altında kalması açısından önemliydi. Mısır’ın 1882-1914 yılları arasındaki konumunu, II. Abdülhamit’in Arap vilayetlerini İmparatorluğa entegre etme çabası ve İngiltere’nin Mısır’daki nüfuzunu artırmaya çalıştığı bir gerilim hattı belirledi.

1870’lerin sonundan I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde, İmparatorluğu bir arada tutabilme gayreti, 1882’de İngiliz işgaline uğrayan Mısır’da da anlam buldu. II. Abdülhamit, İngiliz işgaline engel olamasa ve sonrasında işgali sonlandıramasa da iktidarı boyunca Mısır’ı Osmanlı idari sınırları içerisinde tutmaya çalıştı. Benzer bir

176. Uğur Ünal (Haz.), *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 120, 2012, s. 313.

177. Carter Vaughn Findley, “The Ottoman Lands to the post First World War Settlement” Francis Robinson (Ed.), *The New Cambridge History of Islam, Vol. V: The Islamic World in the Age of Western Dominance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 54 ve Georgeon, a.g.e., s. 212.

şekilde, Mısır'da işgalin ardından kimi zaman hıdivler kimi zaman da muhalif hareketler, İngiltere'ye karşı bir denge unsuru olabileceğini düşündükleri Osmanlı'yla bağların sürdürülmesinden yana bir politika geliştirdiler.

1908 Jön Türk devriminin ardından, İttihat ve Terakki'nin de temel amacı İmparatorluğun toprak kayıplarını önlemek ve ayakta kalmasını sağlamak oldu. Bu açıdan, Arap coğrafyasının İmparatorluğa entegre edilmesi politikası devam ettirildi. Arap vilayetlerinde eğitim reformu sürdürüldü. Şam, Kudüs ve Medine gibi Araplara yönelik politikanın bel kemiğini oluşturan bölgelerde okullar açılmaya çalışıldı.¹⁷⁸ Fakat II. Abdülhamit'in Panislamizminden farklı olarak İttihat ve Terakki, Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegrasyon politikasını Arap coğrafyasından gelecek temsilcileri Osmanlı parlamenter sistemine dahil ederek temsiliyet ilkesi çerçevesinde sürdürmeyi tercih etti. Yirmi beş yaşını doldurmuş vergi mükellefi olan erkek Osmanlı yurttaşlarının oy kullanabildiği 1908 seçimleri, Arap vilayetlerinde düzensiz bir şekilde gerçekleştirildiyse de –İmparatorluğun Hristiyan topraklarının elden çıkmış olması nedeniyle– Türk etnisitesinin ağır bastığı fakat Arapların da temsil edildiği bir meclisin oluşturulmasıyla sonuçlandı.¹⁷⁹ Bunun yanı sıra, 1909 yılında, II. Abdülhamit döneminde uygulanan basın sansürünün kaldırılması amacıyla basın yasası yürürlüğe sokuldu. Arap coğrafyasında II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine ses çıkaramayan kitleler, basın yasasıyla birlikte kendilerini ifade etme imkânı yakaladılar.

Bununla birlikte, İttihat ve Terakki, II. Abdülhamit'in iktidar yıllarında kilit görevlere getirdiği Arap elitleri tasfiye etmekten de geri kalmadı. Bu tasfiye hareketinin Arapları İmparatorluk siyasetinden uzaklaştırmaktan çok, II. Abdülhamit'te cisimleşen iktidar bloğunu kırmak için gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Bu girişimin, II. Abdülhamit'in merkezde ve vilayetlerde Arap coğrafyasındaki toprak sahibi ailelerle kurduğu ittifakı eleştiren Araplar tarafından da bir hayli olumlu karşılandığının altını çizmek gerekmektedir.

İttihat ve Terakki'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasından ve Arapları İmparatorluğa entegre etme politikasından yana olduğu bu dönem, 1912-1913 Balkan Savaşları'na dek devam etti. Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiyle Rumeli'deki topraklarını neredeyse tamamen kaybeden İmparatorluğun siyasetinde önemli bir kırılma ya-

178. Kayalı, a.g.e., s. 86.

179. A.g.e., s. 73-75.

şandı. Artık, Osmanlı çokuluslu bir imparatorluktan neredeyse Türk-Arap çekirdeğinin tam anlamıyla hâkim olduğu bir yapıya bürünmüştü.¹⁸⁰ Türk etnisitesini temel alan milliyetçilik anlayışının gelişmeye başlaması, Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegrasyon çabasını sonlandırdığı gibi, 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı da İmparatorluk siyasetinin ana aksının değişerek, Türklük üzerinden tanımlanan ulus-devlet inşasına gideceği süreci araladı.

İngiliz İşgaline Giden Yol

İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesinin Büyük Güçler arasında –Kuzey Afrika'dan başlamak üzere– emperyalist yarışın hız kazanması gibi makro bir nedeni bulunduğu söylenebilir. Fakat Mısır siyasetinde yabancı egemenliğine ve Osmanlı-Mısır elitinin hâkimiyetine karşı tutum alan yeni öznelerin muhalefetinin işgal sürecini hızlandırdığını belirtmek gerekmektedir.

Birinci Muhalif Dalga: Mısır Siyasetinin Yeni Özneleri, Milliyetçiler ve Arabi Paşa “Devrimi”

İsmail Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılmasına giden süreçte, toprak sahibi Mısırlı yerel elitlerin, anayasal reformdan yana olan bürokratların ve ordudaki düşük rütbeli Mısırlı askerlerin yabancı egemenliğine ve Hıdiv'in mutlak otoritesine karşı oluşturdukları koalisyon, 1879-1882 yılları arasında zaman zaman kırsal kesimdeki fellahların ve entelektüellerin de desteğiyle Mısır siyasetini derinden etkileyecek bir içerik ve yapı kazandı. 1879-1882 yılları arasındaki sürece damgasını vuran ve İngiliz işgaliyle sona eren Ahmet Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanma, bir anlamda 1879 yılında Muhammed Şerif Paşa'nın başında bulunduğu parlamentonun onayına sunulmuş olan Ulusal Program'ın ilham verdiği hareketin devamı niteliğindeydi.¹⁸¹ Arabi Paşa ayaklanması Mısırlı toprak sahiplerinin, anayasal meşrutiyet modelinden yana olan bürokratların, entelektüellerin ve düşük rütbeli Mısırlı subayların oluşturduğu koalisyona dayanan¹⁸² 1879 hareketinden farklı olarak liderliğini toprak aristokrasisinin değil, ordunun yürüttüğü bir ayaklanmaydı. 1879 hareketinin bel kemiğini 1870'lerin ortalarından itibaren

180. A.g.e., s. 129.

181. George M. Haddad, “The Arabi Revolt: Comparisons and Comments” *The Muslim World*, Cilt 54, Sayı: 4 (Ekim 1964), s. 263.

182. İbrahim Abu-Lughod, “The Transformation of the Egyptian Elite: Prelude to the ‘Urabi Revolt’” *Middle East Journal*, Cilt 21, Sayı: 3 (Yaz 1967), s. 326.

borç sarmalına giren Mısır'ın sorunlarını çözmek üzere ülkeye daha fazla müdahil olmaya başlayan Avrupalılara karşı, kendi ekonomik ve toplumsal çıkarlarını muhafaza etmek isteyen Mısırlı toprak sahipleri oluşturmaktaydı. Mısır'ın bürokratik yapısı değişmeye başlamış, özellikle taşranın ileri gelenlerini bir araya getiren toprak aristokrasisi önderliğinde muhalif bir hareket ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla, Mısırlı yerel elitler, Avrupalıların Mısır yönetiminin önüne koydukları yeni mali ve siyasi önlemleri kendi çıkarlarını tehlikeye atacağı gerekçesiyle reddetmiş, bunun yerine Mısır yönetiminde İngiliz etkisinin sınırlandırılacağı, Kanun-i Esasi'nin bir benzerinin Mısır'da uygulamaya koyularak parlamenter bir sistemin oluşturulmasını öngören taleplerle İsmail Paşa'nın desteğini almaya çalışmışlardı.¹⁸³

Henüz, İsmail Paşa'nın hıdivliği devam ederken, Mısır'da meşrutiyet tartışmaları başlamış ve milliyetçi bir ideolojiye sahip olan Vatan Partisi 13 Nisan 1879'da kurulmuştu. Üç yüz yirmi yedi Mısırlı tarafından kurulan partide, eski ve yeni subaylar, ulemeden temsilciler, Kıpti ve Yahudi cemaatinin liderleri, tacirler ve toprak sahipleri dengeli bir şekilde yer alıyordu.¹⁸⁴ Hıdiv İsmail Paşa, 1879 yılının nisan ayında Avrupalı bakanların da içinde bulunduğu hükümeti feshederek Muhammet Şerif Paşa başkanlığında yeni bir hükümetin oluşturulmasına izin vermişti. Aslında, Ulusal Cephe taraftarlarının Muhammet Şerif Paşa başkanlığında Avrupalıların yer almadığı bir hükümet kurulmasından yana oldukları bu dönem, Mısırlıların geleneksel elitlerle işbirliği yapmak zorunda kaldıkları bir dönemdi. Nitekim, Şerif Paşa ve hükümete atanan bakanların çoğu Hıdiv'e sadık olmalarının yanı sıra Osmanlı-Mısır eliti içerisinde yer almaktaydı.¹⁸⁵ Bu hükümette bir tane dahi Mısırlıya yer verilmemişti.¹⁸⁶ Sadece, Şerif Paşa'nın Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmaya yönelik adımlar atılacağına ilişkin işaretler vermiş olması, söz konusu işbirliğinin nedeniydi. İsmail Paşa'nın muhalif kesimin taleplerine uygun adımlar atması sonucunda da İngilizler ve Fransızlar II. Abdülhamit'e baskı uygulayarak Hıdiv'in azledilmesini sağlamışlardı. Fakat İsmail Paşa'nın azli ülkedeki muhalif hareketin durulmasına yetmedi. Nitekim, Şerif Paşa hükümeti de uzun süre iktidarda kalamadı.

183. Abdel Aziz EzzelArab, "The Experiment of Sharif Pasha's Cabinet (1879): An Inquiry into the Historiography of Egypt's Elite Movements" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 36, Sayı: 4 (Kasım 2004), s. 561-580.

184. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 40.

185. Cole, a.g.e., s. 276.

186. Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, s. 223.

Tevfik Paşa'nın, iktidara geldikten hemen sonra, 1880 yılında İngilizlerin ve Fransızların baskısıyla, Mısır'ın gelirlerinin yüzde altmış altısının borç ödemelerinde kullanılmak üzere ipotek altına alındığı Tasfiye Yasası'nı yürürlüğe sokması, ülkedeki mevcut hoşnutsuzluğun daha da artmasına yol açtı.¹⁸⁷ Yasaya göre, ülke gelirinin kalan kısmıyla, Mısır'ın hem Babiâli'ye yıllık vergisini ödemesi hem de Borçlar Sandığı'nın çıkarabileceği tüm zararları telafi etmesi bekleniyordu.¹⁸⁸ Tevfik Paşa, söz konusu yasanın yanı sıra ordudaki Mısırlı askerlerin tepkisini çekecek önemli bir girişimde daha bulunmuştu. İsmail Paşa döneminin sonlarından itibaren ordudaki asker sayısının azaltılması-na ilişkin politika, Tevfik Paşa tarafından devam ettirildi. Yeni Hıdiv, ordudaki asker sayısının on iki bine düşürüleceğini açıkladı.¹⁸⁹ Ardından, Savaş Bakanlığı'na ordudaki Osmanlı-Mısır elitinin egemenliğinin sürmesinden yana olan Osman Rıfkı Paşa'yı ataması, Mısırlı askerlerde tasfiye edileceklerine ilişkin bir korku yarattı.¹⁹⁰ Dolayısıyla, yeni dönemde Mısırlı askerlerin tasfiyesine yönelik girişimler nedeniyle, muhalif damar toprak aristokrasisinden askeriye doğru eksen değiştirdi.

Bu gelişmeler üzerine, içerisinde Arabi Paşa'nın da yer aldığı muhalifler, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Hıdiv'e bağlı olduklarını açıklamakla birlikte, "Mısır Mısırlılarındır" sloganı ile yabancı müdahaleye, İkili Kontrol ve Borçların Tasfiyesi Kanunu'na kesin bir dille karşı çıkılması gerektiğini dile getirmeye başladılar.¹⁹¹ Elbette ki, "Mısır Mısırlılarındır" sloganı, Avrupa'nın ülkedeki ekonomik nüfuzunu aşan bir söyleme sahipti. Ekonomik imtiyazların yanı sıra, 1875 yılında Avrupa hukukunu Mısır'a sokan ve Mısır'da yaşayan yabancılara önemli ayrıcalıklar tanıyan, Avrupalıların yargılanacakları davalara yabancı hâkimlerin bakacağı karma mahkemelerin kuruluşu, Mısırlı elitlerde rahatsızlık yaratmıştı.¹⁹² Ayrıca, ülkede yaşayan Avrupalıların sayısının artması ülkede yeni bir ayrımın ortaya çıkmasına neden olmuştu. Avrupalıların yaşadığı mekânlar dahi giderek Mısırlılarınkinden ayrılmaya başlamıştı. Dolayısıyla, ekonomik alandaki güç mücadelesi etkisini toplumsal alanda da hissettirmekteydi.

Bu çerçevede, ordudan ve ordunun sivil müttefiklerinden Tevfik Paşa'nın yeni bir hükümet oluşturması gerektiğine yönelik baskılar

187. Dicey, *Egypt of the Future*, s. 171.

188. Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, s. 70-71.

189. Cole, a.g.e., s. 218.

190. A.g.e., s. 218-219.

191. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 40.

192. Byron D. Cannon, "Social Tensions and the Teaching of European Law in Egypt before 1900" *History of Education Quarterly*, Cilt 15, Sayı: 3 (Güz 1975), s. 299-315.

arttı. Tekrar Muhammet Şerif Paşa'nın başkanlığında kurulan hükümetle, yeni bir aşamaya geçildi. Hemen ardından anayasa hazırlıklarına başlandı. Fakat Fransa ve İngiltere'nin araya girmesiyle bu girişim de engellendi. Çünkü yeni parlamento Mısır'ın finansal meselelerinin çözümüne Avrupalı güçleri dahil etmemekten yanaydı.¹⁹³ Bunun üzerine, 1881'de Hıdiv'e yakınlığıyla bilinen Riyad Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükümet oluşturuldu. Anayasa çalışmalarının askıya alındığı, statükonun devamından yana olan bu hükümete karşı muhalif hareket yeniden canlandı.

1881 yılının yazında yerel elitlerin ve ulemanın desteğini arkasına alan Arabi Paşa, Riyad Paşa hükümetinin feshedilerek yeni bir hükümetin oluşturulması ve anayasa hazırlık çalışmalarına bir an önce başlanması talebini dile getirmeye başladı. 9 Eylül 1881'de Abidin Sarayı'nın önünde düzenlenen ve Hıdiv'in Riyad Paşa başkanlığındaki hükümeti feshetmesini ve ordudaki asker sayısının artırılmasını talep eden büyük çaplı gösterilerle Arabi Paşa "devrimi" başlamış oldu.¹⁹⁴ Bu gösterilere damgasını vuran yine "Mısır Mısırlılarıdır" sloganıydı. Bu slogan, bir ulus-devlet tahayyülünden çok, 1860'lardan beri Mısır'ın ekonomik ve dolayısıyla sınıfsal yapısında yaşanan değişimin ortaya çıkardığı iktidarın yeniden paylaşımına yönelik bir talebin ifadesiydi. Örneğin, doğrudan Osmanlı sultanını hedef alan ve onun Mısır'daki otoritesine meydan okuyan bir içeriğe sahip değildi.¹⁹⁵ Aksine, bu hareket Osmanlı çizgisinden herhangi bir sapma olmayacağını altını ısrarla çiziyordu. Arabi Paşa, 5 Mayıs 1882'de II. Abdülhamit'e gönderdiği arizada, Tefvik Paşa'nın İngilizlerle ortak hareket ettiğini, yerli halkın işlerinden çıkarılarak İngilizlerin idari görevlere tayin edildiğini, Hıdiv'in Mısır'ı Hindistan gibi İngiliz himayesine geçirerek müstakil bir hükümdarlık oluşturmak istediğini, kendisinin maksadının ise Osmanlı tabiiyetinden ayrılmak olmayıp aksine İslam birliği, Osmanlı saltanatı ve hilafeti için canını vermeye razı olduğunu, Mısır halkının da kendisiyle aynı fikirde bulunduğunu" dile getirmekteydi.¹⁹⁶ Mısır'daki hareketin Osmanlı karşıtı bir vurguya sahip olmaması nedeniyle, II. Abdülhamit, İngilizlerin Arabi Paşa'nın emrindeki orduyu Tel el-Kebir'de bozguna uğratmasından yedi gün öncesine kadar Arabi Paşa'yı asi ilan etmemişti.¹⁹⁷

193. Haddad, a.g.e., s. 264.

194. Hashim, a.g.e., s. 65.

195. Israel Gershoni ve James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, Oxford, Oxford University Press, 1987, s. 5.

196. Belgenin aslı için bkz. Ünal, a.g.e., s. 414-419.

197. Reid, "The 'Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882" s. 218.

Arabi Paşa'nın bu söylemine rağmen muhalif hareketin, özellikle orduda hâlâ egemen konumunu muhafaza eden Osmanlı-Mısır eliti ni hedef aldığını da altını vurgulamak gerekmektedir. Buna rağmen, Osmanlı-Mısır eliti içerisinde de söz konusu harekete kısmi bir destek geldiği söylenebilir. Çünkü ordudaki asker sayısının azaltılmasının yanı sıra, Mısır ordusundaki birçok üst rütbeli subayın da işine son verilmesi nedeniyle, Türklerin oluşturduğu bu üst düzey ordu mensupları da durumdan rahatsızdı. Dolayısıyla, sayıları çok az olmakla birlikte, Arabi Paşa Osmanlı-Mısır elitine mensup subaylar tarafından da destekleniyordu.

Eylül 1881'deki gelişmelerin ardından, Hıdiv, Riyad Paşa hükümetini feshederek yeniden Şerif Paşa başkanlığında hükümet oluşturulduysa da Aralık 1881 ile Şubat 1882 arasında Mısırlı yerel elitler Şerif Paşa ve Büyük Güçler arasındaki ittifaka yeniden karşı çıkmaya başladılar. Mısırlı askerlerin desteklediği yerel elitlerin girişimiyle Şerif Paşa hükümeti düşürüldü. Yeni hükümet, 4 Şubat 1882'de Osmanlı-Mısır elitine dahil olan ve Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmayı destekleyen Mahmut Sami al-Barudi liderliğinde oluşturuldu. Mahmut Sami Paşa'nın liderliğinde kurulan yeni hükümet önemli bir değişikliğe işaret etmekteydi. Şerif Paşa'yla benzer bir siyasal ve kültürel jargona sahip olan Mahmut Sami Paşa'yı muadillerinden ayıran en önemli özelliği, Osmanlı-Mısır eliti içerisindeki daha alt bir tabakayı temsil ediyor olmasıydı. Örneğin, Şerif Paşa iki bin beş yüz feddanlık bir araziye sahipken, Mahmut Sami Paşa'nın sadece yüz elli feddanlık arazi üzerinde hakkı bulunmaktaydı.¹⁹⁸ Bir anlamda Osmanlı-Mısır eliti arasındaki kültürel ve sınıfsal ayrışma su yüzüne çıkmış, yönetici zümrenin Mahmut Sami Paşa'nın öncülük ettiği küçük bir grubu Arabi Paşa taraftarlarının siyasal ve ekonomik taleplerine destek vermeye başlamışlardı.

Mahmut Sami Paşa'nın hükümeti, Mısır siyasal hayatındaki bir ilke işaret etmekteydi. Arabi Paşa, Savaş Bakanlığı görevine kadar yükselen ilk Mısırlı oldu. Arabi Paşa'nın Savaş Bakanlığı'na atanmasının yanı sıra, ordudaki yaklaşık beş yüz Mısırlının da terfisi onaylandı.¹⁹⁹ Yeni hükümet, Mısırlıların ordudan tasfiye edilmesine ilişkin süreci tersine çevirerek, bir adım daha ileri gitti. Hıdiv'e yakın konumda bulunan Osmanlı-Mısır elitine mensup birçok subayın ve İngiliz danışmanın işine son verildi.²⁰⁰ Arabi Paşa, kendisine yönelik bir suikast

198. Cole, a.g.e., s. 237.

199. Hashim, a.g.e., s. 65.

200. John Eliot Bowen, "The Conflict of East and West in Egypt II" *Political Science Qu-*

girişimi hazırlığında oldukları gerekçesiyle, Osman Rıfkı Paşa'nın da içinde bulunduğu yaklaşık elli subayın yargılanmasını sağladı, bu kişilere verilen idam cezası Hıdiv'in II. Abdülhamit'le uzlaşması sonucunda sürgün cezasına çevrildi.²⁰¹ Dolayısıyla, Şubat 1882'den itibaren, Mısır siyasetine renk veren artık Arabi Paşa'nın liderliğinde milliyetçi karakteri ağır basan söz konusu hareketti.

Fakat Mahmut Sami Paşa hükümeti, İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla karşı karşıyaydı. Büyük Güçler, Hıdiv'e Mahmut Sami Paşa hükümetinin istifası ve Arabi Paşa'nın bakanlıktan uzaklaştırılması konusunda ısrar ettilerse de, Hıdiv'den ret yanıtını aldılar.²⁰² Bu durumda, ülkedeki yabancı konsoloslar taleplerini doğrudan Mahmut Sami Paşa'ya iletiler. Mahmut Sami Paşa, yabancıların Mısır'ın içişlerine karışamayacağını ifade ederek, söz konusu baskıyı protesto ettiği için istifa etti.²⁰³ Bundan sonra, Hıdiv yeni bir hükümetin oluşturulması için çabalarken, Büyük Güçler Mısır'daki gelişmelere doğrudan müdahalede bulunmaya başladılar. Arabi Paşa ayaklanmasıyla başlayan süreç, İngiliz işgaliyle sona erdi.

Sonuç olarak, Arabi Paşa liderliğindeki milliyetçi hareket neticesinde, Mısır'da ilk defa Mısırlıların doğrudan yönetimde yer aldıkları kısa süreli "devrimci" bir süreç yaşanmıştı. Fakat Mahmut Sami Paşa ve Arabi Paşa'nın kısa süreli iktidar deneyimleri, ülkede neredeyse yüzyıldır oluşmakta olan mevcut iktidar yapısını kırarak yeni bir düzenlemeye gidilmesini sağlayacak bir altyapı oluşturmaktan oldukça uzaktı. Zaten, bu girişim İngiltere'nin Mısır'ı işgaliyle yarım kaldı.

İngiliz İşgali ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tepkisi

Genellikle İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin 1879'dan itibaren ülkenin içinde bulunduğu "kaotik" ortamı sona erdirmek ve Hıdiv'in otoritesini yeniden tesis etmek üzere kısa süreli olarak planlandığı dile getirilmiştir. İşgalin geçici olacağı ve Mısır'daki kaos ortamının sonlandırılarak ülkenin hemen boşaltılacağı İngiliz resmi makamlarınca dile getirildiği gibi, bazı akademik çalışmalarda da tekrarlanan iki önemli husus olmuştur. Örneğin, Robinson ve Gallagher'ın genel olarak Victoria Çağı'nda İngiltere'nin Afrika politikasını ele alan eserleri, İngiltere'nin Mısır'ı işgaline ve sonrasındaki gelişmelere de ayrıca odaklanmakta-

arterly, Cilt 1, Sayı: 3 (Eylül 1886), s. 465.

201. Vatikotis, a.g.e., s. 153.

202. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 44.

203. A.g.e., s. 44.

dır. Alanının en önemli çalışmalarından biri olan bu eser, Mısır'daki işgalin kaos ortamının sonlandırılması saikiyle gerçekleştirildiğini iddia ederek, aslında "azgelişmiş" bir ülkede nizamın ancak Batılı bir güç tarafından oluşturulabileceği düşüncesinden hareket eden klasik Oryantalist bir yaklaşımın izlerini taşımaktadır.²⁰⁴ Müdahalenin geçici olacağına ilişkin vurgu, işgalin meşrulaştırılması açısından bir hayli önemliydi. Ülkedeki kaos ortamının sona erdirilerek, Hıdiv'in otoritesinin yeniden tesis edileceğinin dile getirilmesi ise, İngiltere'nin Osmanlı'yı yabancılaştırmama amacına hizmet etmekteydi.

Bunun yanı sıra, Mısır işgalinin İngiliz-Fransız rekabetinden kaynaklandığına ve Süveyş Kanalı üzerindeki İngiliz çıkarlarının korunması amacıyla gerçekleştirildiğine de vurgu yapılmıştır.²⁰⁵ İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin Fransa'yla rekabet ve Süveyş Kanalı'nın korunması bağlamında gerçekleştirildiği iddiasının elbette ki doğruluk payı bulunmaktadır. Fakat İngiliz işgalinin Mısır'daki kaos ortamına son vermek amacıyla gerçekleştirildiğine ilişkin argüman, gerçekliği yansıtmaktan uzaktır. Arabi Paşa taraftarlarının yönetim kademelerinde etkin konuma gelmiş olmaları, Mısır siyasetinin kaosa sürüklenmiş olmasından ziyade, ülkedeki İngiliz varlığının tehlikeye girmesi bağlamında Londra için kaotik bir durumun ortaya çıkmış olması demektir. Dolayısıyla, İngiltere'nin temel amacı Mısır siyasetinin rayına oturtulması değil, İngiliz çıkarlarına hizmet edecek bir yönetimin oluşturulmasıydı.

1880'lere kadar, Balta Limanı Sözleşmesi'yle Mısır'da oluşturulan ekonomik yapı İngiliz kapitalizminin ticarette serbestlik ilkesine cevap vermekteydi. Dahası, geleneksel elitler, Osmanlı'nın Tanzimat'la beraber merkezileşme çabasına hız vererek ademi merkeziyetçi yapıyı kırmayı hedeflemesi üzerine İmparatorluk merkezini dengeleyebilmek için çoğu zaman Avrupalılarla ve özellikle İngilizlerle işbirliğine gitmekten çekinmemişlerdi.²⁰⁶ Bu işbirliği devam ettiği sürece, İngiltere açısından herhangi bir sorun ortaya çıkmamıştı. Uzun yıllar Mısır'da etkin olan İngiltere'nin artık bölgeyi informel bağlarla "yönetemeyeceği"ni göz önüne seren milliyetçi hareket ise, İngilizlerin

204. Robinson ve Gallagher, a.g.e., s. 76-160. Söz konusu yaklaşımın eleştirisi için bkz. A. G. Hopkins, "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882" *The Journal of African History*, Cilt 27, Sayı: 2 (1986), s. 370-385; Alexander Schölch, "The 'Men on the Spot' and the English Occupation of Egypt in 1882" *The Historical Journal*, Cilt 19, Sayı: 3 (1976), s. 773-774 ve John S. Galbraith ve Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The British Occupation of Egypt: Another View" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 9, Sayı: 4 (Kasım 1978), s. 471-488.

205. Robinson ve Gallagher, a.g.e., s. 76-160.

206. Savage, a.g.e., s. 176.

politika değiştirmelerinin itici gücünü oluşturdu. Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmanın temelinde bu işbirliğini kırmaya yönelik hedefi, İngiltere'nin Mısır'ı işgaline zemin hazırladı.

İşgalin, Büyük Güçler arasındaki dengenin değişmesiyle ortaya çıkan yeni uluslararası konjonktürle de doğrudan ilgisi bulunmaktaydı. Bir yandan ulusal birliklerini görece geç bir tarihte gerçekleştirmiş olan Almanya ve İtalya gibi ülkeler sömürgecilik yarışına katılırken, bir yandan da ABD dünya ekonomisinin yükselen gücü olarak doğmaktaydı. 1870'lerdeki ekonomik kriz nedeniyle İngiliz ekonomisinin durgunluğa girmesiyle eşzamanlı olarak Almanya'nın Avrupa piyasasında ekonomik açıdan etkin hale gelmesi, İngiliz hegemonyasının düşüşe geçmeye başladığının en önemli göstergelerinden biriydi. Almanya'nın ekonomik yükselişinin önemli sonucu, Afrika kıtasında yeni bir emperyalist yayılmayı tetiklemiş olmasıydı.²⁰⁷ Ayrıca, yakın dönemde ulusal birliğini gerçekleştirmiş olan İtalya ve iç savaştan çıkan ABD de 1880 sonrasında emperyalist politikalar izlemeye başlamışlardı. İngiltere için büyük öneme sahip olan Hindistan savunmasının güvenceye alınması bağlamında da Mısır ön plana çıkmaktaydı. Bir hammadde üreticisi olarak Avrupa ekonomik sistemine aşama aşama eklenmiş olan Mısır'ın, sistem içindeki mevcut rolünün sürekliliğinin sağlanması dönemin en büyük sanayi imparatorluğu İngiltere için büyük önem arz etmekteydi.²⁰⁸

Aslında, İngiltere'nin Mısır politikasında iki farklı yaklaşım söz konusuydu. 1880'e kadar iktidarda olan Muhafazakârlar, henüz Mısır'ın işgaline sıcak bakmıyorlardı. 1876'da Kanal hisselerinin İngiltere'ye kazandırılması konusunda ısrarcı olan Disraeli, Mısır'ın işgaline ilişkin görüşleri "zırvalık" olarak nitelendirmişti.²⁰⁹ Bir sene sonra Sudan'da İngiltere'nin sömürge tarihinde eşi olmayan bir üne kavuşan Komutan Gordon, "Mısır'ı ilhak etmenin veya ele geçirmenin getireceği sorumlulukları yüklenmek tam anlamıyla delilik" diye yazıyordu.²¹⁰ İngiliz yöneticileri hâlâ İngiltere'nin uzunca bir dönem devam ettirdiği Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaktan yana bir politika izlemekteydiler. Emperyalist yarışın Kuzey Afrika'ya

207. Patrick J. McGowan ve Bohdan Kordan, "Imperialism in World-System Perspective: Britain, 1870-1914" *International Studies Quarterly*, Cilt 25, Sayı: 1 (Mart 1981), s. 53.

208. Roger Owen, "Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation" Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), *The Modern Middle East*, Londra, Tauris, 1993, s. 112.

209. Anderson, a.g.e., s. 255'ten Lord Derby'ye yazılan 21 Ekim 1876 tarihli mektup, Monypenny ve Buckle, VI., s. 100.

210. A.g.e., s. 255'ten: H. Ausubel, *In Hard Times: Reformers among the Late Victorians*, New York-Londra, 1960, s. 242.

sıçradığı ve Balkanlar'daki Rus etkisinin giderek arttığı bu dönemde, Osmanlı topraklarına yönelik bir müdahale diğer Büyük Güçler'in de toprak paylaşımına ilişkin emellerini harekete geçirebilirdi. Bu durum da İngiliz hegemonyasının yara almasına yol açabilirdi. Fakat 93 Harbi'nin ardından Berlin Antlaşması'yla Rusya, Balkanlar'daki Ortodoks unsurlar üzerinde önemli haklar elde etmesinin yanı sıra, Ardahan, Artvin, Batum ve Kars gibi bölgeleri ele geçirerek Karadeniz'deki varlığını pekiştirme yolunda adımlar atmıştı. Bu durumda, Rusya'nın Akdeniz'e olası yayılmasını engelleyebilmek için, Hindistan yolunun güvenceye alınması amacıyla, İngiltere için Akdeniz'de önemli bir üs elde etmek gerekliliği ortaya çıkmıştı. Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne yönelik en büyük tehdidin Rusya'dan kaynaklandığı bu konjonktürde, İmparatorluğun savunması açısından stratejik öneme sahip olduğu düşünülen Kıbrıs'a yerleşmesi fikri gündeme gelmişti. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu nezdinde yürüttüğü girişimler sonucunda Kıbrıs, İngiltere'ye kiralandı. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgali sırasında Kıbrıs, harekâtın gerçekleştirilmesi açısından önemli bir stratejik işleve sahip oldu.²¹¹

Fakat 1880'de göreve gelen Gladstone kabinesi, müdahaleye daha yakın bir siyaset izlemeye başladı. Gladstone, 1877'de kaleme aldığı "Mısır'a Hücum" başlıklı yazısında dahi İngiltere'nin Fransa'yla birlikte Mısır konusunda sorumluluk alması gerektiğini, Mısır'ın İngiltere'nin Afrika'daki çıkarları açısından çok önemli bir bölge olduğunu dile getiriyordu.²¹² Bu değişiklik, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına ilişkin politikanın terk edilmesinden değil, Mısır'da ortaya çıkan yeni durumdan ve bu duruma göre yeni bir pozisyon alınması gerekliliğinden kaynaklanmaktaydı. Mısır'da Arabi Paşa ayaklanmasıyla ortaya çıkan devrimci süreç, İngiltere'nin Mısır'daki ekonomik ve siyasal çıkarlarına büyük bir darbe indirme potansiyelini barındırdığından, İngiliz politikasının yönü de Mısır'ın işgaline doğru çevrilmeye başladı. Çünkü İngiltere'nin Rusya'ya karşı Hindistan yolunun güvenliği için Kıbrıs'a yerleşmeye çalıştığı böyle bir konjonktürde, Mısır'ın olası kaybı bölgedeki İngiliz çıkarlarının büyük bir darbe yemesi anlamına gelecekti.

Gladstone, 1879'dan itibaren Mısır siyasetinde aktifleşen muhalif unsurların ülkedeki Avrupa çıkarlarına zarar vermelerinin önüne ge-

211. Maria Panayiotou, "The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882" *European History Quarterly*, Cilt 40, Sayı: 2 (2010), s. 266-287.

212. R. C. Mowat, "From Liberalism to Imperialism: The Case of Egypt, 1875-1887" *The Historical Journal*, Cilt 16, Sayı: 1 (Mart 1973), s. 109.

çilebilmesi için, olası bir müdahalenin Fransa ve Osmanlı'yla beraber gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu.²¹³ Söz konusu coğrafya üzerindeki emperyalist yarışın ivme kazanmasının önüne ancak böyle bir yöntemle geçilebilirdi. Milliyetçi hareketin Osmanlı'yla işbirliği içerisinde bastırılması, İngiltere'ye uluslararası alanda meşruiyet sağlayabilirdi. Fakat Mahmut Sami Paşa hükümeti düştükten sonra, ülkede meydana gelen protestolar dolayısıyla İngiltere'nin işgal planı yapmaya başladığı dönemde, II. Abdülhamit Osmanlı askerlerinin Mısır'a gönderilmesi konusunda ikna edilmeye çalışıldıysa da bu talebi kabul etmeye yanaşmadı.

Mısır'da Mahmut Sami Paşa başkanlığında Arabi Paşa taraftarlarının ağırlıkta olduğu bir hükümetin kurulmasının ardından yaşanan gelişmeler, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a ilişkin müdahaleci bir politika geliştirmelerine zemin oluşturdu. Özellikle İskenderiye'de ortaya çıkan ve yabancıları hedef alan protesto gösterileri, 1882'den itibaren Büyük Güçler'in eskiye oranla daha aktif bir siyaset izlemelerine yol açtı. Önce, 6 Ocak 1882 tarihinde İngiltere ve Fransa sert bir notayla Vatan Partisi taraftarlarını uyardılar. Dönemin Fransa başbakanı ve Dışişleri Bakanı olan Leon Gambetta'nın önerisiyle oluşturulan bu deklarasyon "Gambetta Notası" adını taşımaktadır.²¹⁴ Buna göre, eğer Mısır'daki karışıklık sonlandırılmazsa İngiltere ve Fransa, Hıdiv'in otoritesinin yeniden tesis edilmesi için askeri güç kullanımı da dahil olmak üzere gerekli tedbirleri alabileceklerdi. Fakat bu süreçte Mısır siyaseti İngiliz ve Fransız çıkarlarının korunacağı bir mecraya evrilmedi.

15 Mayıs 1882'ye gelindiğinde İngiltere ve Fransa, Mısır'da Hıdiv'in otoritesini güçlendirmek, düzenin tesis edilmesine katkıda bulunmak amacıyla İskenderiye'ye donanma göndereceklerini bildirdiler.²¹⁵ Yaklaşık on gün sonra İngiliz ve Fransız donanmaları İskenderiye önlerinde demir attı. Mısır'da yeni hükümetin oluşturulması süreci devam ederken, İngiliz ve Fransız donanmalarının İskenderiye'ye gelmiş olması, 1870'lerden itibaren olgunlaşmaya başlayan "yabancı düşmanlığı"nın kabarak, özellikle İskenderiye'de yaşayan Rumları hedef alan gösterilerin ortaya çıkmasına yol açtı. İskenderiye'deki gösterilerin ana talebi, Arabi Paşa'nın görevine iade edilmesi idi. Kitleysel gösterilerin kendi egemenliğini tehdit edeceğinden çekinen Hıdiv'in Arabi Paşa'yı yeniden Savaş Bakanlığı'na atamasının ardından, İskenderiye

213. Anderson, a.g.e., s. 255.

214. Galbraith ve Marsot, a.g.e., s. 475.

215. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, s. 45.

deriye'deki protesto gösterileri Kahire'ye sıçrayarak şiddetlendi. Hazi-ran 1882'de İskenderiye'de Avrupalıları hedef alan büyük çaplı ayak-lanma, belki de Mısır tarihinde Mısırlılar ile Avrupalılar arasındaki çatışmayı simgeleyen ilk büyük ayaklanmaydı.²¹⁶

Bu gelişmeler üzerine, 11 Temmuz 1882'de İngiliz donanması İskenderiye'yi bombalamaya başladı. Kentin ele geçirilmesinin ardın-dan, 13 Eylül'de İngiliz güçleri Tel el-Kebir'de Arabi Paşa'nın emrinde-ki orduyu mağlup ettikten sonra Kahire'yi ele geçirdi. Arabi Paşa kuv-vetlerinin bozguna uğratılmasının ardından, başta Arabi Paşa olmak üzere harekete destek verenlerin çoğu sürgüne gönderildi. Gladstone, işgalin sürekli olmayacağını, müdahaleyle Mısır'da düzenin yeniden sağlanmasının hedeflendiğini ve Hıdiv'in otoritesi güvence altına alındıktan sonra İngiliz askerlerinin tahliye edileceğini dile getirmek-teydi.²¹⁷ Söz konusu iddiaya rağmen, İngiltere uzun yıllar Mısır'dan çıkmayacaktı. Çünkü İngiltere'yi Mısır'ı işgale zorlayan temel neden, sadece Mısır'daki düzeni yeniden tesis etme amacı değildi. İngiltere'yi endişelendiren milliyetçilerin egemen olduğu yeni bir siyasal yapı nedeniyle Mısır'daki ekonomik çıkarlarının kesintiye uğrama ihtima-liydi. Mısır'ın mevcut statüsünün korunması, İngiliz tekstil sanayisi için de önemliydi. İngiliz tekstil üreticileri Mısır'ın "elden çıkması"yla, Amerikan pamuğuna olan bağımlılıklarının artacağından endişe duy-maktaydılar.²¹⁸ Bunun yanı sıra, Mısır'daki İngiliz etkisinin ortadan kalkmasıyla, Hindistan'la olan bağların da sekteye uğrayacağına ilişk-in düşünce, İngiltere'yi Mısır'ı işgale yönlendiren bir diğer önemli nedendi.

Osmanlı İmparatorluğu, işgalden önce olası bir müdahaleyi ön-lemeye çalıştığı gibi, sonrasında da İngilizlerin Mısır'ı bir an önce boşaltmaları için girişimlerde bulundu. Fakat İmparatorluğun o dö-nemde içinde bulunduğu konjonktür, ne diplomatik girişimlerle işgali önleyebilmesine ne de askeri tedbirler alabilmesine elverişliydi. Arabi Paşa liderliğindeki hareketin başlangıcından itibaren II. Abdülhamit, Mısır'daki Osmanlı egemenliğini tehdit edecek bir gelişmenin gerçek-leşmesini önlemek için birtakım tedbirler almaktan geri kalmamıştı. Çünkü İmparatorluk siyasetinde Arap coğrafyasının ön plana çıktığı

216. Cole, a.g.e., 190.

217. Robert L. Tignor, "The 'Indianization' of the Egyptian Administration under British Rule" *The American Historical Review*, Cilt 68, Sayı: 3 (Nisan 1963), s. 636 ve Wm. M. Sloane, "Egypt and England" *Political Science Quarterly*, Cilt 19, Sayı: 3 (Eylül 1904), s. 402

218. Edward Mead Earle, "Egyptian Cotton and the American Civil War" *Political Science Quarterly*, Cilt 41, Sayı: 4 (Aralık 1926), s. 543.

konjonktürde, Mısır'ın olası kaybı diğer Arap vilayetlerine örnek teşkil edebilirdi. Askeri müdahaleye karşı olan II. Abdülhamit, Mısır'a sorunun çözüme kavuşturulması için gönderilen heyetlerin hem Hıdiv'le hem de Arabi Paşa taraftarlarıyla görüşerek karışıklığı sona erdirebileceğini düşünmekteydi.

Diğer yandan, Mısır'da yaşanan gelişmeler, 1866, 1867 ve 1873 fermanıyla vilayete tanınan imtiyazlı statünün feshedilerek 1841 fermanının referans alındığı yeni bir düzenleme yapılabilmesi ve mümkünse Mısır'ın İmparatorluk başkentine daha sıkı bağlarla bağlanabilmesi açısından önemli bir fırsat olarak görülmekteydi. Bu amaçla, II. Abdülhamit, 1879-1882 yılları arasında Tevfik Paşa'yı hıdivlikten azlederek, Kavalalı hanedanı mensubu Sait Halim Paşa'nın hıdivliğe getirilmesine ve böylece Mısır konusunda yeni bir düzenleme yapılabilmesine ilişkin bir politika izlemeye çalıştıysa da Büyük Güçler'in muhalefeti nedeniyle başarılı olamadı.²¹⁹ Sadece 1873 düzenlemesinin Mısır'a yabancı devletlerle padişah onayı olmaksızın istikraz akdi imzalamaya hakkı tanıyan ve dışişlerinde özerklik veren ilgili hükmünün 1879 yılındaki yeni bir fermanla ortadan kaldırılması konusunda bir başarı sağlandı.²²⁰ İlerleyen dönemde Mısır'daki gelişmelere müdahale edilmeye ve zaman zaman da Mısır siyasetinin öznelere Osmanlı lehine "kullanılabilmesi"ne yönelik adımlar atılmaya devam edildi.

Bu süreçte, II. Abdülhamit, Büyük Güçler'in Mısır'a Osmanlı askerinin gönderilmesine ilişkin taleplerine olumlu yanıt vermekten imtina eden bir tutum içerisinde hareket etti. Hem Ekim 1881'de Ali Nizami Paşa başkanlığında hem de Mayıs 1882'de Derviş Paşa başkanlığında Kahire'ye gönderilen heyetlere verilen talimat, "Hıdiv'den ve Avrupalı devletlerden gelecek olan Mısır'a Osmanlı askerinin gönderilmesine ilişkin talepleri önlemek, Arabi Paşa taraftarlarının İstanbul'a davet edilerek Mısır'dan uzaklaşmalarını sağlamak ve Hıdivlik makamını güçlendirerek Mısır'ın merkezi yönetime bağlılığını sağlamlaştırmak" gibi temel unsurları içeriyordu.²²¹ Dolayısıyla, II. Abdülhamit'in amacı, önemli bir gelir kaynağı olan Mısır'ı Osmanlı sınırları içerisinde tutabilmektir.

II. Abdülhamit, henüz işgal gerçekleşmeden önce İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesi konusunu görüşmek üzere uluslararası konferans düzenlenmesi önerilerine de sıcak

219. İrtem, a.g.e., s. 63.

220. Özkaya-Özer, a.g.e., s. 231.

221. Selim Deringil, "The Ottoman Response to the Egyptian Crises, 1881-1882" *Middle Eastern Studies*, Cilt 21, Sayı: 1 (1988), s. 8.

bakmıyordu. Arap vilayetlerinin İmparatorluğa entegre edilmeye çalışıldığı dönemde, Araplarla savaşmak üzere Mısır'a asker gönderilmesi, II. Abdülhamit'in İmparatorluğu bir arada tutma politikasının iflası anlamına gelebilirdi. Buna rağmen, Büyük Güçler, Haziran 1882'de Mısır meselesini ele almak için Osmanlı'nın katılmadığı İstanbul Konferansı'nda bir araya geldiler.²²² Osmanlı askerlerini de içerecek şekilde planlanan müdahale kararının Babıâli'ye bildirilmesi konusunda görüş birliğine varılmış olmasına rağmen, bu karar henüz Babıâli'ye bildirilmeden İngiltere İskenderiye'yi bombalamaya başladı. Dolayısıyla, işgal sürecine İstanbul dahil olmadı.

Osmanlı İmparatorluğu İngilizlerin Kahire'ye girişine kadar Arabi Paşa taraftarlarını doğrudan karşısına alacak bir girişimde bulunmamıştı. Örneğin, Derviş Paşa heyeti Mısır'a vardığında, heyeti karşılamaya gelen Hıdiv'in temsilcisi yerine Arabi Paşa'nın emrindeki bir görevliyle Kahire'ye gitmeyi tecih etmişti.²²³ Dolayısıyla, II. Abdülhamit de iki taraf arasında dengeli bir siyaset izlenerek sorunun çözülmesinden yanaydı. Fakat İstanbul'un Kahire'deki sorunun çözümüne yönelik temasları sonuç vermedi. 1880'lerin ortalarına kadar devam eden bu politika işlemeyince, II. Abdülhamit, Mısır'daki İngiliz işgaline rağmen ülkedeki Osmanlı varlığını çoğu zaman sembolik göndermelerle de olsa yeniden ve yeniden tesis etmeye çalıştı.

Mısır'da "Örtülü İngiliz Himayesi"

İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ettikten sonra hıdivlik yönetimini feshetmeksizin ülkeyi Osmanlı sınırları içerisinde tutmayı tercih etti.²²⁴ Mısır'ın hukuki statüsünün belirlendiği uluslararası bir belge olan 1841 yılındaki padişah fermanına atıfla, Mısır'ın Osmanlı toprağı ve hıdivin de padişahın vasalı olduğunu kabul ettiğini açıkladı.²²⁵ 1882-1914 arası dönemde İngiltere, Mısır'ın idari statüsüne ilişkin yeni herhangi bir hukuki düzenleme yapmadı. Mısır'da işgalci güç

222. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devrileri, 1876-1907*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 94-96.

223. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 56.

224. Bu açıdan Tunus'taki gelişmelerin Mısır'la benzerlik gösterdiğinin altını çizmek gerekmektedir. Fransa da 1881'de Tunus'u işgal ettikten sonra, tıpkı İngiltere gibi, Osmanlı siyasal sınırları içerisinde yönetmekten yana bir politika izlemişti. P. M. Holt, "The Later Ottoman Empire in Egypt and the Fertile Crescent" P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), *The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 388.

225. L. Hirszowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908" *Middle Eastern Studies*, Cilt 8, Sayı: 3 (Ekim 1972), s. 287.

olarak bulunduğu dönem boyunca, meşruiyetini ülkedeki Osmanlı egemenliğini tanıyarak oluşuyla sağlamaya çalıştı.

İngiltere, Mısır'ın mevcut idari statüsünü değiştirmese de Mısır'da görevlendirdiği İngiliz memurların denetiminde, idari, askeri ve ekonomik alanlarda adı koyulmamış yeni bir yapı oluşturmaya çalıştı. 1882 öncesinde oluşan mevcut yapının hukuki olarak korunduğu fakat çeşitli pratiklerle Mısır yönetiminin İngiltere etkisinde şekillendiği bu yeni yönetim yapısı, 1890-1892 yılları arasında Mısır maliye bakan yardımcılığını yürüten İngiliz diplomat Alfred Milner tarafından İngiliz "örtülü himaye"si (*veiled protectorate*) olarak tanımlanmıştı.²²⁶ Gerçekten de, 1914'e dek Hıdiv'in ve bakanların hâkimiyetinde oluşturulan bir yapının yanı sıra, bütün yetkilerin İngiliz Genel Konsülü'nün elinde toplandığı, İngilizlerin sivil ve askeri bürokraside danışmanlık görevi yürüttükleri sentez bir yapı oluşturuldu.²²⁷ Hukuki açıdan Osmanlı padişahının egemenliğinde, Hıdiv'in iktidarının garanti altına alındığı bu yapıda, İngilizler ülkeyi üstü kapalı bir şekilde yönetmekteydiler. 1883'te Mısır Genel Konsülü olan Lord Cromer'in deyimiyle İngiltere, "Mısır'ı doğrudan yönetmeyi değil, Mısır'ı yönetenleri yönetmeyi" tercih etmekteydi.²²⁸

İngiliz işgalinden sonra, Mısır'da Osmanlı egemenliği altında Hıdivlik yönetiminin devam edeceği teyit edildi.²²⁹ Mısır'daki Osmanlı varlığının simgesel öğelerine dokunulmadı. Örneğin, sikke, Osmanlı padişahı adına basılmaya devam edilecek, vergiler yine padişah adına toplanacak, Mısır ordusu ve donanması Osmanlı üniforması giyecek ve Osmanlı bayrağı taşıyacaktı.²³⁰ Mısır, eskiden olduğu gibi her yıl İstanbul'a vergi göndermekle yükümlü olmaya devam edecekti.

İngiltere, işgalden sonra İstanbul elçisi Lord Dufferin'i Kahire'ye göndererek, yönetimde İngilizlerin de etkili olacakları bir düzenleme yapmakla görevlendirdi.²³¹ Dufferin'in girişimiyle, Mısır'da Osmanlı pa-

226. Sir Alfred Milner, *England in Egypt*, Piscataway, Gorgias Press, 2002, s. 24-36.

227. Arthur Goldschmidt, "The Egyptian Nationalist Party: 1892-1919" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 308-309.

228. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*, New York, Praeger, 1969, s. 68.

229. M. W. Daly, "The British Occupation, 1882-1922" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 240 ve Hirszowicz, a.g.e., s. 287.

230. Oded Peri, "Ottoman Symbolism in British-Occupied Egypt, 1882-1909" *Middle Eastern Studies*, Cilt 41, Sayı: 1 (2005), s. 108.

231. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 179. Lord Dufferin'in Mısır'a ilişkin gerçekleştirdiği düzenlemeler şu eserde yer almaktadır: Harry J. Carman, "England and the Egyptian Problem" *Political Science Quarterly*, Cilt 36, Sayı: 1 (Mart 1921), s. 54-57.

dışarı, hıdiv, aşağıda ele alınacak olan Meclisler ve İngiltere'nin Mısır Genel Konsülü arasında yetki paylaşımına gidildiği dört ayaklı bir yapı oluşturuldu. Piramitin en tepesinde Osmanlı padişahının bulunduğu varsayılıyordu. Örneğin, yeni hıdiv ancak padişah fermanıyla atanabilecekti. Fakat padişahın Mısır'daki egemenliği daha çok kâğıt üzerinde kalacaktı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un merkezileşme çabasının sınırında yer alan Mısır, İngilizlerin ülkede giderek etkin hale gelmeleriyle Osmanlı'yla bağların oldukça gevşediği bir süreçte evrildi.

Mısır'ın 1866 ve 1867 fermanlarıyla kazandığı imtiyazlı statüye bağlı olarak, Hıdivlik kurumu devam edecek ve veraset babadan oğula intikal edecekti. Dolayısıyla, hanedanının ülkedeki veraset hakkı saklı tutulmaktaydı. Yasama faaliyeti ve herhangi bir hukuki düzenleme Hıdiv'in imzasıyla gerçekleştirilecekti. Hükümetin oluşturulması ve bakanların belirlenmesi de yine Hıdiv'in yetkisindeydi.

1883'te Meclis-i Nüvvab'a ek olarak, merkezi yönetimin bir diğer ayağı olarak Meclis-i Şura-yı Kavânin (Yasama Konseyi) ve taşra örgütlenmesinin bir ayağı olarak da Eyalet Meclisi oluşturuldu.²³² Meclis-i Nüvvab ve Meclis-i Şura-yı Kavânin temelde danışma organları olarak tasarlanmışlardı. Seksen iki üyeden oluşan Meclis-i Nüvvab'ın kırk altı üyesi dolaylı seçimle geliyordu, altısı bakanlık görevini yürütüyor²³³ ve Meclis-i Şura-yı Kavânin'in otuz üyesi de Meclis-i Nüvvab'da temsil ediliyordu. Kanun ve kararnameleri hazırlayan otuz üyeli Meclis-i Şura-yı Kavânin, yılda sadece iki kere toplanmakla yükümlüydü. Bu durum, yasama organının efektif bir şekilde işleminin önünde büyük bir engel teşkil ediyordu. Dolayısıyla, İsmail Paşa döneminde kurumsallaşan iktidar aygıtı, küçük değişikliklerle birlikte işlemeye devam edecekti.

Eyalet Meclisi ise, on dört eyaletten üyenin katılımıyla yaklaşık yetmiş kişiden oluşmaktaydı. Eyalet Meclisi'nin tarımsal üretimin geliştirilmesine yönelik altyapı çalışmalarıyla ilgili kararlar alabilmesinin dışında etkin bir gücü bulunmuyordu. Söz konusu meclis, taşradaki tarımsal üretimin aksamadan devam edebilmesi ve yerel elitlerin yönetime katılımının sağlanması amacıyla oluşturulmuştu.

İngiliz hükümeti tarafından atanacak olan Mısır Genel Konsülü, hukuken Hıdiv'in danışmanı konumunda olacaktı.²³⁴ 1883'te bu gö-

232. Archie Hunter, *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911*, Londra, Tauris, 2007, s. 188-190.

233. İçişleri, Dışişleri, Maliye, İmar, Savaş ve Adalet bakanlıkları oluşturulmuştu.

234. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 183.

reve Lord Cromer²³⁵ getirildi. Getirilen yeni uygulamalarla ve Lord Cromer'in de katkılarıyla, İngiltere'nin ülkedeki varlığını fiilen güvence altına alan bir yapı ortaya çıkarıldı. Gayri hukuki olarak, Mısır'a ilişkin düzenlemelerde son sözü söyleyen ve gerektiğinde kararların yürürlüğe girmesi için Hıdiv'e baskı yapan Mısır Genel Konsülü oldu. Yönetim yapısı içerisinde Konsül'e bağlı çalışan çok sayıda İngiliz görevliye de yer verildi. Her bakanlıkta bir İngiliz danışman istihdam edilmek zorundaydı. Bakanlığa ilişkin kararlar da ancak danışman tarafından uygun görüldüğü takdirde alınabiliyordu.²³⁶ Eğer, finansmanla ilgili bir konu gündemdeyse son sözü Genel Konsül söylecekti. Ayrıca, danışmanların Mısırlı meslektaşlarına değil, doğrudan Mısır Genel Konsülü'ne karşı sorumlulukları bulunmaktaydı.²³⁷ Kıdemli İngiliz danışmanların yanı sıra, zamanla ülkeye oldukça genç İngiliz danışmanlar da akın etmeye başladı. 1896'ya gelindiğinde bürokrasi-de hizmet veren İngiliz sayısı neredeyse üç yüze ulaşacak ve bu sayı 1906'da iki katına kadar çıkacaktır.²³⁸

İngiltere'nin Mısır'da oluşturmaya çalıştığı yapının Hindistan deneyiminin ışığında şekillendiğini söylemek mümkündür. Özellikle Hindistan'daki sömürge yönetiminde görev alan İngilizlerin, Mısır bürokrasisinde danışmanlık görevine getiriliyor olmaları bunun en açık göstergelerinden biriydi.²³⁹ Hindistan'daki sömürge idaresi deneyimi, Mısır'ın sömürgeleştirilmesinde farklı uygulamalarla sentezlenerek yeni bir sömürge yönetimi anlayışının doğmasına zemin hazırladı.

Mısır bürokratik yapısı, işgal sonrasında İngilizler lehine dönüştürülürken, ülkedeki en etkin muhalefet aygıtı olan ordu da işgal güçlerinin denetimine girdi. İngiltere, Mısır ordusunu ve muhalifleri denetim altına alabilmek amacıyla Sir Evelyn Wood'u ordu komutanlığına atadı.²⁴⁰ İngiltere'nin Afrika'daki ve özellikle Sudan'da emperyal çıkarları açısından Mısır ordusu, ileride önemli bir işleve sahip olacaktı. 1881'de Sudan'daki Osmanlı-Mısır yönetimine karşı ortaya çıkan Mehdi ayaklanması ancak 1898'de İngiliz-Mısır ortak askeri harekâtıyla bastırıldı.

235. 1883 ve 1907 yılları arasında Mısır Genel Konsülü olan Lord Cromer'in asıl ismi Evelyn Baring'dir. 1902'de Lord (Earl of Cromer) unvanını aldıktan sonra, Lord Cromer adıyla anılmaya başladı. İngiliz sömürgesi Hindistan'da uzun yıllar sömürge yönetiminin en önemli ismi olan Cromer, Mısır'a Genel Konsül olarak atanmadan önce 1877-1879 arasında Borçlar Sandığı'nda İngiltere adına görev yapmış ve 1879 yılında Maliye Bakanlığı'nın başında bulunmuştu. Tignor, *Egypt: A Short History*, s. 229.

236. Cleveland, a.g.e., s. 120.

237. Carman, a.g.e., s. 55.

238. Marsot, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*, s. 139.

239. Robinson ve Gallagher, a.g.e., s. 638-639.

240. Daly, a.g.e., s. 240.

dı. Böylece, Sudan, İngiliz-Mısır ortak yönetimine girdi. Dolayısıyla, Mısır, İngiltere açısından sadece stratejik ve ekonomik öneme sahip bir bölge değildi, aynı zamanda Afrika'daki İngiliz çıkarlarının korunmasına hizmet edebilecek önemli bir sıçrama noktasıydı.

İngiltere Mısır'da Osmanlı egemenliği altında "örtülü bir himaye" rejimi kurmuştu fakat Mısır'daki İngiliz işgalinin/yönetiminin hiçbir hukuki zemini bulunmuyordu. Söz konusu fiili durumu hukuki çerçeveye oturtacak bir uzlaşuya varmak amacıyla Sir Drummond Wolff gerekli görüşmeleri yapmak üzere İstanbul'a gönderildi. İstanbul'daki görüşmelerin ardından, 24 Ekim 1885 tarihinde imzalanan ilkesel bir antlaşmaya göre, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu Mısır'a Hıdiv'e danışmanlık yapmakla görevli iki yüksek komiser göndereceklerdi.²⁴¹ Yüksek komiserler, Mısır'daki ve Sudan'daki durumu kontrol altına almaya çalışacaklardı. Mehdi ayaklanmasının ardından, İngiltere Osmanlı'yı Sudan'a asker göndermeye ikna etmeye çalışsa da bu konuda bir sonuca ulaşamamıştı. Mısır'ın yardımıyla denetim altına alınacak Sudan'ın en azından antlaşma hükümlerine girmiş olması bu açıdan önemliydi. Bu iki komiser, Mısır ordusunu yeniden düzenleyecekler, padişah fermanları da dahil olmak üzere gerekli gördükleri değişiklikleri yapabilecekler, Mısır topraklarına huzur ve emniyetin yerleştirildiğini gördüklerinde İngiltere'nin Mısır'ı boşaltması konusunda kendi hükümetlerine rapor sunarak süreci başlatacaklardı.

Aslında, bu antlaşmayla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin Mısır'ı işgalini kabul etmiş oluyor ve böylece İngiltere'nin Mısır'daki durumu da hukuki bir zemin kazanıyordu. Her ne kadar, antlaşma hükümlerinden biri, İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesi sürecine odaklanmışsa da 1887'de yeniden başlayan görüşmelerde İngiltere Mısır'ı boşaltmaya varacak bir sürecin aralanmasından ziyade, ülkedeki varlığını pekiştirmeye yönelik hükümlerin yeni antlaşmada yer almasında ısrar edince bir sonuca ulaşamadı.

1885'te İngilizlerle belli konularda uzlaşılmasının ardından, II. Abdülhamit, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır yüksek komiseri olarak görevlendirdi. Osmanlı'nın Mısır'daki en büyük meşruiyet kaynağını, Mısır'da vergilerin padişah adına toplanması ve paranın padişah adına basılması gibi uygulamaların yanı sıra, 1909'a dek Mısır'da yüksek komiser olarak görev yapacak olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın varlığı oluşturdu.²⁴² Nitekim, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki

241. Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devrileri, 1876-1907*, s. 98-100.

242. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hakkında kaleme alınmış ayrıntılı bir çalışma için bkz.

görevi, padişahın otoritesinin çeşitli sembolik göndermelerle meşrulaştırılmaya çalışıldığı bir döneme denk gelmişti. Dolayısıyla, Mısır Yüksek Komiserliği'nin böyle bir sembolik göndermeyi içinde barındırması, Mısır'ın en azından "görünürde" bir Osmanlı toprağı olarak algılanmasında işlevsel role sahipti.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'da görev yaptığı yıllar boyunca Osmanlı padişahının Mısır'daki nüfuzunu artırmaya ve İngilizlerin ülkeyi bir an önce tahliye etmelerini sağlamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. 1886'dan itibaren İngiliz meslektaşları Drummond Wolff ile tahliye sürecini müzakere eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1887 yılında İngiltere ile Osmanlı arasında yeni bir antlaşma yapılmasına giden sürecin kapısını araladıysa da İstanbul'daki görüşmeler neticesinde ortaya çıkan antlaşma hükümleri İngiliz yönetimini Mısır'da kalıcı hale getirdi. Söz konusu antlaşmaya göre, İngiltere üç yıl içerisinde Mısır'ı boşaltacaktı. Ancak Mısır'ın iç ve dış güvenliğini bozacak herhangi bir olayın ortaya çıkması durumunda yeniden müdahale etme hakkına sahip olacaktı.²⁴³ Ayrıca, yine antlaşma hükümleri uyarınca, İngiliz askerlerinin Mısır ordusundaki görevleri de devam edecekti. Mısır'a müdahale hakkını kendi tekelinde bulundurmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu için, söz konusu hüküm kabul edilemez nitelikteydi. Bunun yanı sıra, antlaşmanın Mısır'daki İngiliz varlığını garanti altına alacağını ve İngiltere'nin Mısır'a tam anlamıyla yerleşeceğini düşünen Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na antlaşmanın onaylanmaması yönünde baskı yaptılar. Fransız ve Rus desteğini arkasına alan II. Abdülhamit antlaşmayı onaylamadı. Böylece, Mısır'daki İngiliz varlığını garanti altına alan antlaşma yürürlüğe girmemiş olmaktadır.

Müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, İngiltere, Mısır yüksek komiseri Wolff'u geri çağırarak, Mısır meselesiyle ilgili görüşmelerde artık Osmanlı komiserinin tanımayacağını, sadrazam ve Hıdiv'in muhatap alınacağını bildirdi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bu gelişmenin ardından istifasını sunduysa da II. Abdülhamit, Paşa'nın görevde kalması konusunda ısrarcı oldu.²⁴⁴ Bu tarihten sonra Mısır'daki varlığının hukuki zemini yara almış olsa da Paşa, 1909'a dek Mısır'daki görevini sürdürdü.

Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası Dönemi*, y.y., Milliyet Yayınları, 1976.

243. Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, s. 223-225.

244. Yunus Özger, "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha" *History Studies: Ortadoğu Özel Sayısı* (2010), s. 307.

Bundan sonra, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'daki Osmanlı egemenlik hakları aleyhinde gelişen olayları araştırarak ve bunları Babîlî'ye rapor ederek görevini sürdürdü. Mısır'daki İngiliz işgali devam ettiği için, 1890 yılının başlarından itibaren II. Abdülhamit Gazi Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla Mısır üzerinde Osmanlı hukukunu garanti altına alacak bir antlaşma yapılması için girişimlerde bulundu.²⁴⁵ Fakat II. Abdülhamit'in talebi doğrultusunda yeni bir antlaşmanın imzalanması İngilizler tarafından kabul edilmedi. Sonuç olarak, Osmanlı Devleti İngiltere'nin Mısır'ı işgalini sona erdiremediği gibi, Mısır üzerindeki egemenliği de gitgide sembolik bir hale geldi.

Bu "melez" yapının görünürdeki merkezinde Osmanlı padişahı ve Hıdiv bulunsa da aslında Mısır'ı uzun süre yöneten Lord Cromer oldu. Hem Tevfik Paşa hem de II. Abbas Paşa'nın hıdivlikleri döneminde, klasik bir sömürge valisi olarak uzun yıllar Mısır'da bulunan Lord Cromer, İngiliz emperyal geleneğinin takipçisi olan bir yöneticiydi. Göreve geldiği ilk dönemde, Hindistan yolu tam anlamıyla güvence altına alınır alınmaz işgalin sonlandırılması gerektiğini düşünmekteydi.²⁴⁶ Fakat zamanla, Mısır'daki İngiliz karşıtı ve hatta çoğu Osmanlı taraftarı hareketin varlığı nedeniyle, İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesinin mümkün olmadığı görüşünü savunur bir konuma geldi.

Mısır'daki İngiliz yönetiminin kuruluş aşaması olan 1892'ye kadar ki dönemde, milliyetçi hareketin ezilerek baskı altına alındığı, Hıdiv Tevfik Paşa'nın pasifize edilerek Lord Cromer'in otoritesinin güçlendirildiği bir süreç yaşandı. Ülke yönetimine ilişkin kararlar Cromer'in ve İngiliz danışmanların baskısıyla alındığı gibi, ekonomik, siyasal ve toplumsal alan da İngilizlerin direktifleri doğrultusunda şekillendi.

Cromer'in odak noktası, Mısır ekonomisinin İngiliz çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde mali açıdan denetim altına alınması ve ülkenin borçlarını ödeyebilecek kapasiteye ulaştırılmasıydı. Cromer, Hindistan deneyiminden yola çıkarak "barbarları yönetmektense" "beyaz adamlarla ticaret yapma"nın öncelikli hedef olduğunu düşünmekteydi.²⁴⁷ Dolayısıyla, ticaret yapabilmenin ön koşulu tarımsal üretimin özellikle de pamuk üretiminin artırılması olduğundan, sulama sistemlerinin geliştirilerek yeni arazilerin tarım plantasyonlarına dönüştürülmesine öncelik verildi. Bu sistemin geliştirilmesinde de Hindistan'da benzer

245. Uçarol, a.g.e., s. 209-215.

246. Robert L. Tignor, "Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism" *The Journal of British Studies*, Cilt 2, Sayı: 2 (Mayıs 1963), s. 142-146.

247. Mona Russell, "Competing, Overlapping, and Contradictory Agendas: Egyptian Education Under British Occupation, 1882-1922" *Comparative Studies of South Africa and the Middle East*, Cilt 21, Sayı: 1-2 (2001), s. 51.

görevler yürütmüş olan İngiliz personelden yararlanıldı.²⁴⁸ Sulama sistemlerinin geliştirilmesi ve yeni tarım alanlarının açılmasıyla birlikte, 1886 ile 1914 arasında, Mısır'ın tarımsal çıktısında yaklaşık yüzde yirmilik bir artış ortaya çıktı.²⁴⁹ Mısır gelirinin büyük bir kısmı, borçların ödenmesinde kullanıldı. Tarımsal üretimdeki artışa bağlı olarak, İngiltere, Mısır'ın en büyük ticari ortağı olmaya devam etti. Mısır, İngiliz kapitalizminin hammadde ihracatçısı bir çevre ülke olma rolünü sürdürdü. İngiliz kapitalizminin ihtiyacı doğrultusunda geliştirilen bu politikanın temel amacı, büyük toprak sahiplerinin İngiliz yönetimine destek vermelerini sağlamaktı.²⁵⁰ İsmail Paşa döneminde toprak aristokrasisiyle Avrupalı sermayedarların Mısır'ın hammadde ihracatçısı bir ülke olmaları konusundaki uzlaşları, Cromer döneminde yeniden kurulmaya çalışıldı. İzlenen siyaset nedeniyle de, bu konuda büyük oranda başarı sağlandı.

Mısır'daki eğitim sistemi de klasik emperyalist politikaların gölgesinde yeniden şekillendi. Mısırlıların eğitim faaliyetlerinden ücretsiz olarak yararlanmaları kısıtlanarak, eğitim kurumlarının toplumsal alana nüfuz eden yapısı değiştirildi. Cromer açısından eğitilmiş Mısırlılar, tıpkı Hindistan'da olduğu gibi, İngiltere'nin ülkedeki varlığının potansiyel "düşmanları"ydılar.²⁵¹ Cromer, Mısırlıların ücretsiz eğitim haklarını sınırlandırarak, eğitim kurumları aracılığıyla Mısır'ın orta tabakalarına kadar nüfuz eden milliyetçi fikirlerin daha geniş kitlelere yayılmasının önüne geçilebileceğini düşünmekteydi. Bu yüzden de, İsmail Paşa döneminde büyük şehirlerde ve taşrada kurulan ilköğretim okullarının sayısı azaltılarak, özel okullara öncelik verildi.²⁵² Eğitim harcamalarında büyük bir kısıntıya gidildi. Cromer döneminde, eğitim harcamaları Mısır bütçesinin sadece yüzde biri kadardı.²⁵³ Dolayısıyla, eğitim reformu Cromer'in önceliklerinden biri değildi. Nitekim, İsmail Paşa dönemindeki eğitim alanında gerçekleştirilen reformlara rağmen, Mısır'ın ilk üniversitesi 1908 gibi oldukça geç bir tarihte açıldı.

Osmanlı-Mısır eliti, Mısır milliyetçilerine karşı ittifak yapılabilecek önemli bir denge unsuru olarak görüldüğü için, İngiltere, ülkeyi geleneksel elitlerle işbirliği içerisinde yönetmeyi tercih etti. Bu yüzden de,

248. Sidney Peel, "British Administration and Irrigation in Egypt" *Political Science Quarterly*, Cilt 20, Sayı: 3 (Eylül 1905), s. 519-523.

249. Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, s. 228.

250. Cuno, "Egypt to 1919" s. 97-98.

251. Tignor, *Egypt: A Short History*, s. 234.

252. Cleveland, a.g.e., s. 120.

253. Donald Malcolm Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, s. 18.

Osmanlı-Mısır elitinin önemli isimlerinden Nubar Paşa ve Riyad Paşa gibi isimler, uzun yıllar başbakanlık görevinde bulundular ve İngiliz yönetimine hizmet ettiler.²⁵⁴ Fakat 1880'lerin sonuna doğru Osmanlı-Mısır elitinin giderek Mısır kültürü içerisinde "Mısırlılaştırılması"yla ve geleneksel elitlerin siyasetten çekilmeleriyle eşzamanlı olarak, Mısır'daki muhalif hareketin Halife'ye sadakat üzerinden Osmanlıcı bir ton kazanmasıyla Osmanlı-Mısır eliti ve Mısırlılar arasında İngiliz egemenliğini sona erdirmeye yönelik bir uzlaşma ortamı doğacaktır.

1892 ile 1914 yılları arasında hıdiv olan II. Abbas Paşa döneminde de Mısır'da 1882'den itibaren kurulmuş olan "örtülü İngiliz himayesi" devam etti. Bunun yanı sıra, II. Abbas Paşa dönemi, 1870'lerin sonundan itibaren canlanan fakat İngiliz işgaliyle baskı altına alınan milliyetçi ideolojinin çoğu zaman Hıdiv'in de desteğiyle yeniden ivme kazandığı bir dönem oldu. Özellikle 1900'lerin başında artık tam anlamıyla kendini siyasal alanda ifade etmeye başlayan milliyetçi hareketin odak noktası, İngiliz işgalinin bir an önce sona erdirilmesiydi. Bu açıdan, Osmanlı'yla ilişkiler ve Mısır'ın Osmanlı siyasal sınırları içerisindeki yeri çok az tartışılan bir konuydu. II. Abdülhamit'in Panislamizm siyasetinin Sultan-Halife'ye yaptığı vurgu, tam anlamıyla seküler bir nitelik kazanamamış olan Mısır milliyetçilerinin padişaha bağlı kalmalarını sağlayan önemli bir unsur oldu.

İkinci Muhalif Dalga: Osmanlıcılık mı, Arapçılık mı?

1914 öncesinde, Mısır'ın yanı sıra, Arap coğrafyasının genelinde de siyasal programı belli, İmparatorluk'la bağlarını koparmayı hedefleyen ve dolayısıyla bağımsızlık yanlısı bir milliyetçi hareketin doğduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat 1870'lerden itibaren, İmparatorluk siyasetini eleştiren ve Arapça basım-yayım faaliyetlerinin artmasıyla kültürel alanda etkisi hissedilen bir "Araplık bilinci"nin ortaya çıktığı doğrudur. Yine de, kültürel alandaki canlanmanın siyasal alanda ifade bulması için manda dönemini beklemek gerekecekti.

Aslında, edebi ve kültürel anlamda Arap milliyetçiliğinin temelleri 19. yüzyılın ilk yarısında atılmış olsa da,²⁵⁵ bunun bir siyasal harekete

254. The Earl of Cromer, *Abbas II*, Londra, Macmillan and Co., Limited., 1915, s. 28-42.

255. Örneğin, Rifaa el-Tahtavi, Tunuslu Hayrettin gibi ilk kuşak düşünürler kültürel bir uyanışın temellerini atmışlarsa da, "Arap ulusu" kavramsallaştırmasına ulaşan bir hareketin öncüleri değillerdi. Batı Avrupa'daki "ilerleme" ve modernleşme fikirlerinin İslami düşünceyle nasıl uyumlulaştırılabileceğine ilişkin temel bir sorudan hareket ederek, modernleşmenin İslamiyet'in ruhuna aykırı olmadığını, aksine İslam toplumlarının modern dünyanın bir parçası olabileceğini ispatlamaya çalışıyorlardı. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 112. 19. yüzyılın ikinci yarısında da Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve Cema-

evrilmesi Balkan Savaşları sonrasında İmparatorluk yöneticilerinin Türkçülük fikrine yönelmeleri ve I. Dünya Savaşı'nın Ortadoğu'da yarattığı kriz ortamıyla mümkün hale gelmiştir. Nitekim, Ernest Dawn, 1914'ten önce kendisini Arap milliyetçisi olarak tanımlayanların sayısının azlığına dikkat çekmektedir.²⁵⁶ Sayı azlığının yanı sıra, Araplar arasındaki örgütlenmelerde de bağımsızlık fikri, I. Dünya Savaşı'na kadar dile getirilmemişti. Örneğin, 1913'te Paris'te toplanan Arap Kongresi'nde İmparatorluk sınırları içerisinde ademi merkezîyetçi bir yapılanmanın tesis edilmesinden yana bir politika izlenmesi gerektiği hususunda uzlaşmıştı. Nitekim, kongre başkanı İskender Ammun yaptığı konuşmada, "Arap ümmeti (ulusu) kendisini Osmanlı İmparatorluğu'ndan kurtarmak istemiyor... Tüm arzuladığı halihazır-daki hükümet biçimini, bu İmparatorluğu oluşturan unsurların ihtiyaçlarıyla uyumlu olan bir başkasıyla, herhangi bir vilayetin sakinlerinin kendi işlerinde son sözü söylemelerine imkân verecek şekilde değiştirmektir" diyordu.²⁵⁷ Dolayısıyla, 1914'ten önce Arapların temel saikları, kendi kültürel haklarını İmparatorluk sınırları içerisinde garantiye almaktı. Arap coğrafyasına benzer şekilde, II. Abbas Paşa döneminde, Mısır'daki muhalif hareketin siyasal pozisyonunun da Panislamizm politikası bağlamında şekillendiğini ve bağımsızlık talebinin net bir şekilde dile getirilmediğini söylemek mümkündür.

Lord Cromer'in Mısır Genel Konsüllüğü'nü devam ettirdiği dönemde, II. Abbas Paşa hıdiv olur olmaz selefinden farklı olarak Cromer'le uzlaşmaz bir siyaset izledi. II. Abbas Paşa, ülkede yeniden alevlenen İngiliz karşıtlığından ve Hilafet yanlısı muhalif hareketten cesaret alarak, ülkede Cromer'de cisimleşen İngiliz etkisini sınırlandırmaya yönelik adımlar atmaktan kaçınmadı. Ülkeye ilişkin alınacak her kararın Cromer'in denetiminde olması, Konsül'le Hıdiv arasındaki çatışmanın en temel nedenini oluşturmaktaydı. Hıdiv, her defasında Cromer'in baskısıyla kurulan hükümeti feshederek, kendine yakın isimle-

leddin Afgani gibi düşünürler benzer bir sorudan hareketle Müslüman dünyasının "geri kalmışlığı"nı aşabilmenin yolunu modernleşmeyle İslamiyet'in uzlaştırılmasında aramaktaydılar. Bunun yanı sıra, Arap milliyetçiliğinin çıkış noktası, Arapların "Müslüman ümmeti"nin temsilcisi olan Osmanlı İmparatorluğu'na ait olmalarından dolayı, devlet talebi değil, kültürel özerkliğin kabul edilmesiydi. Mohammed Harbi, "Arap Ulusal Miti-ni Sorgularken" Jean Leca (Ed.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, 1996, s. 84.

256. C. Ernest Dawn, *Osmanlıcıkta Arapçılığa*, Çev. Bahattin Aydın ve Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, 1998, s. 170.

257. Ziene N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği*, Çev. Emrah Akbaş, Gelenek Yayıncılık, 2003, s. 93'ten "Al-Lacnah al-Ulya li-Hizb al-Lamarkaziyyah" Al-Mu'tamar al-Arabi Al-Awwal, s. 104.

ri atamaya çalıştıysa da, bu girişimi çoğu zaman sonuç vermedi.²⁵⁸ Cromer'in etkisini, dolayısıyla da İngiliz nüfuzunu sınırlandıramayan Hıdiv, 1890'ların sonundan itibaren Mısır'da çıkarılmaya başlanan İngiliz aleyhtarı gazetelere verdiği maddi yardımlarla milliyetçileri destekledi.²⁵⁹

1880'lerde umulanın aksine, 1890'lara gelindiğinde İngiltere'nin Mısır'dan ayrılmamış olması, Mısır'daki milliyetçi hareketin kendisini daha keskin bir İngiliz karşıtlığıyla ifade etmesine yol açtı. Özellikle Mısır genel konsülü Cromer'in ülkedeki baskıcı yönetimi, söz konusu hareketin gelişimini tetikleyen en önemli unsurlardan biri oldu. Diğer yandan, II. Abdülhamit'in muhalefeti baskı altına almaya yönelik tutumu nedeniyle, İstanbul'u terk etmek zorunda kalan İttihat ve Terakki üyelerinin bir kısmı Kahire'ye gelerek, bir yandan muhalif fikirlerini çeşitli gazeteler ve dergilerde ifade etmeye başladılar, bir yandan da Mısırlı milliyetçilerle iletişime geçtiler. II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine karşı olmakla birlikte, ana kaygıları İmparatorluk topraklarını bir arada tutmak olan İttihat ve Terakki üyeleri ile Mısır milliyetçilerinin temel çıkış noktaları Osmanlıcılıktı.

Mısır'daki milliyetçi damarın kültürel alandan siyasal alana doğru evrilmesine neden olan İngiltere'nin baskıcı politikaları ile Kahire'ye gelen İttihat ve Terakki üyelerinin muhalif fikirlerinin basım-yayım faaliyetleri aracılığıyla kitlelere ulaşmaya başlamalarının sonucunda, 1907'de Mısır siyasal hayatını 1914'e dek yönlendirecek olan üç siyasal parti ortaya çıktı.²⁶⁰ Aslında, 1907'den önce ülkede faaliyet yürüten küçük siyasal yapılanmalar ve gruplar bulunmaktaydı fakat 1907'de kurulan siyasal partiler I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Mısır siyasal hayatına damga vurdular. Üç partinin de programında şu üç nokta büyük önem taşımaktaydı: Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkiler, İngiliz işgali karşısında milliyetçilerin takınacağı tutum, Hıdiv ve Hıdivlik kurumuna yaklaşım.²⁶¹

258. Cromer, a.g.e., s. 5-6.

259. Cleveland, a.g.e., s. 123.

260. Goldschmidt, a.g.e., s. 319-322. Ahmet Yaramış, siyasal partilerin kurulmasında 1906'da gerçekleşen "Danişva olayı"nın doğrudan etkisi olduğunu dile getirmektedir. İngiliz askerlerin avlanmak için gittikleri Aşağı Mısır'daki bir köy olan Danişva'da, köylüler ile askerler arasında çıkan çatışma sonucunda bir İngiliz askeri hayatını kaybetmişti. İngilizlerin kurduğu mahkemede yargılanan köylülerin dördü ölüm cezasına, bir kısmı da kırbaç cezasına mahkûm edilmişti. Bu olay, Mısır'da geniş çaplı protesto gösterilerinin ortaya çıkmasına ve ülkedeki İngiliz karşıtlığının perçinlenmesine yol açmıştı. Ahmet Yaramış, "Mısır'da Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)" *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, N. 2 (Aralık 2007), s. 127-128.

261. Zeynep Güler, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*, Yeni Hayat Kütüphanesi, 2004, s. 70.

Söz konusu siyasal partilerden ilki, Panislamist bir çizgide hareket eden, zamanla milliyetçi tonu baskın hale gelmeye başlayan Mustafa Kamil liderliğindeki Hizb al-Vatani'ydi (Milliyetçi Parti).²⁶² 1900'den beri yayımlanan *al-Liva* gazetesi, zamanla partinin yayım organı haline geldi. Bu gazetenin, Hıdiv II. Abbas Paşa'dan maddi destek aldığı bilinmekteydi. Mustafa Kamil liderliğindeki hareketin çizgisi, İngiliz karışıklığı ve Osmanlı taraftarlığıydı. İslam dünyasının lideri olan Halife'ye bağlılık, İslamiyet'le bağlarını koparamamış olan Mısır milliyetçiliğinin önemli özelliklerinden biriydi. Halifelüğün Osmanlı'dan Araplara geçmesini dile getiren görüşler bulunsa da siyasal alanda asıl olarak yankı bulan Osmanlıcılıktı.²⁶³ Mustafa Kamil *Osmanlı Devleti'nin Tarihi* adlı eserinde Mısırlıları, İmparatorluğu ve Halife-Sultan'ı desteklemeye çağırıyordu.²⁶⁴ Bunun yanı sıra, Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisindeki özerk yapısının korunması ve hıdivlik kurumunun muhafaza edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Elbette ki bu yaklaşım dönemin konjonktürünün bir ürünü olarak ortaya çıkmaktaydı. Ülkedeki İngiliz varlığına karşı Osmanlı İmparatorluğu önemli bir denge unsuru olarak görülmekteydi. Mısır'ın İngiltere'yle mücadele ederek bağımsızlığını kazanması mümkün olmayacağından İngiliz işgalinden kurtulmanın tek yolu Osmanlı'yla ittifak yapmaktı. 1908'te I. Meşruiyet'in ilanının ardından bile, Milliyetçi Parti'nin Panislamizm temelinde şekillenen Osmanlıcılık anlayışında herhangi bir sapma meydana gelmedi. Mustafa Kamil'in 1908'de ölümünün ardından partinin liderliğine getirilen Muhammet Ferid, 1908'de iki kere İstanbul'a giderek İttihat ve Terakki üyeleriyle yakın ilişki kurmaya çalıştı ve Osmanlı'da ilan edilen anayasanın bir benzerinin Mısır'da da oluşturulması gerektiğini vurgulamaya başladı.²⁶⁵ Dolayısıyla, Milliyetçi Parti'nin Osmanlıcılık politikası 1908'den sonra da devam etti.

İkincisi, genellikle toprak sahiplerinin desteklediği, Ahmet Lutfi al-Sayid liderliğindeki Hizb al-Umma'ydı (Halk Partisi). Arabi Paşa geleneğinin takipçilerinin yer aldığı bu parti, Osmanlı-Mısır aristokrasisinin hâkimiyetine karşı çıkmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısın-

262. Hizb al-Vatani, Türkçe'ye "Vatan Partisi" olarak da çevrilmesine rağmen, yaygın olarak "Milliyetçi Parti" çevirisi kullanılmaktadır. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 208-211.

263. Hilal Görgün, "Mısır'da 19. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil" *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4 (2000), s. 112-114.

264. James Jankowski, "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914" *The Muslim World*, Cilt 70, Sayı: 3-4 (Ekim 1980), s. 238.

265. Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarındır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, Çev. Ali Benli ve Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, 2007, s. 13-15.

da zenginleşen Mısırlı bir toprak sahibi aileden gelen²⁶⁶ Lutfi al-Sayid doğrudan Halife'yi hedef alan bir söylem geliştirmemişti. İngiltere'nin ülkedeki konumu hakkında ise diğer partilerden farklı bir görüş dile getirilmekteydi. İngiliz işgalinin ve işgal süresince yürürlüğe giren reformların, ülkeyi bağımsızlığa hazırladığı vurgulanmaktaydı.²⁶⁷ Dolaşısıyla, İngiliz yönetimi söz konusu hazırlık sürecinin tamamlanması açısından ilerici bir aşama olarak görülmekteydi. Nitekim, Cromer, Halk Partisi için "Avrupalı ıslahatçıların doğal müttetikleri" tanımını yapıyordu.²⁶⁸ Fakat Halk Partisi, bu sürecin sonunda İngiliz işgalinin sona ermesi gerektiğinin de altı çizilmekteydi.

Üçüncüsü, Şeyh Ali Yusuf'un liderliğindeki Hizb al-Islah al-Dusturi'ydi (Anayasal Reform Partisi). Bu parti, diğer siyasal hareketlere oranla Hıdiv'e daha yakın bir konumdaydı. 1889'dan beri yayımlanan, kuruluşundan sonra da partinin sözcüsü haline gelen *al-Muqayyad* gazetesi, tıpkı al-Liva gibi Hıdiv tarafından desteklenmekteydi. Bu parti de Hıdiv'in padişah fermanlarıyla garanti altına alınmış otoritesinin saklı tutulmasından ve İngilizlerin Mısır'ı tahliyesinin bir an önce gerçekleştirilmesinden yanaydı.²⁶⁹

Aslında, İngiliz işgali öncesinde, Osmanlı'ya bağlılık Mısırlı entelektüellerin düşüncesinde ikinci derecede önemli bir konuydu. Bu dönemde ön plana çıkan, daha çok vatan kavramı üzerinden şekillenen Mısır teritoryal milliyetçiliği idi.²⁷⁰ İngiliz işgali, Mısır'daki milliyetçi hareketin İmparatorluğun bekasından ve Mısır'ın da Osmanlı toprağı olarak kalmasından yana bir konuma evrilmesinde önemli bir etkide bulundu.

1907'de Mısır'da ortaya çıkan üç siyasal partinin yön verdiği muhalefetin, temelde uzlaştığı nokta ülkenin Osmanlı egemenliğinde kalmasıydı. Bu uzlaş, II. Abdülhamit'in Panislamizm politikasından etkilendiği kadar, Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren ülkede Osmanlı-Mısır elitinin hâkimiyetinden oluşturulan yapının dönüşmeye başlamış olmasından da beslenmekteydi. 1890'lardan itibaren İngiltere, Osmanlı-Mısır elitiyle işbirliği yapmaktansa, yönetimde Suriyelileri ve Kıptileri istihdam etmeye başlamıştı. Nitekim, 1900'lerin başında

266. Nadav Safran, *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952*, Londra, Oxford University Press, 1961, s. 92.

267. Zachary Lockman, "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt, 1899-1914" *Poetics Today*, Cilt 15, Sayı: 2 (Yaz 1994), s. 169-170.

268. J. M. Ahmed, *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*, Oxford, Oxford University Press, 1960, s. 78.

269. A.g.e., s. 80.

270. Jankowski, "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914" s. 230.

Mısır'daki üst düzey bürokratların sadece yüzde yirmi sekizi Mısırlıydı; yüzde kırk ikisini İngiliz memurlar, kalanını ise Suriyeliler ve Ermeniler oluşturmaktaydı.²⁷¹ Bunun yanı sıra, Şerif Paşa, Nubar Paşa ve Riyad Paşa gibi isimler de siyasal alandaki konumlarını kaybetmişlerdi. Osmanlı-Mısır elitinin giderek Mısır kültürü içerisinde eridiği ve "Mısırlılaştığı" bu dönemde, Mısırlılara Osmanlı siyasal ve kültürel geleneği miras bırakılmıştı. Dolayısıyla, I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Mısır'daki muhalefetin ana çıkış noktasını Mısırlılık ve Araplık gibi kavramların vurgulanması yerine, Panislamist Osmanlılık temelinde şekillenen İngiliz karşıtlığı oluşturdu.

Mısır'daki İngiliz karşıtı hareketin Cromer'in kurduğu baskıcı yönetim nedeniyle giderek güçlenmesiyle eşzamanlı olarak, İngiltere'de liberallerin iktidara gelmesinin ardından Londra'nın Mısır'da izlediği siyasette bir kırılma yaşandı. Fakat asıl olarak Danişva olayının ardından, ülkede gittikçe itibar kaybeden İngiltere Mısır'daki meşruiyetini tesis edebilmek için görece ılımlı bir politika izlemeye başladı. Bu politika değişikliği doğrultusunda, 1907'de Mısır genel konsülü olarak atanan Eldon Gorst, Cromer döneminden farklı olarak Mısır'ın kendini yönetmesine imkân tanıyacak kurumların oluşturulmasına yönelik adımlar attı. Cromer'in Hıdiv üzerinde tahakküm kurmaya yönelik stratejisi yerini, İngiliz karşıtı milliyetçi hareketle ilişki içerisindeki Hıdiv'le ilişkilerin iyileştirilmesi politikası aldı. Hıdiv'in otoritesinin kısmen güçlendirilmesiyle, hem İngiliz-Mısır ilişkilerinde bir revizyon yaratılacaktı hem de Hıdiv'in muhalif hareketi desteklemesinin önüne geçilebilecekti.

1909'da Eyalet Meclisi'nin yapısına ilişkin yeni bir düzenlemeyle, belli oranda vergi ödeyen kişilerin aday olabilecekleri seçim sistemi ile yeni meclisin oluşmasını sağlayacak bir yapı tesis edildi.²⁷² Yeni düzenlemeyle, Mısırlı toprak aristokrasisinin yönetime daha fazla katılması sağlanarak, ülkedeki İngiliz karşıtı muhalif hareketle işbirliğine gitmelerinin önüne geçilmeye çalışıldı. Cromer döneminde etkisizleştirilmiş olan Meclis-i Şura-yı Kavânin'in yetkileri genişletilerek, yasama faaliyeti tam anlamıyla bu kuruma verilmeye çalışıldı.²⁷³ Cromer döneminde yetkileri oldukça kısıtlanan yasama erkinin güçlendirilmesinin yanı sıra, Mısırlıların İngiliz karşıtlığının yumuşatılabilmesi amacıyla yönetim kademelerinde yer alan İngilizlerin sayısı azaltıldı.

271. Marsot, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*, s. 140 ve Toledano, "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'" s. 267.

272. Hunter, *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911*, s. 190.

273. Daly, a.g.e., s. 244.

Bunun yanı sıra, Gorst, Hıdiv'in otoritesinin güçlendirilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle, Hıdiv'le ve Hıdiv'in yakınındaki kişilerle de yakın ilişkiler geliştirmeye çaba sarf etti.²⁷⁴

Gorst'un 1911 yılında ölmesinin ardından, ilk olarak, ülkedeki İngiliz karşıtı harekete yönelik sert ve tavizsiz bir politika izlendi. Gerçekten de, 1911'den 1914'e dek Mısır Genel Konsülü olarak görev yapan Herbert Kitchener,²⁷⁵ milliyetçi hareketi sindirebilmek için muhaliflerin önemli bir kısmını sürgüne göndererek baskı uyguladı. Fakat bu politikanın sonuç vermemesi üzerine tıpkı Gorst döneminde olduğu gibi, İngiltere'nin ülkedeki milliyetçilerle uzlaşma siyasetine dönüldü. Yükselen İngiliz karşıtlığını "yumuşatabilmek" için işgal sonrasında oluşturulan sistemde yapılan değişikliklerle Mısırlıların temsiliyetinin artırılacağı yeni bir sistem kurulmaya çalışıldı. Kitchener'in girişimiyle, 1913'te bir anayasa hazırlanarak Mısırlıların yer aldığı yetkileri genişletilmiş bir meclis oluşturuldu.²⁷⁶ I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Mısır siyasetine yön verecek Saad Zaglul gibi isimlerin yer aldığı bu meclis, Mısır milliyetçiliğinin siyasal alanda ifadesini bulduğu kurumlardan en önemlisi oldu.²⁷⁷ Dolayısıyla, İngiltere'nin oluşturduğu kurumlarda deneyim edinen politikacılar, ilerleyen dönemde aktif bir siyaset izleyerek, hem kitlelerin harekete geçirilmesinde hem de bağımsızlığın kazanılmasında oldukça önemli bir rol oynadılar.

Sultan ve Hıdiv II. Abbas

İngiliz işgalinden sonra, Osmanlı'nın Mısır'daki otoritesinin darbe aldığına fakat İngiltere'nin Mısır'ı Osmanlı siyasal sınırları içerisinde yönetmeyi tercih ettiğine değinilmişti. II. Abbas Paşa döneminde de benzer bir politika takip edildi. İngiltere'nin yanı sıra, Fransa da benzer bir politikayı benimsemişti. İki büyük güç, Rusya'ya karşı Padişah ile Hıdiv arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi gerektiğini konusunda uzlaşıyorlardı. Bir yandan II. Abbas Paşa'ya sürekli olarak Padişah'ın vasalı olduğu hatırlatılırken, diğer yandan Abdülhamit'e de

274. Saad Abi-Hamad, "The Colonial State and Its Multiple Relations: A Case Study of Egypt" *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt 32, Sayı: 1 (2012), s. 8. Nitekim, II. Abbas anılarında, Cromer'in aksine Gorst'den "iyi bir dost ve Mısır için elinden geleni yapmaya çalışan bir yönetici" olarak bahsetmektedir. Amira Sonbol (Çev. ve Der.), *The Last Khedive of Egypt: The Memoirs of Abbas Hilmi II*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2006, s. 257-259.

275. Sudan'daki ayaklanmayı bastıran İngiliz-Mısır ordusunun komutanı olan Herbert Kitchener, Hindistan'da da görev yapmıştı.

276. Daly, a.g.e., s. 244.

277. Arthur Goldschmidt, *A Brief History of Egypt*, New York, Infobase Publishing, 2008, s. 104.

Hıdiv'i desteklemesi konusunda baskı yapılmaktaydı.²⁷⁸ Bunun yanı sıra, II. Abdülhamit iktidarına karşı çıkan Jön Türkler'in basım-yayım faaliyetlerini yürütmek için Mısır'ı tercih ettikleri ortamda, II. Abbas Paşa'ya Padişah'ın düşmanlarıyla işbirliği yapmaması da telkin edilmekteydi.²⁷⁹ Hıdiv ise, zaman zaman Sultan'dan yana bir tavır sergilemekte, zaman zaman da İttihat ve Terakki üyelerinin faaliyetlerini kısıtlamayıp II. Abdülhamit karşıtı bir propagandanın gelişimine hizmet etmekteydi. Fakat Mısır'daki İngiliz karşıtı muhalif hareketin İmparatorluk sınırları içerisinde bir Mısır tahayyülünden hareketle, II. Abbas Paşa da doğrudan Sultan karşıtı bir politika izlemiyordu.

II. Abdülhamit'in amacı, Panislamizm politikasının bir yansıması olarak Mısır'daki İngiliz işgalini sona erdirmek ve kendi otoritesini yeniden tesis edebilmektir. Bu yönde birçok adım da atıldı. Fakat İngiliz işgalinin sona erdirilememesini takiben, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunun vurgulanması önem kazandı. Sultan, Hıdiv'in her yıl İstanbul'u ziyaret etmesi gerektiğinin altını çizdi, Mısır'daki demiryollarının satılmasına karşı çıktı.²⁸⁰ Bunun yanı sıra, Sultan'ın tahta çıkışının yıldönümü bütün İmparatorluk topraklarında olduğu gibi, Mısır'da da kutlanmaya devam edildi. II. Abbas Paşa, hıdiv olduktan hemen sonra Avrupa'ya bir seyahat gerçekleştirmek istedi. II. Abdülhamit'in önce İstanbul'u ziyaret etmesine ilişkin baskılarına direnmeye çalıştı. Sultan, Hıdiv'in önce İstanbul'u ziyaret etmesini sağlayarak İngiltere'ye değil, Osmanlı'ya tabi olduğunun vurgulanmasına özel bir önem atfetmekteydi. Büyük Güçler, Hıdiv'e söz konusu ziyaretin gerçekleştirilerek II. Abdülhamit'in otoritesini kabul etmesi konusunda baskı yaptılar. Bunu üzerine, II. Abbas Paşa, düzenli olarak yaz aylarında İstanbul'a ziyaretler gerçekleştirdi. Bu ziyaretler, 1914'e dek, Sultan'ın Hıdiv üzerindeki otoritesinin devam ettiğinin gösterilmesi açısından sembolik bir değer taşıdı. Bunun yanı sıra, II. Abdülhamit döneminde, Kavalalı hanedanının İmparatorluk'la bağlarının kuvvetlendirilmesi için, İstanbul'un çeşitli semtlerinde köşkler inşa edilerek hanedanlık mensuplarına tahsis edildi. II. Abbas Paşa döneminde, Hıdiv ailesinin İstanbul mimarisindeki ve kültürel hayatındaki etkisinin giderek arttığı söylenebilir.²⁸¹

II. Abdülhamit'in Mısır'daki otoritesini hukuki bir zemine oturtabilmek için, II. Abbas Paşa iktidarı sırasında İngiltere nezdinde birçok

278. Hirszowicz, a.g.e., s. 287.

279. A.g.e., s. 288.

280. A.g.e., s. 290.

281. Kavalalı hanedanının İstanbul'daki izleri için bkz. Tanman, a.g.e., s. 78-128.

girişimde bulunduğuna değinilmişti. Çünkü 1880'lerin başında Mısır'daki İngiliz işgalinin geçici olacağına ilişkin düşünceden hareketle herhangi bir hukuki düzenleme ihtiyacı doğmamışken, 1890'ların ortasına gelindiğinde Mısır'daki İngiliz varlığı devam etmesine rağmen ülkenin hâlâ Osmanlı toprağı olduğuna ilişkin hükümler bulunuyordu. Bu açıdan, Mısır'ın hukuki yapısı karmaşık bir yapı arz etmekteydi. Sultan'ın niyeti de bu durumun netliğe kavuşturulmasıydı. Fakat Padişah, İngiltere'yle görüşmelerde Hıdiv'i muhatap almıyor, Mısır sorununun nasıl çözüleceğine ilişkin Hıdiv'le görüş alışverişinde bulunmuyordu. Sultan'ın temel gayesi, Mısır sorununun çözümünde muhatabın Hıdiv değil, bizzat kendisi olduğunu göstermekti. Dolayısıyla, İstanbul açısından önemli olan, Mısır'da egemenin Sultan olduğunun sembolik göndermelerle de olsa teyit edilmesi idi. Fakat II. Abdülhamit'in Mısır sorununun çözümüne ilişkin bütün girişimlerine rağmen, hiçbir sonuç alınamadı. İngiliz işgalinden sonra oluşturulan yapı, 1914'e dek varlığını devam ettirdi.

II. Abbas Paşa dönemi, II. Abdülhamit'in her defasında Mısır üzerindeki egemenlik haklarını korumaya çabaladığı, buna karşılık II. Abbas Paşa'nın kimi zaman İngiltere'ye karşı Sultan'la iyi ilişkiler geliştirdiği kimi zaman da İmparatorluğun olası çöküşünün Arap dünyasında yaratacağı iktidar boşluğunu doldurma gayretiyle hareket ettiği bir dönem oldu. Osmanlı'nın parçalanmasıyla doğacak iktidar boşluğu, halifelik makamının tartışmaya açılacağı ve yeni güç mücadelesinin bu statü üzerinden şekilleneceği bir zemin yaratabilirdi. II. Abbas Paşa'nın Arap dünyasına ilişkin düşüncesi de, halifeliğin Araplara geçmesi ve bu görevi kendisinin yürütmesi gerektiği doğrultusunda idi. Nitekim, 1895'te Al-Afgani'yle görüşen II. Abbas Paşa, Arap dünyasının Sultan'la bağlarının kopması durumunda bütün Müslümanların kendi halifeliği altında birleşebileceğini düşündüğünü dile getirmişti.²⁸² 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren, Arap coğrafyasının farklı yerlerinde, Batı karşısındaki geri kalmışlığın sebebinin Osmanlı hâkimiyeti olduğunu düşünen ve bu yüzden de halifeliğin Araplara geçmesi gerektiğini savunan bir entelektüel kuşağın doğmaya başladığını söylemek mümkündür.²⁸³ Özellikle, Suriye'den Mısır'a gelen entelektüeller, Hıdiv'in bu fikirle tanışmasına vesile olmuşlardı. Fakat Mısır'daki muhalif hareketlerin halifeye bağlılıkları, Hıdiv'in bu konuda ısrarcı

282. J. M. Landau, "An Egyptian Petition to Abdül Hamid II on behalf of al-Afgani" Mose Saron (Ed.), *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon*, Jerusalem, Cana Ltd., 1986, s. 211-212.

283. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 245-266.

olmasının önüne geçmekteydi. Nitekim, II. Abbas Paşa'nın benzer bir düşünceyi gündeme getirebilmesi için I. Dünya Savaşı'nı beklemesi gerekecekti. 1911-1912 Trablusgarp Savaşı'nda İmparatorluğun yanında yer alan Hıdiv, I. Dünya Savaşı'ndan önce Mekke'de özerk bir yapı oluşturmayı hedefleyen Şerif Hüseyin'le iletişime geçerek, İslam dünyasının kendisinin hilafeti altında birleşmesi gerektiğini dile getirse de,²⁸⁴ 1914'te İngilizlerin II. Abbas Paşa'yı hıdivlikten azletmeleriyle bu girişim de sonuçsuz kaldı.

Diğer yandan, II. Abdülhamit, II. Abbas Paşa'nın halifelik tahayyülünü öğrenir öğrenmez Kavalalı hanedanının Mısır'daki iktidarına son vererek, ülkeyi merkezden atayacağı valiler aracılığıyla yönetebileceği yeni bir politika geliştirmeye çalıştıysa da, İngilizler tarafından desteklenmeyen bu fikrin uygulanması pek mümkün görünmüyordu. Kahire'deki Rus temsilcisinin aktardığına göre, aslında bu fikir, II. Abbas Paşa'nın halifeliğin Kavalalı hanedanına geçmesine ilişkin girişimlerinden haberdar olan Suriye ve Arap Yarımadası'ndaki yerel liderlerin Hıdiv'in iktidardan uzaklaştırılarak ve hanedana mensup isimlerin Mısır'dan sürülerek cezalandırılması gerektiğine ilişkin kalemeye aldıkları taleplerinden ilham almıştı.²⁸⁵ Fakat Mehmet Ali Paşa döneminden beri Mısır, İmparatorluk iktidarının sınırlarında konumlanmıştı. İstanbul, İngiliz işgalinden önce dahi Mısır'ı merkezi otoritenin yetkesine sokacak herhangi bir girişimde bulunamamıştı. Aksine, Mısır'ın muhtariyet hakları zaman geçtikçe daha da genişletilmişti. İngiliz işgali devam ederken, II. Abdülhamit'in Mısır'ı İmparatorluğa daha sıkı bağlarla eklemlenme çabasının sonuç vermesi mümkün görünmemekteydi.

II. Abbas Paşa'yla Sultan arasındaki ilişkiler zaman zaman gerilse de İngilizlere karşı bir denge unsuru olarak görülen ülkedeki Osmanlı varlığı muhafaza edildi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Kasım 1914'te Almanya'yla beraber savaşa girdiğini ilan etmesi, İngiltere'nin strateji değiştirmesine sebep oldu. Savaş ilanıyla birlikte, bir Osmanlı toprağı olan Mısır da İngiltere'nin içinde yer aldığı İtilaf Devletleri'ne karşı müttefiklerin yanında savaşa girmiş olmaktaydı. Bu durumda, İngiltere, Hindistan bağlantısının kritik noktasında yer alan Mısır'a ilişkin yeni bir düzenlemeye gitmek zorunda kaldı. 18 Aralık 1914'te Mısır'ı himayesine aldığını, ülkedeki Osmanlı egemenliğinin son bulduğunu ve Mısır'ın "İngiliz protektorası" ilan edildiğini açıkladı.²⁸⁶

284. Jankowski, "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914" s. 257.

285. Hirsowicz, a.g.e., s. 305.

286. Söz konusu açıklama, II. Abbas Paşa'nın anılarını kaleme aldığı kitabın ek bölümün-

Bu sırada, İstanbul'da bulunan II. Abbas Paşa hıdivlikten azledildi ve Osmanlı'yla olan bağların tamamen koparılması amacıyla Mısır Hıdivliği'ne son verildi. II. Abbas Paşa'nın amcası Hüseyin Kamil Paşa, "Sultan" unvanıyla Mısır yönetimine getirildi. Böylece, 1517'den beri Mısır'da süren Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş oldu.

Osmanlı'yla bağların kopmasının ardından 1914'te İngiliz himayesine giren Mısır'da, milliyetçi hareket tam da işgal döneminde siyasal bir harekete evrilerek, antiemperyalist bir nitelik kazandı. Dolayısıyla, Osmanlı egemenliği döneminde kültürel bir uyanışla sınırlı kalan milliyetçi düşüncenin siyasal bir harekete ve bağımsızlık düşüncesine evrilmesi İngiliz işgal yönetimi altında gerçekleşti.

de bulunmaktadır. Bkz. Sonbol, a.g.e., s. 365. Literatürde iki ülke arasındaki himaye ilişkisinin ancak iki taraflı bir antlaşmayla kurulabileceği belirtilmektedir. Protektora, sömürgeci olarak söz konusu ülkenin yabancı topraklar olarak kabul edildiği, mevcut yapının korunduğu yarı-resmi bir idari statüdür. Yabancı toprak olarak kabul edilen bu topraklarda, yasa yapma yetkisi İngiltere'ye aittir. Güler, a.g.e., s. 75 ve Glen Balfour-Paul, *The End of Empire in the Middle East: Britain's Relinquishment of Power in her Last Three Arab Dependencies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 101-102. Mısır örneğinde ise, böyle bir antlaşma yapılmaksızın protektora ilanı gerçekleştirilmiştir. John Darwin, "An Undeclared Empire: The British in the Middle East, 1918-1939" *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Cilt 27, Sayı: 2 (1999), s. 163.

Sonuç

Mısır'ın modernleşme, merkezileşme ve özerkleşme süreci Osmanlı eyalet sisteminin hangi koşullar altında değiştiğine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu toprak bütünlüğünü korumak için merkezi yönetimi güçlendirmeye ve eyaletlerdeki otoritesini artırmaya çalışırken, merkezi otoritenin tam anlamıyla tesis edilemediği önemli eyaletlerden biri Mısır olmuştur. Fakat Mısır'ın özerkleşme süreci milliyetçi saiklerle şekillenmekten ziyade, Osmanlı idari yapısının Mısır gibi ayrıksı ve özgün örneklerle ilişkin yeni yönetim modelleri geliştirebilme ve yeni koşullara uyum sağlama kapasitesinden kaynaklanmıştır. Mehmet Ali Paşa döneminde itibaren Osmanlı-Mısır eliti ve Kavalalı hanedanı eliyle, Osmanlı modernleşmesi ve merkezileşmesiyle eşzamanlı olarak, Mısır'da merkezi ve modern bir iktidar yapısının oluşturulması, Mısır'ın İmparatorluk sınırları içerisindeki statüsünün değişiminin temel dinamiğini oluşturmuştur. Buradan hareketle, Şarkiyatçı yazında dile getirildiği gibi, Osmanlı yönetim sisteminin monolitik bir yapıya sahip olmadığının, merkezileşme döneminde dahi esnek modeller veya ademi merkezîyetçi eyalet yönetimleri geliştirilerek, farklı uygulamalarla toprak bütünlüğünün sağlanmaya çalışıldığının altını çizmek gerekmektedir. Dolayısıyla, Mısır'ın 19. yüzyıldaki özerk statüsünün, merkezkaç kuvvetlerin Osmanlı siyasal sınırları içerisinde tutulması çabasının sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Mısır, İstanbul merkezli modernleşme deneyiminin mikro alandaki uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap eyaletleri arasındaki özgünlüğünü de buradan almaktadır. Nitekim, Arap eyaletleri arasında yeni bir rejim ve iktidar yapılanması oluşturularak özerklik elde edilmesinin temelini Osmanlıcı unsurlar taşıyan Mısır modernleşmesi oluşturmuştur. Mısır modernleşmesinin Osmanlı modernleşmesiyle olan benzerliği, Mısır üzerindeki Fransız ve İngiliz etkisi vurgusunun da sorgulanmasına yol açmaktadır. Elbette ki 19. yüzyılda Mısır, Büyük Güçler'in önemli mücadele alanlarından biri olmuştur. Fakat Mısır modernleşmesinin Osmanlı kültürel yapısından kaynaklanan ve etkilenen doğasının vurgulanması, Fransız ve İngiliz etkisine ilişkin yapılan "abartılı" yorumların aşılması açısından oldukça önemlidir. Böylece; Şarkiyatçıların hem Mısır hem de Osmanlı modernleşme sü-

reçlerine ilişkin sıklıkla vurguladıkları *Avrupa etkisini* dengeleyecek ve İstanbul ile Kahire merkezli modernleşme deneyimlerini karşılıklı etkileşim bağlamında ele alan yeni bir analiz çerçevesi, literatürdeki geleneksel anlatıların egemenliğini kırabilir. Nitekim, Mısır'daki modernleşme modeli ve İstanbul ile Kahire arasında zaman zaman ortaya çıkan siyasal ve askeri çekişme, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve idari yapısı üzerinde doğrudan etkide bulunmuştur. Nasıl ki 19. yüzyıl Mısır tarihi Osmanlı etkisi temelinde incelenmeliyse, Osmanlı tarihi de Mısır faktörü göz ardı edilmeksizin ele alınmamalıdır. Bu karşılıklı etkileşim vurgusu, geleneksel tarih yazımlarının aşılarak hem Osmanlı hem de Mısır tarihine ilişkin daha “eşitlikçi” bir anlatının kurgulanması açısından elzem görünmektedir.

19. yüzyıl Mısır tarihi, eyaletin ayrıksı konumu nedeniyle literatürde kendisine oldukça geniş bir yer edinmiş, Mısır'ın özerkleşmesi de ulus-devletleşme süreci temelinde ele alınmıştır. Özellikle, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye seferi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, literatürün en tartışmalı konularından biri haline gelmiştir. Suriye'ye yayılma çabası, Mehmet Ali Paşa'nın İmparatorluk'la bağlarını koparmak isteyen ve Mısır milliyetçiliğinden ilhamla hareket eden asi bir vali olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Özellikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından Osmanlı İmparatorluğu'yla bağlarını koparmak isteyen Kemalist elitlerin gölgesinde yazılan tarih, Arapların ötekileştirildiği ve bu süreçten Mısır'ın da payını aldığı bir anlatı temelinde kurgulanmıştır.

Osmanlı tarihine ilişkin yazının Arap dünyasını ve bu konu özelinde Mısır'ı ötekileştiren anlatısının tersten okumasını Mısır tarih yazımında da görmek mümkündür. Özellikle, 1920'lerden itibaren Mısır'da Kavalalı hanedanının hüküm sürdüğü dönemde, hanedanlığın meşruiyetinin artırılması amacıyla Mehmet Ali Paşa'ya ilişkin eserlerin sayısında artış yaşanmıştır. Bu dönemde, Mehmet Ali Paşa Mısır ulusunu simgeleyen ve Osmanlı egemenliğindeki Mısır'ın “karanlık çağı”nı sona erdiren bir kahraman olarak ele alınmıştır. Oysa, Mehmet Ali Paşa'nın, ulusal bir kahraman olarak değerlendirilmesinin retrospektif bir tarih okuması olacağının altı çizilmelidir. Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'yla mücadelesi eyaletin İmparatorluk sınırları içerisindeki konumuna ilişkin bir düzenleme talebiyle ya da olsa olsa “bölgesel nüfuz alanı” oluşturma amacıyla açıklanabilir. Bu yüzden, Mısır'daki reformların içeriğini, düzenli ve disiplinli bir ordu kurulmasından, askeri okulların açılmasına, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla fabrikaların inşa edilmesine ve subay yetiştirmek için Batılı

tarzda bir eğitim sisteminin oluşturulmasına kadar geniş bir yelpazede etkileri hissedilen askeri modernleşme çabası belirlenmiştir. Mehmet Ali Paşa'yı düzenli ve disiplinli bir ordu kurmaya ve Osmanlı'ya karşı savaşa iten en önemli nedenlerden biri, II. Mahmut'un İmparatorluk topraklarını doğrudan merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetmeye çalıştığı konjonktürde, Paşa'nın valilikten azledileceğine ilişkin duyduğu korku oluşturmaktadır. Suriye seferi sırasında ve sonrasında, Paşa'nın temel amacı olsa olsa II. Mahmut'un yerine kendi taleplerini kabul edeceğini düşündüğü Abdülmecit'in Osmanlı tahtına çıkarılabilmesidir. Dolayısıyla, Mısır'a Osmanlı idari sistemi içerisinde manevra alanı sağlayabilecek birtakım düzenlemelerin yapılarak ülkede Kavalalı hanedanlığı temelinde görece özerk bir siyasi yapı oluşturulması amaçlanmıştır. Nitekim, Paşa, 1838'e dek II. Mahmut'un kendisini tasfiye etmeye yönelik bir girişimde bulunmasından önce bağımsız Mısır fikrini gündeme dahi getirmemiştir. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa, Mısır ulusuna vurgu yapan milliyetçi ideolojiyi temsil eden bir figür olarak resmedilmemelidir.

Mehmet Ali Paşa, kimi zaman İstanbul'dan ilham alarak kimi zaman da ona ilham vererek, Kahire odaklı yeni ve merkezi bir ekonomik, bürokratik ve askeri örgütlenme modeliyle Mısır'ı Osmanlı sınırları içerisinde yer alan ama İmparatorluk iktidarının tam anlamıyla nüfuz edemediği bir eyalet konumuna getirmiştir. Söz konusu durum, 19. yüzyıl boyunca da çeşitli veçheler kazanarak devam etmiştir. Bu süreçte üç tarihsel kırılma anı ön plana çıkmaktadır. Mısır'ın özerkleşmesi sürecini de bu kırılma noktaları temelinde okumak mümkündür. Birinci kırılma noktası, 1841'de Mısır'a eyalet-i mümtaze statüsünün verilmesiyle ortaya çıkmıştır. Mısır'ın İmparatorluk içerisindeki statüsünün 1841 Fermanı'yla sâlyaneli eyaletten, eyalet-i mümtazeye evrilmesi, İmparatorluğun Rumeli'de ayrılıkçı hareketlerle mücadele etmek durumunda kaldığı ve Fransız işgali ertesinde Mısır'daki otoritesinin oldukça yara aldığı bir dönemde, Mehmet Ali Paşa'nın bir Osmanlı askeri olarak merkezden epey uzak bir eyalette iktidarı ele geçirip modernleşme hamlesi başlatmasıyla mümkün olmuştur. Osmanlı yönetim geleneği içerisinde Kırım Hanlığı, Eflak-Boğdan Voyvodalığı gibi benzer statülerin tanındığı eyaletlerden farklı olarak Mısır, söz konusu statüyü İmparatorluk sınırları içerisinde yer almaya başladığı 1517'de değil, Mehmet Ali Paşa döneminin sonuna doğru kazanmıştır. 1841'deki düzenlemeyle, Mısır'a Kavalalı hanedanının yöneteceği eyalet-i mümtaze statüsü verilerek, Mısır'ın Osmanlı idari taksimatı içerisinde görece "özerk" bir statü elde etmesi sağlanmıştır. 1841'de

Kavalalı hanedanına verilen veraset imtiyazı, 1953'te Krallık rejimi ortadan kaldırılınca da devam etmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın merkezi bir iktidar oluşturarak Mısır'da uygulamaya koyduğu kapsamlı reformlar sayesinde, Mısır'da modern devletin oluşum sürecini başlattığını söylemek mümkündür. Fakat yukarıdan dayatılan reformların bir ulus yaratmaktan daha çok, egemenin otoritesinin tesis edilmesine odaklandığının altını ısrarla çizmek gerekmektedir. Çünkü Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlattığı modernleşme deneyiminin en temel karakteristiklerinden biri, Abbasilerden itibaren Arap toplumlarının siyasal örgütlenme biçimine rengini veren, etnik açıdan Türk, Çerkez ve Kürtlerden oluşan küçük bir yönetici küğün geniş Arap kitlelerini yönettiğı iktidar yapısının bir benzerinin Mısır'da kurulmuş olmasıdır. Bu yönetici klik, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden gelenlerin ve Kavalalı hanedanı mensuplarının yer aldığı Osmanlı siyasal ve kültürel hayatının bir parçası olan Osmanlı-Mısır elitinden oluşmaktadır. Kültürel ve siyasal açıdan "Osmanlı dünyası"na ait bu yönetici elitin varlığı, Mısır'daki Osmanlı etkisini ortaya koyan en temel göstergelerden birisidir. Bu çalışmanın en özgün yanlarından birini, Mısır'daki Osmanlı etkisini gösteren Osmanlı-Mısır elitine ve Kavalalı hanedanlığına dayanan iktidar bloğunun yüzyıl boyunca geçirdiğı dönüşüm üzerinden yeni bir Mısır tarihi okuması yapılabileceğine ilişkin iddia oluşturmaktadır.

Siyasal ve askeri alandaki nüfuzları toprakta özel mülkiyet hakkının tanınmasıyla ekonomik alana da sıçrayan Osmanlı-Mısır eliti, 1882'deki Arabi Paşa ayaklanmasıyla ortaya çıkan milliyetçi hareketin gelişimine dek her alandaki egemenliğini devam ettirmiştir. İşgalin ardından, İngiltere de zaman zaman söz konusu yönetici zümreyle işbirliği içerisinde Mısır'ı yönetmeyi tercih etmiştir. Fakat Mısır siyasal yapısı ve kültürel hayatı içerisinde giderek Mısırlılaştan yönetici elit, zamanla İngiliz karşıtı milliyetçi harekete destek vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Halife'ye sadakat üzerinden gelişen muhalefet, Osmanlı-Mısır elitinin dünya görüşünden etkilenmiştir.

1860'lardan itibaren pamuk üretimiyle ve Süveyş Kanalı'nın açılışıyla birlikte ekonomik bir sıçrama yaşayan Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisindeki konumu 1867'de ikinci kez değişmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle İmparatorluk topraklarının Tanzimat devrinin ruhuna uygun olarak merkezi otoritenin yetkesine sokulmaya çalışıldığı dönemde, Cebel-i Lübnan, Girit ve Bosna-Hersek gibi topraklarda ademi merkezîyetçi düzenlemelere gidilmiştir. Dolayısıyla, İmparatorluk bir yandan merkezileşmeye çalışırken, bir yandan da toprak kayıp-

larını önleyebilmek için gerekli görülen coğrafyalarda ademi merkezi bir idari yapının oluşturulmasına ya da devamına izin vermek zorunda kalmıştır. Nitekim, İsmail Paşa'nın valiliği sırasında, önce 1866'da Mısır veraset imtiyazının valiliğin babadan oğula geçecek şekilde yeniden düzenlenmesi ve sonra 1867'de Mısır valilerine muadillerinden farklı olarak "hıdiv" unvanının verilerek Mısır'ın özerklik alanının genişletilmesi, her şeye rağmen Mısır'ı Osmanlı idari sınırları içerisinde tutma çabasının sonucu olarak ortaya çıkan düzenlemelerdir. Ancak Cebel-i Lübnan, Girit ve Bosna-Hersek gibi bölgelerdeki düzenlemeler Büyük Güçler'in müdahalesiyle hayata geçirilirken, Mısır'ın özerklik alanını genişleten düzenlemeler eyaletin kendi iç dinamiklerinin zorlamasıyla gerçekleştirilmiştir. İç dinamiklerin etkisi, Mısır'ın statüsünü diğer örneklerden farklılaştıran temel etken olmuştur.

İsmail Paşa döneminin en önemli gelişmelerinden biri, 1838 Balta Limanı Sözleşmesi'nin hükümlerinin eyalette uygulamaya sokulmasının ardından tek el ekonomisi darbe alan Mısır'ın gitgide İngiltere ve Fransa'nın finansal denetimine girmeye başlamasıdır. Özellikle 1873'te Hıdiv'e padişah onayı olmaksızın istikraz akdi yapabilme yetkisi tanıyan yeni fermanla birlikte, Mısır giderek borç sarmalının içine girmiştir. Hıdiv'in Mısır'daki reformları gerçekleştirebilmek için her seferinde dış borca başvuruyor olması ve Mısır'ın ekonomik alandaki düzenlemelerle kendine yeterli bir ekonomiden özellikle İngiliz sanayisi için hammadde üreten bir ekonomiye doğru evrilmesi, ülke ekonomisinin çöküşüne neden olmuştur. Zamanla İngiltere ve Fransa'nın mali denetimine giren Mısır, yabancı nüfuzunun sadece ekonomik alanla sınırlı kalmadığı, siyasal ve kültürel hayatı da önemli ölçüde etkilediği bir süreç yaşamıştır. Ülkedeki yabancı nüfusun artışından, sivil ve askeri bürokrasideki personel istihdamına kadar etkileri geniş bir alanda hissedilen Avrupalılar, Mısır milliyetçiliğinin gelişimini tetikleyen önemli bir unsur olmuşlardır.

Mehmet Ali Paşa döneminin mirası üzerine şekillenen İsmail Paşa yönetimi sırasında, Mısır Batılılaştırılmaya çalışılırken Kavalalı hanedanının meşruiyetine dayanan bir yapı da inşa edilmiştir. Fakat özellikle sivil bürokrasideki egemenliği kırmaya başlayan Osmanlı-Mısır elitine karşı, Aşağı ve Yukarı Mısır'da toprak edinerek zenginleşen Mısırlı yerel elitlerin ordu içerisindeki alt düzey Mısırlı askerlerle işbirliğine giderek Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmaya dönük bir muhalif hareket geliştirebildikleri görülmektedir. Dolayısıyla, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlılar ayrımına dayanan "kast" sisteminin kırılmaya başlamasıyla, Mısır siyasetinin de içerik ve şekil

değiştirdiğini söylemek mümkündür. Mısır'daki toplumsal alana nüfuz etmeye başlayan eğitim reformu, matbaanın gelişimi, entelektüel hayatın canlanması ve Batılı fikirlerin ülkeye girişi, modern anlamda ilk kez Mısırlı entelektüellerin doğuşuna zemin hazırlamıştı. "Vatan", "millet" gibi kavramların tartışıldığı ve antik dönem Mısır tarihine atıfla ezel-ebad bir Mısır ulusunun tahayyül edilmeye başlandığı bu dönem, kültürel anlamda bir Mısır milliyetçiliğinin ortaya çıkışına olanak tanımıştır. Mısırlı toprak sahipleri ve alt düzey ordu mensupları arasındaki koalisyonun düşünsel temelleri de yukarıda bahsedilen entelektüeller tarafından atılmıştır.

Hıdiv İsmail Paşa'yla birlikte sivil ve askeri bürokrasiye hâkim olan Osmanlı-Mısır elitine ve ülkede artan Avrupa nüfuzuna karşı ortaya çıkan Arabi Paşa liderliğindeki milliyetçi hareket, Mısır tarihindeki bir başka önemli kırılma anına işaret etmektedir. Arabi Paşa ayaklanmasıyla başlayan hanedanlık ve İngiliz-Fransız karşıtı hareket, yine ancak ordu içerisindeki alt düzey Hür Subaylar'ın yönetime el koyması ve 1953 yılında Kavalalı hanedanına, 1956'da da İngiliz egemenliğine son verilmesiyle tamamlanmıştır.

Arabi Paşa liderliğindeki ayaklanmanın doğrudan bir Osmanlı karşıtlığı içermediğinin, hatta İmparatorluğun İngiliz etkisinin dengelenmesinde önemli bir güç olarak görüldüğünün altını çizmek gerekmektedir. Ülkedeki Avrupa egemenliğine karşı çıkan bu muhalif hareketin taktiksel olarak Osmanlı karşıtı bir söylem geliştirmediği de söylenebilir. Her şeye rağmen, söz konusu dönemde II. Abdülhamit'in Panislamist politikasının kısmen Mısır'da da ideolojik bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Arabi Paşa tarafından Halife-Sultan'a itaat edileceğinin vurgulanması, II. Abdülhamit'in politikasından kaynaklandığı kadar söz konusu dönemde ortaya çıkmaya başlayan Mısır milliyetçiliğinin İslami tonundan da beslenmiştir.

Mısır'daki yabancı kontrolünü ve Osmanlı-Mısır elitinin her alanındaki otoritesini sona erdirmeyi hedefleyen bu hareketin baskı altına alınması saikiyle gerçekleşen İngiliz işgaliyle, Mısır'ın izlediği rota bir anlamda Osmanlı'nın merkezinden farklılaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla, üçüncü tarihsel kırılma anı, 1882'dir. İngiltere Mısır'ı işgal ettikten sonra, ülkeyi Osmanlı idari sisteminin bir parçası olarak yönetmeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla, İngiltere'nin Mısır'ı 1914'te protektora ilan edişine kadar, Mısır Osmanlı vilayeti olmayı sürdürmüştür. İngiltere'nin Mısır'ı Osmanlı dünyası içerisinde konumlandırma çabası, İngiliz sömürge yönetiminin farklı coğrafyalara özgü farklı yönetim biçimleri geliştirebilme esnekliğinden kaynaklanmıştır. İn-

giltire, Mısır'ı doğrudan yönetmek yerine İngilizlerin egemenliğinde Osmanlı'nın ve Mısırlıların da yer aldığı "melez" bir idari yapı oluşturmayı tercih etmiştir.

Elbette ki İngiliz işgali sonrasında Mısır'da oluşturulan "örtülü hi-maye" yönetimi, Mısır-Osmanlı ilişkileri açısından bir dönüm noktasıdır. Yönetimin her kademesine hâkim olan fakat Hıdiv'in otoritesini muhafaza ederek ülkeyi Osmanlı sınırları içerisinde tutmaktan yana bir politika izleyen İngiltere, Mısır'ın idari açıdan bir kez daha Arap coğrafyasından farklılaşmasına neden olmuştur. İngiltere'nin ülkedeki fiili varlığı, diğer Arap eyaletlerinden farklı olarak Mısır'da milliyetçiliğin Osmanlı karşıtlığı değil de İngiliz karşıtlığı temelinde şekillenmesine yol açmıştır. Hatta bu konuda Hıdiv ile Mısır milliyetçilerinin çoğunlukla örtüştükleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiliz işgalini dengeleyecek siyasal bir birlik olarak gördükleri söylenebilir. Hıdiv'in zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı tavır aldığı çeşitli örnekler görülmekle birlikte, Mısır her sene Osmanlı hazinesine vergi ödemeye, Hıdiv de İstanbul'a ziyaretler gerçekleştirerek Padişah'a itaatini sunmaya devam etmiştir.

Diğer yandan Osmanlı, Rumeli'deki topraklarını kaybeden İmparatorluk'ta Arapların ve Türklerin demografik açıdan ağırlıkta olduğu 19. yüzyılın son çeyreğinde, bütün "acziyeti"ne rağmen diğer Arap vilayetlerinin yanı sıra Mısır'ı da bünyesinde tutmaktan yana bir siyaset izlemiştir. İşgal döneminde, Mısır'da Osmanlı varlığının en önemli sembolü, Mısır Olağanüstü Komiserliği'nde uzun yıllar görev yapmış olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dır. Mısır'daki İngiliz muadilleri kadar etkin bir görev üstlenememiş olsa da, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki varlığı İmparatorluğu bir arada tutma siyasetinin önemli sembollerinden biri olmuştur. Mısır, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girişinin hemen sonrasında İngiltere tarafından protektora ilan edilene dek, çoğu zaman kâğıt üzerinde kalsa da Osmanlı toprağı olmaya devam etmiştir.

Kaynakça

I. BİRİNCİL KAYNAKLAR

- BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 10, Gümlek No: 265, 25 Recep 1258 (1 Eylül 1842), varak 1.
- BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gümlek No: 816, 12 Muharrem 1283 (27 Mayıs 1866), varak 1, 2, 3.
- BOA. İ. MTZ (05), Dosya No: 20, Gümlek No: 839, 5 Safer 1284 (8 Haziran 1867), varak 1 ve 2.
- Öztürk, Mustafa ve Özkaya-Özer, Sevdâ (Haz.), *Mısır Sâlnâmesi: 1871*, Elazığ, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 9, 2005.
- Ünal, Uğur (Haz.), *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, İstanbul, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 120, 2012.

II. KİTAPLAR

- Abou El-Haj, Rifa'at Ali, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, 2000.
- Abou El-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı*, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, 2011.
- Al-Rafi, Abd al-Rahman, *Asr İsmail (İsmail Dönemi)*, Cilt 1, Kahire, Mektebetü'l Usra, 2000.
- Al-Rafi, Abd al-Rahman, *Asr İsmail (İsmail Dönemi)*, Cilt 2, Kahire, Mektebetü'l Usra, 2000.
- Aharoni, Reuven, *The Pasha's Bedouin: Tribes and State in the Egypt of Mehemet Ali, 1805-1848*, Londra, Routledge, 2007.
- Ahmed, J. M., *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*, Londra, Oxford University Press, 1960.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt II, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971.

- Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Aksüt, Ali Kemal, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Matbaası, 1944.
- Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi: 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 2004.
- Anderson, Matthew S., *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, Beyrut, Khayats, 1939.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Baer, Gabriel, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, Londra, Oxford University Press, 1962.
- Baer, Gabriel, *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, University of Chicago Press, 1969.
- Balfour-Paul, Glen, *The End of Empire in the Middle East: Britain's Relinquishment of Power in Her Last Three Arab Dependencies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Barkey, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Çev. Ebru Kılıç, Versus, 2011.
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and Revolutionary Movements in Iraq, England*, Saqi Books, 2004.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, 1993.
- Beinin, Joel, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmanacı, Agora Kitaplığı, 2008.
- Clot, André, *Kölelerin İmparatorluğu: Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayınevi, 2005.
- Cole, Juan R. I., *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1999.
- Colvin, Aukland, *The Making of Modern Egypt*, Londra, T. Nelson, 1906.
- Cowan, J. Milton, *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)*, New York, Ithaca, 2008.

- Cromer, The Earl of, *Abbas II*, Londra, Macmillan and Co., Limited., 1915.
- Crouchley, Arthur Edwin, *The Economic Development of Modern Egypt*, Londra, Longmans, 1938.
- Çetin, Atilla, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği –Osmanlı Belgelerine Göre–*, Fatih Ofset, 1998.
- Darling, Linda T., *Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, E. J. Brill, 1996.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt II: 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, 1997.
- Dawn, C. Ernest, *Osmanlıcıktan Arapçılığa*, Çev. Bahattin Aydın ve Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, 1998.
- Deringil, Selim, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, 2007.
- De Leon, Edwin, *The Khedive's of Egypt: The Old House of Bondage Under New Masters*, Londra, Searle&Rivington, 1877.
- Dicey, Edward, *The Story of the Khedivate*, Londra, Rivingtons, 1902.
- Dicey, Edward, *Egypt of the Future*, Londra, William Heinmann, 1907.
- Dodwell, Henry, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammed Ali*, Cambridge, Cambridge University Press, 1931.
- Dunn, John, *Khedive Ismail's Army*, New York, Routledge, 2005.
- Erdem, Gökhan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci" (yayımlanmamış doktora tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, 2004.
- Erhan, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi Yayınları, 2001.
- Fahmy, Khaled, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Fahmy, Khaled, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt*, Oxford, Oneworld, 2009.
- Faroqhi, Suraiya ve İnalcık, Halil (Ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktaş, Kitap Yayınevi, 2010.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

- Ferid, Muhammed, *Mısır Mısırlılarıdır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, Çev. Ali Benli ve Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, 2007.
- Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbîâli (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İz Yayıncılık, 1994.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, 2006.
- Gershoni, Israel ve Jankowski, James P., *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, Oxford, Oxford University Press, 1987.
- Gibb, H. A. R. ve Bowen, Harold, *Islamic Society and the West*, Londra, Oxford University Press, 1957.
- Goldschmidt, Arthur, *A Brief History of Egypt*, New York, Infobase Publishing, 2008.
- Goodlad, Graham D., *British Foreign and Imperial Policy, 1865-1919*, Londra ve New York, Routledge, 2000.
- Gorman, Anthony, *Historians, State and Politics in Twentieth Century Egypt*, New York, Routledge, 2003.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi-İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, 1999.
- Gran, Peter, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840*, Austin, University of Texas Press, 1979.
- Güler, Zeynep, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*, Yeni Hayat Kütüphanesi, 2004.
- Hassan, Hassan, *In the House of Muhammad Ali: A Family Album, 1805-1952*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2001.
- Hathaway, Jane, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. Nalan Özsay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Hathaway, Jane, *The Arab Lands under Ottoman Rule: 1516-1800*, İngiltere, Longman, 2008.
- Hathaway, Jane, *İki Hizbin Hikâyesi: Osmanlı Mısır ve Yemeni'nde Mit, Bellek ve Kimlik*, Çev. Cemil Boyraz, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Heyworth-Dunne, J., *History of Education in Modern Egypt*, Londra, Luzac&Co., 1938.
- Hill, Richard Leslie, *Egypt in Sudan, 1820-1881*, Oxford, Oxford University Press, 1959.
- Hobsbawm, Eric J., *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, Çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, 1995.
- Hobsbawm, Eric J., *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, 1998.

- Hobsbawm, Eric J., *Sermaye Çağı, 1848-1875*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Hobsbawm, Eric J., *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, Çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Holt, P. M. ve Daly, M. W., *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, Londra, Pearson, 2011.
- Hourani, Albert, *The Emergence of the Modern Middle East*, Berkeley, University of California Press, 1981.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, 1994.
- Hunter, Archie, *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911*, Londra, Tauris, 2007.
- Hunter, F. Robert, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*, Cairo, The American University of Cairo Press, 1999.
- Hurewitz, J. C., *The Middle East and North Africa in World Politics: Documentary Recorded*, New Haven, Yale University Press, 1975.
- Issawi, Charles, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, Oxford, Oxford University Press, 1963.
- Issawi, Charles, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, Oxford, Oxford University Press, 1954.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- İrtem, Süleyman Kani, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, 1999.
- Karal, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, Milli Mecmua Basımevi, 1938.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Cilt V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Cilt VI: Islahat Fermanı Devri, 1856-1861*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Cilt VII: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'da Değişim ve Modernleşme*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, 2006.

- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1993.
- Kasaba, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, 2005.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Keyder, Çağlar, *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İletişim Yayınları, 2003.
- Khoury, Philip, *Urban Notables and the Politics of Arab Nationalism, 1860-1920*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Köymen, Oya, *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, 2007.
- Kutluoğlu, Muhammed H., *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Yayıncılık, 1998.
- Lawson, Fred H., *The Social Origins of Egyptian Expansionism During the Muhammed Ali Period*, New York, Columbia University Press, 1992.
- Lapidus, Ira, *İslam Toplamları Tarihi, Cilt I: Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, 2002.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1961.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Lindner, Rudi P., *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, Research Institute for Inner Asian Studies, 1983.
- Little, Tom, *Modern Egypt*, Londra, Ernest Benn Limited, 1967.
- Lowry, Heath W. ve Erünsal, İsmail E., *Aslına Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler*, Çev. Kıvanç Tanrıyar, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Madden, Richard R., *Egypt and Mohammed Ali*, Londra, Hamilton, 1841.
- Mak, Lanver, *The British in Egypt: Community, Crime and Crises, 1882-1922*, Londra, Tauris, 2012.
- Mansfield, Peter, *The British in Egypt*, New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1971.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*, New York, Praeger, 1969.

- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- McGregor, Andrew, *A Military History of Modern Egypt: From Ottoman Conquest to Ramadan War*, Londra, Praeger Security International, 2006.
- Mestyan, Adam, "Art and Empire: Khedive İsmail and the Foundation of the Cairo Opera House" (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hungary, Central European University, 2007.
- Milner, Sir Alfred, *England in Egypt*, Piscataway, Gorgias Press, 2002.
- Mitchell, Timothy, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, Çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, 2001.
- Mitchell, Timothy, *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, California, University of California Press, 2002.
- Nuri, Mustafa, *Netayic ül-Vukuat, Cilt 3-4: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Neşet Çağatay (Haz.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 2005.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Owen, Roger, *Cotton and Egyptian Economy*, Oxford, Oxford University Press, 1969.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, Londra, Tauris, 2009.
- Özbaran, Salih, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, 2004.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1994.
- Özkaya-Özer, Sevda, "Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)" (yayımlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Özön, Mustafa Nihat, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., 1965.
- Öztuna, T. Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, Cilt 11.*, y.y., Hayat Yayınları, 1967.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, 1984.

- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, 1999.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Paton, A. A., *A History of the Egyptian Revolution: From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali*, Cilt 2, Londra, Trübner&Co., 1870.
- Penfield, Frederic Courtland, *Present-day Egypt*, New York, The Century Co., 1899.
- Pinar, Hayrettin, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıali ve Hıdiv İsmail*, Kitap Yayınevi, 2012.
- Poggi, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Pollard, Lisa, *Nutruating the Nation: The Family Politics of Modernizig, Colonizing, and Liberating Egypt*, Berkeley, University of California Press, 2005.
- Powell, Eve M. Troutt, *A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain and Mastery of the Sudan*, California, University of California Press, 2003.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, Çev. Ayşe Berkay, İletişim Yayınları, 2004.
- Ranke, Leopold von, *The Ottoman and Spanish Empire in the Sixteenth Century and the Beginning of Seventeenth*, Çev. W.K. Kelly, Philadelphia, Lea and Blanchard, 1845.
- Reid, Donald Malcolm, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Reid, Donald M., *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity From Napoleon to World War I*, Berkeley, University of California Press, 2002.
- Redhouse, James W., *A Turkish and English Lexicon*, 2. Basım, Çağrı Yayınları, 1992.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel Sosyolojik Bir Çözümleme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Rivlin, Helen, *The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt*, Cambridge, Harvard University Press, 1961.

- Robinson, Ronald ve Gallagher, John, *Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism in the Dark Continent*, New York, St. Martins Press, 1961.
- Rogan, Eugene L., *The Arabs: A History*, New York, Basic Books, 2009.
- Rustum, Asad Jibrail, *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1841*, Beyrut, The American University of Beirut Press, 1936.
- Sabri, Muhammad, *Tarih al-Mısri*, al-Kahire, Mektebetü'l Madbuli, t.y.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ünler, Metis Yayınları, 2012.
- Safran, Nadav, *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952*, Londra, Oxford University Press, 1961.
- Shaw, Stanford, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, USA, Princeton University Press, 1962.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, 1983.
- Sinoué, Gilbert, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2004.
- Tanman, M. Baha (Haz.), *Nil Kıyısından Boğaziçi'ne Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hanedanı'nın İstanbul'daki İzleri*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2011.
- Tignor, Robert L., *Egypt: A Short History*, Princeton, Princeton University Press, 2010.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992*, Cambridge, Blackwell, 1993 [Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, 2001].
- Toledano, Ehud R., *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Toledano, Ehud R., *Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Tugay, Emine Foat, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Londra, Oxford University, 1963.
- Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası Dönemi*, y.y., Milliyet Yayınları, 1976.

- Ufoord, Letitia Wheeler, *The Pasha: How Mehemet Ali Defied the West: 1839-1841*, Londra, McFarland, 2007.
- Umar, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, I. Cilt: Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, 4. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, II. Cilt: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, 4. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, III. Cilt-I. Kısım: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşması'na Kadar*, 3. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, III. Cilt-II. Kısım: XVI. Yüzyılın Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, 3. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, I. Kısım: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, 3. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, II. Kısım: XVIII. Yüzyıl*, 2. Basım, Türk Tarih Basımevi, 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, 1945.
- Ülman, A. Haluk, *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Sevinç Matbaası, 1966.
- Ünlü, Barış, *Osmanlı: Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü*, Dipnot Yayınları, 2011.
- Vatikiotis, P. J., *The Modern History of Egypt*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Witteck, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, Çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 2000.
- Woodhouse, C. M., *Modern Greece: A Short History*, Londra, Faber and Faber Limited, 1991.
- Zeine, Zeine N., *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği*, Çev. Emrah Akbaş, Gelenek Yayıncılık, 2003.
- Zincke, Foster Berham, *Egypt of the Pharaohs and of the Khedive*, BiblioBazaar, 2008.

III. MAKALELER ve KİTAP BÖLÜMLERİ

- Abi-Hamad, Saad, "The Colonial State and Its Multiple Relations: A Case Study of Egypt" *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Cilt 32, Sayı: 1 (2012), s. 1-12.
- About El-Haj, Rifa'at Ali, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of the Ottoman Rule" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 14 (1982), s. 185-201.
- Abu-Lughod, İbrahim, "The Transformation of the Egyptian Elite: Prelude to the 'Urabi Revolt" *Middle East Journal*, Cilt 21, Sayı: 3 (Yaz 1967), s. 325-344.
- Abu-Manneh, Butrus, "Mehmed Ali Paşa and Sultan Mahmud II: The Genesis of a Conflict" *Turkish Historical Review*, Cilt 1 (2010), s. 1-24.
- Afifi, Muhammad, "The Development of Ottoman Studies in Egypt" s. 71-80, http://toyo-bunko.or.jp/newresearch/book_pdf/Periodical_list/Asian_Research_Trends_New_Series/Asian_Research_Trends_New_Series_No.3/04Asian_Afifi.pdf, (Erişim tarihi: 12.04.2012).
- Akarlı, Engin D., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System" David Kushner (Ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Kudüs, Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 74-93.
- Altundağ, Şinasi, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd" *A.Ü. D.T.C. Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı: 2 (1942), s. 33-45.
- Armağan, Mustafa, " 'Osmanlı Gerilemesi' Masalından Uyanmak!" Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 31-59.
- Ayalon, David, "The Historian al-Jabarti and His Background" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 23, Sayı: 2 (1960), s. 217-249.
- Baer, Gabriel, "Tanzimat in Egypt-Penal Code" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt 26, Sayı: 1 (1963), s. 29-49.
- Baer, Gabriel, "Slavery in Nineteenth Century Egypt" *The Journal of African History*, Cilt 8, Sayı: 3 (1967), s. 417-441.
- Baer, Gabriel, "Social Change in Egypt: 1800-1914" M. A. Cook (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, Oxford University Press, 1970, s. 135-161.
- Baker, Julian A., "Geographical Notes of the Khedive's Expedition to Central Africa" *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Cilt 18, Sayı: 2 (1873-1874), s. 131-148.
- Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East" Çev. Jus-

- tin McCharty, *International Journal of the Middle East Studies*, Cilt 6 (1975), s. 3-28.
- Ben-Zaken, Avner, "Recent Currents in the Study of Ottoman-Egyptian Historiography, with Remarks about the Role of the History of Natural Philosophy and Science" *Journal of Semitic Studies*, Cilt 49, Sayı: 2 (Güz 2004), s. 303-328.
- Bowen, John Eliot, "The Conflict of East and West in Egypt" *Political Science Quarterly*, Cilt 1, Sayı: 2 (Ocak 1886), s. 295-335.
- Bowen, John Eliot, "The Conflict of East and West in Egypt II" *Political Science Quarterly*, Cilt 1, Sayı: 3 (Eylül 1886), s. 449-490.
- Buzpınar, Ş. Tufan ve Küçükaşçı, Mustafa S., "Haremeyn" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 153-157.
- Cain, P. J., "Character and Imperialism: The British Financial Administration of Egypt, 1878-1914" *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Cilt 34, Sayı: 2 (2006), s. 177-200.
- Cannon, Byron D., "Social Tensions and the Teaching of European Law in Egypt before 1900" *History of Education Quarterly*, Cilt 15, Sayı: 3 (Güz 1975), s. 299-315.
- Carman, Harry J., "England and the Egyptian Problem" *Political Science Quarterly*, Cilt 36, Sayı: 1 (Mart 1921), s. 51-78.
- Chalcraft, John, "Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 37, Sayı: 3 (Ağustos 2005), s. 303-325.
- Collins, Carole, "Colonialism and Class Struggle in Sudan" *MERIP Reports*, Sayı: 46 (Nisan 1976), s. 3-17, 20.
- Cuno, Kenneth M., "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 12, Sayı: 3 (Kasım 1980), s. 245-275.
- Cuno, Kenneth M., "Joint Family Households and the Rural Notables in 19th Century Egypt" *International Journal of Middle East Journal*, Cilt 27, Sayı: 4 (Kasım 1995), s. 485-502.
- Cuno, Kenneth M., "African Slaves in 19th-Century Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 41, Sayı: 2 (Mayıs 2009), s. 186-188.
- Cuno, Kenneth M., "Egypt to 1919" Francis Robinson (Ed.), *The New Cambridge History of Islam*, Cilt 5: *The Islamic World in the Age of Western Dominance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 79-106.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, t.y., s. 210-230.

- Çetin Atilla, "İsmail Paşa, Hidiv" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 117-119.
- Daly, M. W., "The British Occupation, 1882-1914" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 239-252.
- Darling, Linda T., "Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış" Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 151-165.
- Darwin, John, "An Undeclared Empire: The British in the Middle East, 1918-1939" *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Cilt 27, Sayı: 2 (1999), s. 159-176.
- Deeb, Marius, "The Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt, 1805-1961" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 9, Sayı: 1 (Ocak 1978), s. 11-22.
- Deighton, H. S., "The Impact of Egypt on Britain: A Study of Public Opinion" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 231-249.
- Demirci, Mustafa, "İkta" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 43-47.
- Deringil, Selim, "The Ottoman Response to the Egyptian Crises, 1881-1882" *Middle Eastern Studies*, Cilt 21, Sayı: 1 (1988), s. 3-24.
- Deringil, Selim, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908" *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 35, Sayı: 1 (Ocak 1993), s. 3-29.
- Di-Capua, Yoav, "'Jabarti of the 20th Century': The National Epic of 'Abd Al-Rahman Al-Rafi'i and Other Egyptian Histories" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 36, Sayı: 3 (Ağustos 2004), s. 429-450.
- Dykstra, Darrell, "The French Occupation of Egypt, 1798-1801" M. W. Dally (Ed.), *The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 113-139.
- Dunn, John, "Egypt's Nineteenth-Century Armaments Industry" *The Journal of Military History*, Cilt 61, Sayı: 2 (Nisan 1997), s. 231-254.
- Earle, Edward Mead, "Egyptian Cotton and the American Civil War" *Political Science Quarterly*, Cilt 41, Sayı: 4 (Aralık 1926), s. 520-545.
- Ekinci, Ekrem Buğra, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler" *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 6 (2008), s. 7-84.

- Ersanlı, Büşra, "The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline" Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Ed.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leiden, Brill, 2002, s. 115-154.
- Escovitz, Joseph H., "A Lost Arabic Source for the History of Early Ottoman Egypt" *Journal of the American Oriental Society*, Cilt 97, Sayı: 4 (Ekim-Aralık 1977), s. 513-518.
- Ezzelarab, Abdelaziz, "The Experiment of Sharif Pasha Cbinet (1879): An Inquiry into the Historiography of Egypt's Elite Movement" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 36, Sayı: 4 (2004), s. 561-589.
- Fahmy, Khaled, "The Era of Muhammad Ali Pasha" M. W. Dally (Ed.), *The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 139-180.
- Fahmy, Khaled, "The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt" *International Review of Social History*, Cilt 43, Sayı: 3 (1998), s. 421-436.
- Fahmy, Khaled, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 'Nizam-ı Cedid' Ordusunda Çıkan İsyan" Jane Hathaway (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınevi, 2007, s. 201-215.
- Faksh, Mahmud A., "The Consequences of the Introduction and Spread of Modern Education: Education and National Integration in Egypt" Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), *Modern Egypt: Studies in Politics and Society*, Londra, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 42-56.
- Farah, Caesar E., "The Young Turks and the Arab Press" Colin Imber ve Keiko Kiyotaki (Ed.), *Frontiers of Ottoman Studies*, Cilt 1, Londra, Tauris, 2005, s. 217-241.
- Faroqhi, Suraiya, "Post-Kolonyal Dönüm Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar" Donald Quataert ve Baki Tezcan (Ed.), *Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağanı*, Çev. AYTEK SEVER, Tan Kitabevi, 2012, s. 83-105.
- Findley, Carter Vaughn, "The Tanzimat" Reşat Kasaba (Ed.), *Cambridge History of Turkey, Vol. IV: Turkey in the Modern World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 11-38.
- Findley, Carter Vaughn, "The Ottoman Lands to the post First World War Settlement" Francis Robinson (Ed.), *The New Cambridge History of Islam, Vol. V: The Islamic World in the Age of Western Dominance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 31-79.

- Fortna, Benjamin C., "The Reign of Abdülhamid II" Reşat Kasaba (Ed.), *Cambridge History of Turkey, Vol. IV: Turkey in the Modern World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 38-61.
- Galbraith, John S. ve Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, "The British Occupation of Egypt: Another View" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 9, Sayı: 4 (Kasım 1978), s. 471-488.
- Gemmill, Paul F. "Egypt is the Nile" *Economic Geography*, Cilt 4, Sayı: 3 (Temmuz 1928), s. 295-312.
- Genç, Mehmet, "İltizam" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 154-158.
- Goldschmidt, Arthur, "The Egyptian Nationalist Party: 1892-1919" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 308-324.
- Görgün, Hilal, "Mısır'da 19. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil" *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4 (2000), s. 105-131.
- Görgün, Hilal, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi" *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 13, Sayı: 24 (2008), s. 157-183.
- Hadda, George M., "The Arabi Revolt: Comparisons and Comments" *The Muslim World*, Cilt 54, Sayı: 4 (Ekim 1964), s. 256-269.
- Harbi, Mohammed, "Arap Ulusal Mitini Sorgularken" Jean Leca (Ed.), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, 1996, s. 84-89.
- Hathaway, Jane, "The Military Household in Ottoman Egypt" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 27, Sayı: 1 (Şubat 1995), s. 39-52.
- Hathaway, Jane, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History" *Mediterranean Historical Review*, Cilt 19, Sayı: 1 (Haziran 2004), s. 29-53.
- Hathaway, Jane, "Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki" Jane Hathaway (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınevi, 2007, s. 165-179.
- Hathaway, Jane, "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: 15. ve 18. Yüzyıllar" Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 165-175.
- Hashim, Ahmed S., "Egyptian Military, Part One: From the Ottomans Through Sadat" *Middle East Policy*, Cilt 18, Sayı: 3 (Güz 2011), s. 63-78.

- Hirszowicz, L., "The Sultan and the Khedive, 1892-1908" *Middle Eastern Studies*, Cilt 8, Sayı: 3 (Ekim 1972), s. 287-311.
- Holt, P. M., "The Later Ottoman Empire in Egypt and Fertile Crescent" P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), *The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 374-393.
- Holt, P. M., "The Pattern of Egyptian Political History from 1517 to 1798" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 79-81.
- Holt, P. M., "Egypt and the Nile Valley" John E. Flint (Ed.), *The Cambridge History of Africa, Vol. 5: From c. 1790 to c. 1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 13-51.
- Horii, Satoe, "Pre-emption and Private Land Ownership in Modern Egypt: No Revival of İslamic Legal Tradition" *Islamic Law and Society*, Cilt 18, Sayı: 2 (2011), s. 177-218.
- Hourani, Albert, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları" William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), *Ortadoğu'da Modernleşme*, (Eserin çevirmeni belirtilmemiştir), İnsan Yayınları, 1995, s. 61-101.
- Hopkins, A. G., "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt: 1882" *The Journal of African History*, Cilt 27, Sayı: 2 (1986), s. 363-391.
- Hunter, F. Robert, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition" *Middle Eastern Studies*, Cilt 36, Sayı: 3 (Temmuz 2000), s. 145-159.
- Hunter, Robert F., "Egypt under the Successors of Muhammad 'Ali" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 180-197.
- İbrahim, Hassan Ahmed, "The Strategy, Responses and Legacy of the first Imperialist Era in the Sudan, 1820-1885" *The Muslim World*, Cilt 91, Sayı: 1-2 (2001), s. 209-228.
- İbrahim, Hassan Ahmed, "The Egyptian Empire, 1805-1885" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 198-217.
- İnalçık, Halil, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Economy" M. A. Cook (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, Oxford University Press, 1970, s. 207-219.

- İnalcık, Halil, "Heyday and Decline of the Ottoman Empire" P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (Ed.), *The Cambridge History of Islam, Vol. 1A: The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times to the First World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 324-354.
- İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu" Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 89-111.
- Issawi, Charles, "Egypt Since 1800: A Study in Lop-Sided Development" *The Journal of Economic History*, Cilt 21, Sayı: 1 (Mart 1961), s. 2-25.
- Issawi, Charles, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 12, Sayı: 4 (Aralık 1980), s. 469-479.
- Jankowski, James, "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914" *The Muslim World*, Cilt 70, Sayı: 3-4 (Ekim 1980), s. 226-259.
- Jennings, Ronald, "Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler" Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 429-441.
- Jesman, Czeslaw, "American Officers of Khedive Ismail" *African Affairs*, Cilt 57, Sayı: 229 (Ekim 1958), s. 302-307.
- Kallek, Cengiz, "Feddan" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 293-294.
- Karaca, Taha Niyazi, "Liberal Emperyalizm: William Ewart Gladstone'un Mısır'ı İşgal Politikası" Ersin Embel (Ed.), *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, s. 183-211.
- Karpat, Kemal H., "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım" Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 199-223.
- Kavas, Ahmet, "Osmanlı Döneminde Tunus" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 388-393.
- Kenny, Lorne M., "The Khedive Ismail's Dream of Civilization and Progress" *The Muslim World*, Cilt 50, Sayı: 2 (Nisan 1965), s. 142-154.
- Kılıç, Selda, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa" A.Ü. D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 37 (2005), s. 99-111.
- Kızıltoprak, Süleyman, "Mısır Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifaka Yaklaşımı (1882-1892)" Ersin Embel (Ed.),

- Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, s. 211-249.
- Kurşun, Zekeriya, "Osmanlı Döneminde Hicaz" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 437-439.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, "1833 Kütahya 'Antlaşması'nın Yeni Bir Değerlendirmesi" *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 17 (1997), s. 265-287.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 62-65.
- Kürkçüoğlu, Ömer, "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy" A. Nuri Yurdusev (Ed.), *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Londra, Palgrave Macmillan, 2004, s. 131-151.
- Lababidi, Lesley, "Muhammad Ali and Modernization" Aleya Sero-ur (Ed.), *Writing Egypt: History, Literature, and Culture*, Cairo, The American University in Cairo, 2012, s. 83-93.
- Landau, J. M., "An Egyptian Petition to Abdül Hamid II on behalf of al-Afgani" Mose Saron (Ed.), *Studies in İslamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon*, Kudüs, Cana Ltd., 1986, s. 209-213.
- Larson, Barbara K., "The Rural Marketing System of Egypt over the Last Three Hundred Years" *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 27, Sayı: 3 (Temmuz 1985), s. 494-530.
- Lewis, Bernard, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler" Mustafa Armağan (Haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, Timaş Yayınları, 2011, s. 59-79.
- Lockman, Zachary, "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt, 1899-1914" *Poetics Today*, Cilt 15, Sayı: 2 (Yaz 1994), s. 157-190.
- Logan, Rayford W., "The Anglo-Egyptian Sudan, a Problem in International Relations" *The Journal of Negro History*, Cilt 16, Sayı: 4 (Ekim 1931), s. 371-381.
- Lyngaas, Sean, "Ahmad Urabi: Delegate of the People Social Mobilization in Egypt on the Eve of Colonial Rule" *al Nakhlah: The Flecher School Online Journal for Issues related to Southwest Asia and Islamic Civilization*, (Bahar 2011), s. 1-12.
- Marsot, Afaf Loutfi el-Sayed, "The Role of the 'Ulema' in Egypt During the Early Nineteenth Century" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 264-280.

- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, "Power and Authority in Late Eighteenth-Century Egypt" Nelly Hanna ve Raouf Abbas (Ed.), *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean, 1600-1900*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2005, s. 41-51.
- McGowan, Patrick J. ve Kordan, Bohdan, "Imperialism in World-System Perspective: Britain 1870-1914" *International Studies Quarterly*, Cilt 25, Sayı: 1 (Mart 1981), s. 43-68.
- Mendelsohn Rood, Judith, "Asi Bir Hidiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa-İşyanının Kökenleri" Jane Hathaway (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İşyan ve Ayaklanma*, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınevi, 2007, s. 179-200.
- Moffitt, F. W., "Some Despatches from Khedive Ismail to Major-General Charles Gordon" *Journal of the African Royal Society*, Cilt 34, Sayı: 135 (Nisan 1935), s. 107-116.
- Mowat, R. C., "From Liberalism to Imperialism: The Case of Egypt, 1875-1887" *The Historical Journal*, Cilt 16, Sayı: 1 (Mart 1973), s. 109-124.
- Mukbil, Fahmi Tawfik, "Some Aspects of the Political, Social, Intellectual and Educational Developments which Influenced Egypt in the Nineteenth Century" https://www.uop.edu.jo/download/Research/members/306_985_Fahm.pdf, (Erişim tarihi: 18.03.2013).
- Mustafa, Ahmed Abdel-Rahim, "The Breakdown of the Monopoly System in Egypt After 1840" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 291-307.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, t.y., s. 231-244.
- Owen, Roger, "Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation" Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), *The Modern Middle East*, Londra, I. B. Tauris&Co. Ltd., 1993, s. 111-124.
- Owen, E. R. J., "The Attitudes of British Officials to the Development of the Egyptian Economy, 1882-1922" M. A. Cook (Ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra, Oxford University Press, 1970, s. 485-501.
- Özbek, Nadir, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 1 (2004), s. 71-90.

- Özcan, Mert, "Âyan" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 195-198.
- Özger, Yunus, "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha" *History Studies: Ortadoğu Özel Sayısı* (2010), s. 302-323.
- Pamuk, Şevket, "Anatolia and Egypt During the Nineteenth Century: A Comparasion of Foreign Trade and Foreign Investment" *New Perspectives on Turkey*, Sayı: 7 (Bahar 1992), s. 37-55.
- Panayiotou, Maria, "The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882" *European History Quarterly*, Cilt 40, Sayı: 2 (2010), s. 266-287.
- Peel, Sidney, "British Administration and Irrigation in Egypt" *Political Science Quarterly*, Cilt 20, Sayı: 3 (Eylül 1905), s. 513-534.
- Peri, Oded, "Ottoman Symbolism in British-Occupied Egypt, 1882-1909" *Middle Eastern Studies*, Cilt 41, Sayı: 1 (2005), s. 103-120.
- Peters, Rudolph, " 'For his Correction and as a Deterrent Example for Others': Mehmed Ali's First Criminal Legislation (1829-1830)" *Islamic Law and Society*, Sayı: 6 (1999), s. 164-193.
- Philipp, Thomas, "Class, Community, and Arab Historiography in the Early Nineteenth Century-The Dawn of a New Era" *International Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 16, Sayı: 2 (Mayıs 1984), s. 161-175.
- Pınar, Hayrettin, "Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Babıali ve Hıdiv İsmail" *Bilgi*, Sayı: 63 (Güz 2012), s. 159-188.
- Pınar, Hayrettin, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Ali Paşa" *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18 (Aralık 2008), s. 1-22.
- Pul, Ayşe, "Osmanlı-Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 22 (2007), s. 159-176.
- Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri, 1812-1914" Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2: 1600-1914, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper, Eren Yayıncılık, 2004, s. 885-1053.
- Rammi, Agatha, "Great Britain and France in Africa, 1876-1882" Frosser Gifford ve Wm. Roger Louis (Ed.), *France and Britain in Africa*, New Haven, Yale University Press, 1971, s. 73-121.
- Raymond, André, "Arap Eyaletleri" Robert Mantran (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, 2004, s. 415-511.

- Reid, Donald M., "The Rise of Professions and Professional Organization in Modern Egypt" *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 16, Sayı: 1 (Ocak 1974), s. 24-57.
- Reid, Donald M., "The Egyptian Geographical Society: From Foreign Laymen's Society to Indigenous Professional Association" *Poetics Today*, Cilt 14, Sayı: 3 (Güz 1993), s. 539-572.
- Reid, Donald M., "The 'Urabi Revolution and British Conquest, 1879-1882" M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 217-238.
- Reimer, Michael J., "Urban Government and Administration in Egypt, 1805-1914" *Welt Des Islam*, Cilt 39, Sayı: 3 (Kasım 1999), s. 289-318.
- Rivlin, Helen, "The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852" *Middle East Journal*, Cilt 15, Sayı: 4 (1964), s. 365-388.
- Robinson, Arthur E., "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820-1824" *Journal of the Royal African Studies*, Cilt 25, Sayı: 97 (Ekim 1925), s. 47-58.
- Rodrik, Dani, "Rural Transformation and Peasant Political Orientation in Egypt and Turkey" *Comparative Politics*, Cilt 14, Sayı: 4 (Temmuz 1982), s. 417-442.
- Russell, Mona, "Competing, Overlapping, and Contradictory Agendas: Egyptian Education Under British Occupation, 1882-1922" *Comparative Studies of South Africa and the Middle East*, Cilt 21, Sayı: 1-2 (2001), s. 50-60.
- Savage, Jesse Dillon, "The Stability and Breakdown of Empire: European Informal Empire in China, the Ottoman Empire and Egypt" *European Journal of International Relations*, Cilt 17, Sayı: 2 (2011), s. 161-185.
- Schölch, Alexander, "The 'Men on the Spot' and the English Occupation of Egypt in 1882" *The Historical Journal*, Cilt 19, Sayı: 3 (1976), s. 773-785.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 5, Sayı: 5 (Eylül 1996), s. 89-103.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 5, Sayı: 5 (Kasım 1996), s. 89-99.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Yunan İhtilali ve II. Mahmut'un Politikaları" s. 49-56, <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd12/sbd-12-06.pdf>, (Erişim tarihi: 26.12.2012).

- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi'nde Yüksek Yargı ve (1838-1876)" Halil İnalcık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş (Ed.), *Adalet Kitabı*, Kadim Yayınları, 2012, s. 255-271.
- Shaw, Stanford J., "Landholding and Land-tax Revenues in Ottoman Egypt" P. M. Holt (Ed.), *Political and Social Change in Egypt: Historical Studies From the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 91-104.
- Shaw, Stanford J., "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri" William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), *Ortadoğu'da Modernleşme*, (Eserin çevirmeni belirtilmemiştir), İnsan Yayınları, 1995, s. 45-61.
- Silvera, Alain, "The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali" Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim (Ed.), *Modern Egypt: Studies in Politics and Society*, Londra, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 1-23.
- Sloane, Wm. M., "Egypt and England" *Political Science Quarterly*, Cilt 19, Sayı: 3 (Eylül 1904), s. 459-484.
- Stephens, John L., "The Founder of the Khedivate" *The North American Review*, Cilt 129, Sayı: 273 (Ağustos 1879), s. 171-187.
- Tabak, Faruk, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegın Rolü" Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 139-160.
- Tahiroğlu, Bülent, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, t.y., s. 588-601.
- Tignor, Robert L., "The 'Indianization' of the Egyptian Administration under British Rule" *The American Historical Review*, Cilt 68, Sayı: 3 (Nisan 1963), s. 636-661.
- Tignor, Robert L., "Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism" *The Journal of British Studies*, Cilt 2, Sayı: 2 (Mayıs 1963), s. 142-159.
- Toledano, Ehud R., "Muhammad Ali Pasha" C. E. Bosworth, E. V. Donzel ve W. P. Heinrichs (Ed.), *The Encyclopedia of Islam*, Cilt 7, Leiden, Brill, 1993, s. 423-431.
- Toledano, Ehud R., "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)" *Poetics Today*, Cilt 14, Sayı: 3 (Güz 1993), s. 477-506.
- Toledano, Ehud R., "Review Article-What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are-Or, Rather, Or Not" *Middle Eastern Studies*, Cilt 38, Sayı: 3 (Temmuz 2002), s. 195-207.

- Toledano, Ehud R., "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century' " M. W. Daly (Ed.), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 252-285.
- Verdery, Richard N., "The Publications of the Bulaq Press under Muhammad Ali of Egypt, *Journal of American Oriental Society*, Cilt 91, Sayı: 1 (Ocak-Mart 1971), s. 129-132.
- Weiker, Walter F., "The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform" *Administrative Science Quarterly*, Cilt 13, Sayı: 3 (Aralık 1968), s. 451-470.
- Weinryb, Bernard D. "Industrial Development of the Near East" *The Quarterly Journal of Economics*, Cilt 61, Sayı: 3 (Mayıs 1947), s. 471-499.
- Yaramış, Ahmet, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)" *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, N. 2 (Aralık 2007), s. 121-130.
- Yousef, Hoda A., "Reassessing Egypt's Dual System of Education under Ismail: Growing 'İlm and Shifting Ground in Egypt's First Educational Journal, Rawdat al-Madaris, 1870-1877" *International Journal of Middle East*, Sayı: 40 (2008), s. 109-130.
- Yücekök, Ahmet, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Sözleşmeleri" *A.Ü. S.B.F. Dergisi*, Cilt 23, Sayı: 1 (1968), s. 381-425.

Dizin

1841 Fermanı 136, 203
1867 Fermanı 136
1873 Fermanı 138, 147

A

Afrika Boynuzu 147, 148, 149, 150, 159
Ağa Hüseyin Paşa 97
Ahmet Paşa 34, 52
Akka 52, 97, 104, 105
Alemdar Mustafa Paşa 42, 43, 100
Ali Mübarek 123, 134, 156
Âli Paşa 113, 120, 131, 134, 137, 138
Anadolu 9, 14, 19, 31, 32, 33, 40, 42, 45, 54, 60, 70, 77, 95, 98, 102, 103, 127, 145, 146, 150, 165, 167
Arabi Paşa 28, 143, 146, 151, 153, 154, 155, 157, 159, 162, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 192, 204, 206
Arabi Paşa "Devrimi" 8, 169
Arabistan 42, 45
Arapçılık 189
Arap Eyaletleri 34
Asakir-i Mansure-i Muhammediye 47, 78
askeri modernleşme 73, 146
âyan 42
Aziz-i Mısır 133, 135

B

Bağdat 90, 95, 167
Baker, Samuel 149, 150, 219
Balta Limanı Sözleşmesi 48, 49, 72, 108, 109, 141, 175, 205
Borçlar Sandığı 144, 145, 159, 171, 184

C-Ç

Cebel-i Lübnan Nizamnamesi 116
Cidde 60, 89, 90, 92, 97, 116
Cihadiye-i Mısriyye 78
Clot Bey 87

D

Derviş Paşa 180, 181

E

Ekvatorya 149, 150
El-Ezher 156
Eşraf 20, 65, 224
Eyalet-i Mümtaze 89, 105
Eyalet Meclisi 183, 194

F

Fellah 65
Fuat Paşa 113, 120, 130, 132, 134, 135, 136, 138

G

Gazi Ahmet Muhtar Paşa 167, 185, 186, 187, 207, 218

Girit İsyanı 133, 136, 228
 Gladstone 177, 179, 225
 Gordon, Charles 149, 150, 176, 227
 Gorst, Eldon 183, 194, 195, 213

H

Habeşistan 148, 150
 Halep 33, 34, 93, 95, 99, 102, 167
 Haremeyn 89, 90, 108
 Hicaz 7, 32, 63, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 102, 119, 130, 138, 166
 Hizb al-İslah al-Dusturi 193
 Hizb al-Umma 192
 Hizb al-Vatani 192
 Hıdiv Divanı 80, 134
 Hıdiv İsmail Paşa 27, 28, 29, 79, 88, 109, 111, 113, 123, 128, 137, 139, 140, 146, 159, 161, 170, 206
 Hıdiviyet-i Mısır 135
 Hurşit Paşa 59, 60

I-İ

I. Abbas Paşa 12, 120, 121, 122, 123, 141
 İbrahim Paşa 34, 46, 54, 58, 62, 64, 74, 82, 83, 92, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 128, 140
 II. Abbas Paşa 187, 189, 190, 192, 195, 196, 197, 198, 199
 II. Abdülhamit 113, 119, 155, 157, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 170, 172, 174, 178, 179, 180, 181, 185, 186, 187, 189, 191, 193, 196, 197, 198, 206
 III. Selim 41, 43, 46, 51, 60, 61, 78, 113
 II. Mahmut 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 63, 69, 74, 78, 79, 80, 81, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 113, 114, 117, 129, 203
 İkili Kontrol 145, 159, 171
 İngiliz İşgali 124, 160, 161, 162, 170, 171, 174, 178, 181, 182,

183, 186

İngiltere 19, 26, 35, 44, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 59, 62, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 86, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 116, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 137, 138, 139, 141, 144, 145, 146, 149, 150, 155, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 204, 205, 206, 207
 İskenderiye 32, 33, 38, 51, 55, 57, 58, 59, 62, 69, 70, 71, 83, 84, 94, 105, 121, 125, 141, 158, 178, 179, 181
 İslahat Fermanı 109, 114, 115, 123, 129, 130, 133, 134
 İttihat ve Terakki 168, 191, 192, 196

J-K

Jön Türkler 119, 166, 196, 214
 Kahire 9, 12, 16, 23, 33, 35, 38, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 87, 100, 101, 102, 103, 108, 109, 120, 121, 123, 125, 128, 130, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 160, 179, 180, 181, 182, 191, 198, 202, 203
 Kahire Kalesi 35, 63, 83, 147
 Kanal Şirketi 124, 144
 Kanun-i Esasi 163, 170
 Kitchener, Herbert 195
 Kızıldeniz 31, 32, 33, 37, 38, 39, 89, 123, 132, 147, 148, 149
 Konya Savaşı 99
 Kütahya Antlaşması 102

L

Lord Cromer 182, 184, 187, 190, 230

Lord Dufferin 182

Lutfi al-Sayid 192, 193

M

Mahmut Sami Paşa 173, 174, 178

Meclis-i Nüvvab 139, 151, 152, 183

Mehmet Ali Paşa 9, 12, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 31, 40, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 120, 121, 122, 123, 126, 128, 129, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 165, 193, 198, 201, 202, 203, 204, 205

Mehmet Hüsrev Paşa 55, 56, 57

Mithat Paşa 117, 118, 226

Mısır Genel Konsülü 182, 183, 184, 195

Mısır Hıdivliği 135, 199

Mısır Kanunnamesi 34

Mısır Sâlnâmesi 137, 141, 209

Mısır valiliği 52, 211

Mısır Yüksek Komiserliği 186

Mora Seferi 92

Muhammet Elfi Bey 56, 59, 61, 62

Muhammet Ferid 192

Muhammet Şerif Paşa 161, 170, 172

Musa Paşa 60, 61

Musavva 132, 138, 150

Mustafa Fazıl Paşa 119, 130, 131, 132

Mustafa Kamil 192, 223

N

Napolyon 21, 23, 25, 40, 50, 51, 52, 54, 62, 73, 74, 90, 134

Nizam-ı Cedit 46, 47, 64

Nubar Paşa 133, 134, 153, 159, 160, 161, 189, 194

O-Ö

Osman Bardisi Bey 56, 57, 58, 59, 61, 62

Osmanlıcılık 49, 166, 189, 192, 194

Osmanlı-Mısır eliti 79

Osmanlı Mısır'ı 26

Osmanlı-Rus Savaşı 46, 62, 90, 94, 95, 139, 163

Osman Rıfkı Paşa 171, 174

P-R

Palmerston 48, 100, 104, 105
protektora 199

Reşit Mehmet Paşa 98, 99, 100

Rifa'a al-Tahtavi 86, 134

Riyad Paşa 172, 173, 189, 194

S-Ş

Sait Paşa 26, 27, 83, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 144, 154

Şam 33, 34, 90, 93, 95, 98, 99, 102, 167, 168

Sancak Meclisleri 115

Sayda 91, 93, 97, 102, 105, 106

Sevakin 132, 138, 150

Şeyh Ali Yusuf 193

Sudan 53, 70, 74, 75, 76, 96, 106, 121, 148, 149, 150, 176, 184, 185, 195

Süleyman Paşa 74

Sultan Abdülaziz 83, 129

Suriye 26, 32, 33, 52, 59, 60, 70, 83, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 116, 121, 150, 166, 167, 197, 198, 202, 203

Süveyş Kanalı 123, 124, 125, 127, 137, 141, 143, 158, 175, 204

T

Tahir Paşa 55, 56, 57

Takvim-i Vekayi 47, 88

Tanzimat Fermanı 41, 43, 49, 50, 107, 113, 114, 135

tekel ekonomisi 65

Tepedelenli Ali Paşa 42, 43, 44, 45, 46

Tercüme Odası 47, 119
 Tevfik Paşa 137, 139, 161, 162,
 171, 172, 180, 187
 Tosun Paşa 63, 83, 91
 Trabluslu Ali Paşa 57, 58
 Tunus 165, 181, 225
 Türkiye 9, 10, 13, 28, 32, 33, 36, 37,
 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 54, 55, 67,
 86, 89, 95, 97, 100, 101, 102, 113,
 114, 117, 119, 128, 163, 165, 202

U-Ü
 ulema 66, 227
 Ulusal Cephe 160, 161, 170

V
Vekayi-i Mısriye 88, 157
 Vilayet Nizamnamesi 82, 116,
 117, 118, 132, 135, 136, 165,
 204

W-Y
 Wolff, Drummond 185, 186
 Yavuz Sultan Selim 31, 33, 34, 35,
 63, 89, 129
 Yeniçeri Ocağı 47
 Yeni Osmanlılar 119, 120, 131,
 157

John Womack Jr. Zapata ve Meksika Devrimi

HistoriaAyrıntı/Çev. Zuhar Bilgin /432 sayfa/ISBN 978-975-539-939-3

John Womack'ın kaleme aldığı bu önemli toplumsal tarih çalışması, Meksika Devrimi ve özel olarak da 1914 tarihli, Emiliano Zapata'nın önderliğindeki köylü ayaklanmaları üzerinde duruyor. Kuzeydeki müttefiki ve yakın dostu Pancho Villa'nın aksine Zapata yoksul bir çiftçi olmadığı gibi bir "bandit" yani haydut da değildi. İstese hayatını yaşadığı eyalette küçük bir soylu olarak geçirebilirdi. Halbuki o Güney'deki Morelos eyaletinde devrimci hareketin başına geçerek bugün bile örnek alınan bir tarım reformu geliştirmeyi seçmişti.

Özellikle 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında hızla gelişen kapitalist tarım işletmelerine ve o zamana kadar yöre halkının olan toprakların bu işletmelere geçişine karşı ayaklanan köylülerin başına geçen General Zapata 1914'te muzaffer bir komutan olarak başkent Mexico City'ye girer ama onun amacı iktidar değildir. Ayrıntılı bir Meksika tarihi, devrim ve Zapata kitabı olması yanında, bu çalışma aynı zamanda, hem yazarı hem de anlattığı baş karakteriyle, bir tutkunun, bir aşkın, kendini bir işe, davaya adanmanın da ürünüdür.

John Womack'ın titizlikle belgelendirdiği sürükleyici anlatısı Emiliano Zapata'nın tarihsel önemini ve bıraktığı mirası anlamak ve bugün Meksika köylüleri ve adını ondan alan Zapatist hareket için neler ifade ettiğini görmek için vazgeçilmez bir kaynaktır.

Sir Christopher Alan Bayly

Modern Dünyanın Doğuşu

Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914

HistoriaAyrıntı/Çev. M. Nevâ Şellâki /656 sayfa/ISBN 978-975-539-956-0

2004'te Wolfson Tarih Ödülü ve Dünya ve Uluslararası Tarih alanında H-Soz-u-Kult Ödülü kazanmış C. A. Bayly'nin *Modern Dünyanın Doğuşu* kitabı aldığı ödülleri ve övgüleri her bakımdan hak ediyor.

1780'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir süreci ele alan kitap dünyanın o tarihlerde de düşünüldüğünden çok daha fazla küreselleşmiş olduğunu ortaya koyuyor. Ayrıca bu çalışma, dünya tarihinde bugüne kadar ihmal edilmiş birçok bağlantıyı ele alırken, yanı sıra Avrupa devrimleri ve Amerikan İç Savaşı gibi dünya krizlerinin “dalga etkile-ri” üzerinde duruyor. Öte yandan Asya, Afrika ve Güney Amerika'daki olayların bir bütün olarak dünyaya etkilerini inceliyor. On dokuzuncu yüzyıl dünyasındaki modern devletin ortaya çıkışı, Endüstri Devrimi ve liberalizm gibi büyük gelişmelere farklı bir açıdan yaklaşan bu çığır açıcı kitap, genelde tarih öğretimi ve yazımı alanında egemenlik kurmuş bölgesel ve milliyetçi yaklaşımlara meydan okuyor.

Göz kamaştırıcı bilgeliği ve geniş kapsamıyla Modern Dünyanın Doğuşu, uzaklık tanımayan şentezin bir şaheseridir. Tek bir hamlede bütün o genel on dokuzuncu yüzyıl tarihleri sınırlı ve yetersiz hale geldi... Bu üstün başarıyla boy ölçüşebilecek herhangi bir yaşayan tarihçi düşünemiyorum. Bize alkışlamak kalıyor yalnızca.

Niall Ferguson, Oxford Üniversitesi

Der: Gérard Dédéyan

Ermeni Halkının Tarihi

HistoriaAyrıntı/Çev. Şule Çiltas/528 sayfa/ISBN 978-975-539-969-0

Prof. Gerard Dedeayan'ın derlediği, Urartulardan 1918'e *Ermeni Halkının Tarihi*, esas olarak kronolojik bir seyir izlese de "Toprak, Halk ve Dil" gibi tematik bölümler de içermekte. Eser genel olarak Ermenilerin tarihi açısından temel bir başvuru kitabı özelliği taşımaktadır. Her biri kendi alanının ve döneminin uzmanı olan yazarlar yeni başlayanların okumalarını kolaylaştırırken her bölümün sonundaki zengin kaynakça uzman ve meraklı okuru daha derin ve zengin okumalara davet etmektedir.

- I Toprak, Halk ve Dil
- II Ermenilerden Önce: Savaşçı ve Kurucu Urartular
- III İran ile Greko-Romen Dünyası Arasında Ermeniler (İÖ V. Yüzyıl-İS 300'e Doğru)
- IV Hristiyan Ermenistan İddiası (301-590)
- V Arap Hâkimiyeti ve Ermeni Özgürlükleri (VII.-IX. Yüzyıl)
- VI Yeniden Bulunmuş Bağımsızlık: Kuzey'in Krallığı ve Güney'in Krallığı (IX.-XI. Yüzyıl)
- VII İmparatorluk Yönelimi ya da Diaspora Yazgısı: Bizans'ta Ermeniler (IV.-XI. Yüzyıl)
- VIII Haçlı Seferi Zamanları (XI. ve XIV. Yüzyıl Sonu)
- IX Türkmenlerin ve Osmanlı Türklerinin Boyunduruğu Altında (XV.-XVI. Yüzyıl)
- X Ulusal Bağımsızlık Yıkıntıları ve Diaspora (Başlangıcından XVIII. Yüzyıla)
- XI Ermeni Rönesansı ve Kurtuluş Hareketi (XVII. ve XVIII. Yüzyıl)
- XII Ermenistan ve Uyrukların Uyanışı (1800-1914)
- XIII 1915-1916 Ermeni Soykırımı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu (1914-1923)